

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

**ЗАХИСТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ
ТА УПРАВЛІННЯ ЇЇ РОЗВИТКОМ**

Колективна монографія

Дніпро
2023

УДК 334.02+658.1

З-38

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
(протокол № 4 від 22.12.2022)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Божанова В. Ю., професор кафедри менеджменту, управління проектами і логістики ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», доктор економічних наук, професор;

Яковенко В.С., доцент кафедри економіки, підприємництва та управління підприємствами Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат економічних наук.

З-38 **Захист національної економіки та управління її розвитком :**
кол. монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023.
376 с.

ISBN 978-617-8032-98-2

Монографію виконано в межах теми дослідження «Національна економіка та інфраструктурні проекти» (державний реєстраційний номер 0120U104371). Вона розрахована на широке коло вітчизняних фахівців, науковців, практичних працівників Національної поліції України. Представлено результати досліджень щодо захисту національної економіки та управління її розвитком з теоретичної та практичної точок зору.

Матеріали монографії подано в авторській редакції.

***При повному або частковому відтворенні матеріалів
монографії посилання на видання обов'язкове.***

***Представлені у виданні наукові доробки та висловлені
думки належать авторам.***

ISBN 978-617-8032-98-2

© Автори, 2022

© ДДУВС, 2023

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	4
Розділ 1. ЗАХИСТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	
1.1. Верховлядова Н. І., Кононова І. В. Використання понятійно-категоріального апарату у процесі дослідження теорії економічної безпеки	5
1.2. Кубецька О. М., Сидоров О. А. Сутність, роль та значення фінансового механізму стабілізації соціально-економічних систем як елементів національної економіки ...	61
1.3. Калініченко З. Д. Пріоритети захисту національної економіки та зміна цілей повоєнної економічної політики	110
1.4. Протопопова Н. А. Складові економічного захисту підприємства як основної ланки соціально-економічної системи країни та шляхи його розвитку й удосконалення	134
1.5. Остапенко Т. М. Система контролінгу на торговельному підприємстві	162
Розділ 2. УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	
2.1. Коваленко-Марченкова Є. В. Сутність розвитку та підходи до його визначення	194
2.2. Кокоріна В. І. Формування інноваційних умов розвитку національної економіки України у системі сучасного глобального економічного розвитку	237
2.3. Разумова Г. В. Регуляторна політика в системі управління розвитком національної економіки	266
2.4. Хамініч С. Ю. Сучасна освіта крізь призму глобалізації епохи	298
2.5. Альошина Т. В., Фісуненко Н. О., Усенко О. М. Людський капітал як фактор розвитку національної економіки	329

ПЕРЕДМОВА

У сьогоденних умовах провідним завданням національної економіки як науки слід визнати дослідження особливостей економіки певної країни для обґрунтування основних пріоритетів та заходів економічної політики держави, спрямованих на досягнення найголовнішої ключової мети – захисту національної економіки та економічного розвитку країни.

У колективній монографії «Захист національної економіки та управління її розвитком» досліджуються особливості формування захисного механізму та управління національною економікою.

У першому розділі – «Захист національної економіки» розкрито питання щодо: використання понятійно-категоріального апарату у процесі дослідження теорії економічної безпеки; сутності, ролі та значення фінансового механізму стабілізації соціально-економічних систем як елементів національної економіки; пріоритетів захисту національної економіки та зміни цілей повоєнної економічної політики; складових економічного захисту підприємства як основної ланки соціально-економічної системи країни та шляхи його розвитку й удосконалення; системи контролінгу на торгівельному підприємстві.

У другому розділі – «Управління розвитком національної економіки» розглянуто: сутність розвитку та підходи до його визначення; особливості формування інноваційних умов розвитку національної економіки України у системі сучасного глобального економічного розвитку; особливості регуляторної політики в системі управління розвитком національної економіки; людський капітал як фактор розвитку національної економіки; сучасну освіту через призму глобалізації епохи.

У процесі підготовки колективної монографії використані статистичні дані, аналітичні матеріали, а також розробки авторів.

Структура колективної монографії складається з двох розділів.

У написанні першого розділу взяли участь: Н. Верхоглядова, І. Кононова (підрозділ 1.1); О. Кубецька, О. Сидоров (підрозділ 1.2); З. Калініченко (підрозділ 1.3); Н. Протопопова (підрозділ 1.4); Т. Остапенко (підрозділ 1.5). У написанні другого розділу взяли участь: Є. Коваленко-Марченкова (підрозділ 2.1); В. Кокоріна (підрозділ 2.2); Г. Разумова (підрозділ 2.3);); Хамініч С.Ю. (підрозділ 2.4); Альошина Т.В., Фісуненко Н.О., Усенко О.Ю. (підрозділ 2.5).

Презентована колективна монографія може використовуватись здобувачами вищої освіти у процесі виконанні курсових, дипломних робіт, а також аспірантами, спеціалістами, науковцями та викладачами вищих навчальних закладів.

Розділ 1. ЗАХИСТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Використання понятійно-категоріального апарату у процесі дослідження теорії економічної безпеки

Наталія Верховлядова, д.е.н., професор
Ірина Кононова, д.е.н., доцент

У розділі розглянуто сутність категорії «безпека», що є узагальнюючим щодо будь-яких факторів та охоплює всі аспекти діяльності людини, суспільства та держави.

Нами було розглянуто поняття «національна безпека», що є основною складовою «безпеки», у теперішній час відсутня єдина класифікація, та нами були досліджені існуючі класифікації складових національної безпеки та зроблена їх систематизація. Виходячи із визначення поняття «національна безпека», нами було з'ясовано, що національна безпека може розглядатися на трьох рівнях: безпека людини, безпека суспільства та безпека держави.

Розглянуто сутність поняття національні інтереси. Між національними інтересами та економічною безпекою існує тісний взаємозв'язок. У сучасній економічній літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття «національні інтереси». Тому нами було проаналізовані визначення цього поняття, що запропоновані науковцями, які досліджували цю проблему. Також, нами було розглянуті існуючі класифікації національних інтересів.

У розділі розглянуто сутність поняття «економічна безпека», підходи до визначення категорії «економічна безпека», функції та принципи забезпечення економічної безпеки, складові економічної безпеки, рівні економічної безпеки.

Було досліджено роботи науковців щодо визначення категорії «ризик», «фактор ризику», а також систематизовано поняття «ризик» та підходи до визначення цієї категорії, досліджено класифікації ризиків та факторів ризиків, а також запропоновано об'єднану класифікацію ризиків та факторів ризиків.

Треба визначити, що об'єктивною реальністю сьогодення є постійні

зміни, що відбуваються як во внутрішньому так і в зовнішньому середовищі, тому розуміння поняття «безпека» у цих обставинах, його визначення та практичне застосування набуває особливого значення. Як свідчить аналіз філософських підходів до сутності категорії безпеки можна зазначити, що його природу формує механізм самозбереження, тобто спроможність до оцінки можливих наслідків негативних впливів породжує феномен безпеки.

Дослідження феномену безпеки приділяли увагу ще в античні часи. Але тоді безпека була пов'язана з відсутністю небезпеки для людини. Так, Аристотель у своїх працях згадує про безпеку громадян. Такої ж думки дотримувався і відомий мислитель Спіноза, тобто на ранніх етапах розвитку науки безпека сприймалась саме як відсутність загроз та небезпеки для людини. Таке розуміння безпеки відповідало рівню і стану наукової думки на той час.

У подальшому розвитку наукової думки філософи та науковці прийшли до думки, що безпека людини тісно пов'язана з безпекою та виживанням держави та суспільства. Англійський філософ Гоббс зазначає, що страх перед загрозами власній безпеці спонукає окрему людину жити в суспільстві, яке зможе забезпечити йому захист від зазначених загроз. Наразі панувала точка зору, згідно з якою держава повинна забезпечити добробут і безпеку суспільства. Подібної точки зору дотримувались науковці у більшості європейських країн.

У наш час науковці розуміють, що вживання заходів може забезпечити безпеку будь-якої системи від загроз і небезпек.

На думку багатьох дослідників зокрема актуальним стає розуміння безпеки як засобу збереження та підтримання таких цінностей як добробут та сталий розвиток [52].

Тому безпека соціально-економічної системи передбачає можливість її подальшого функціонування та розвитку. Тобто сутність безпеки можна визначити як її здатність розвиватися та реалізовувати свої функції. Зміст категорії безпеки є більш широким, ніж тільки захищеність системи від внутрішніх і зовнішніх загроз, а це і можливість системи врахувати усі можливі ризики, мінімізувати вплив негативних факторів, що забезпечить подальше функціонування та розвиток соціально-економічної системи.

Рис. 1. Еволюція поняття безпеки

Із урахуванням того, що безпека позначає дуже складне соціально-економічне явище, тому існує багато визначень поняття «безпека».

В українському законодавстві категорія «безпека» зустрічається у різних термінах, а саме національна безпека, державна безпека, інформаційна безпека, воєнна безпека тощо. Так під національною безпекою розуміють «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [2].

О. Гончаренко, Є. Лисицин, В. Вагапов [26] та В. Циганов [97] визначають безпеку як категорію, яка характеризує ступінь захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави.

Виходячи з цього визначення, поняття «безпека» розглядається в трьох аспектах:

- концептуальному
- практичному
- ціннісному

Наступна група авторів вважає, що поняття безпека є складним соціально-політичним явищем, оскільки акумулює в собі багатогранну життєдіяльність, накопичений історичний досвід, уподобання і культуру кожної людини, суспільства, держави, загалом земної цивілізації [69].

Джерелом небезпеки можуть бути:

- природне середовище, до яких відносяться стихійні лиха, землетруси, зсуви, вулкани, віруси, інфекційні хвороби тощо;
- техногенне середовище – небезпека, пов'язана з використанням небезпечних горючих речовин та матеріалів, використання електричної енергії, хімічних речовин, різних видів випромінювання;
- соціально-політичне середовище, до якого відносяться злочинність, страйки, революції, конфліктні ситуації, збройні конфлікти, війни [29].

Пошук та науково-теоретичне переосмислення поняття «безпека» є потребою суспільства, яке прагне існувати та розвиватися. В економічній теорії відсутнє єдине тлумачення поняття «безпека», тому нами зроблена спроба згрупувати визначення поняття наступним чином:

- безпека як стан самозбереження людини та суспільства;
- безпека як відсутність небезпеки;
- безпека як стан захищеності інтересів;
- безпека як властивість системи;
- безпека як можливість подальшого функціонування та розвитку;
- безпека як стійкість, стабільність соціально-економічних систем.

На нашу думку, на сьогодні слід дотримуватися методу, що розглядає безпеку як можливість подальшого функціонування та розвитку. Тобто, безпеку слід ототожнювати з процесами управління та розвитку.

Таким чином, під час дослідження категорії «безпека» варто приділити увагу зв'язку, що існує між безпекою та розвитком. Виходячи з цього, безпека може бути забезпечена шляхом реалізації концепції сталого розвитку соціально-економічної системи. Це пов'язано з тим, що цю категорію слід розглядати не в статичному вигляді, а в динамічному. Відповідно до цього науковці визначають безпеку як такий стан рівноваги соціально-економічної системи, що забезпечує баланс суперечностей та сталий збалансований розвиток.

Глобальна безпека характеризує рівень захищеності від різних загроз. Тобто система міжнародної безпеки залежить і пов'язана з національними безпеками окремих держав. Існування та прогресивний розвиток України як суверенної держави залежить від реалізації цілеспрямованої політики щодо захисту її національних інтересів.

Об'єктами національної безпеки є людина, суспільство та держава. До суб'єктів забезпечення національної безпеки відносяться Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади тощо. Існують два взаємопов'язаних види національної безпеки: внутрішня та зовнішня. Внутрішня безпека – захищеність національних інтересів від впливу внутрішніх загроз та факторів ризику. Зовнішня безпека – захищеність національних інтересів від впливу зовнішніх загроз та факторів ризику.

Правову основу національної безпеки України забезпечує Конституція України [1], Закон України «Про національну безпеку України» [2], Стратегія національної безпеки України, затверджена указом президента України [4].

Існує багато визначень поняттям «національна безпека».

Згідно з Законом України «Про національну безпеку України» «національна безпека – це захищеність життєвоважливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якою забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам» [2].

М. Левицька визначає національну безпеку як стан захищеності громадянина, суспільства та держави [93].

В. Ліпкан пропонує більш конкретне визначення поняття національної безпеки, а саме як сферу існування людини, держави, культури, звичаїв, традицій, які тісно пов'язують між собою людей та єднають їх з історичною спадщиною та довкіллям [58].

Л. Чупрій визначає національну безпеку як стан захищеності життєвоважливих інтересів та цінностей людини, суспільства та держави з метою забезпечення сталого розвитку суспільства та нейтралізації загроз та їх запобігання [99].

Забезпечення національної безпеки України відбуваються шляхом проведення певних заходів у політичній, економічній, соціальній, військовій та інших сферах.

Стратегія національної безпеки України є основою для розробки та реалізації конкретних заходів за складовими національної безпеки.

У теперішній час відсутня єдина класифікація складових національної безпеки. Різні автори пропонують різну кількість складових національної безпеки. Наприклад, С. Попова [79] пропонує такі основні складові національної безпеки України:

- економічна;

- політична;
- інформаційна;
- екологічна;
- соціокультурна.

Але, на наш погляд, ця класифікація не є вичерпною, тому що вона не враховує всі інші сфери національної безпеки України.

Окрім цього, у теперішній час спостерігається тенденція до розширення кола складових національної безпеки з урахуванням вирішення практичних завдань. Тому додаються такі складові як кадрова безпека, продовольча безпека, техногенна безпека, транспортна безпека, водна безпека тощо. На нашу думку такий підхід має право на існування, тому що в основу цієї класифікації покладені уявлення про сферу національної безпеки.

Н. Нижник [69] виокремлює наступні складові національної безпеки:

- економічна безпека, під якою він розуміє стан правових норм і відповідних ним інститутів, що гарантували б позитивні темпи економічного розвитку;
- політична безпека – стан правових норм і відповідних ним інститутів безпеки, що гарантували б захист суверенітету, політичної незалежності, територіальної цілісності;
- воєнна безпека – стан правових норм і воєнної організації держави, що гарантували б стримування та зниження рівня воєнної загрози;
- екологічна безпека – стан правових норм і відповідних ним інститутів безпеки, що гарантують захист навколишнього середовища;
- епідемічна безпека – стан правових норм і відповідних ним інститутів безпеки, що гарантують можливість виключення та обмежування розповсюдження епідемій;
- технологічна безпека – стан правових норм і відповідних ним правових інститутів, що гарантують наявність конкурентоспроможних технологій;
- інформаційна безпека – стан правових норм і відповідних ним інститутів, які гарантують наявність даних для прийняття стратегічних рішень та захист інформаційних ресурсів країни.

Колектив авторів в своїй монографії «Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення» пропонує наступну класифікацію складових національної безпеки [28]:

- політична безпека, що визначає стійкий стан та ефективний

розвиток політичної системи суспільства;

- воєнна безпека, що визначає стан захищеності прав і свобод громадян, базових інтересів та цінностей суспільства і суверенної держави від можливих зазіхань із застосуванням воєнної сили;

- соціальна безпека, що визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини, громадянина, суспільства, за якою забезпечується економічний прогрес та соціальний розвиток;

- екологічна безпека, за якою забезпечується екологічна рівновага і гарантується захист проживання населення країни, біосфера в цілому та ін.;

- інформаційна безпека – захищеність встановлених законом правил, за якими відбуваються інформаційні процеси в державі;

- економічна безпека;

- науково-технологічна безпека.

Певна група авторів пропонує виокремити наступні складові національної безпеки [24]:

- економічна безпека;

- політична безпека;

- соціальна безпека;

- гуманітарна безпека;

- оборонна безпека;

- безпека біосфери;

- інформаційна безпека.

Зокрема, вони розглядають оборонну сферу як більш загальне поняття ніж воєнна сфера, вважаючи, що забезпечення обороноздатності держави передбачає врахування більшої сукупності факторів, які на неї впливають. Також вони вважають, що замість екологічної безпеки доцільно виокремлювати безпеку біосфери, як більш ширше поняття.

Деякі автори розрізняють

- державну безпеку,

- економічну безпеку,

- енергетичну безпеку,

- політичну безпеку,

- інформаційну безпеку,

- екологічну безпеку,

- військова безпеку.

Західні науковці, які досліджують проблему забезпечення національної безпеки загалом розглядають три основні складові національної безпеки:

- політична безпека (загроза основам демократії, державному

суверенітету, небажаним політичним трансформаціям тощо);

- економічна безпека (стосується взагалі економічних основ та планування бюджету);

- воєнна безпека.

У Законі України «Про національну безпеку України» визначені наступні сфери національної безпеки:

- зовнішньополітична;

- державна;

- воєнна сфера та сфера безпеки державного кордону;

- внутрішньо-політична;

- економічна;

- соціальна;

- гуманітарна;

- науково-технологічна;

- екологічна;

- інформаційна [2].

Із урахуванням аналізу вищенаведених класифікацій складових національної безпеки, ми пропонуємо наступну класифікацію складових національної безпеки, за основу якої взята класифікація, приведена в Законі України «Про національну безпеку України»:

- економічна безпека

- політична безпека

- інформаційна безпека

- екологічна безпека

- військова

- державна

- гуманітарна [2].

Національна безпека в контексті відображення розвитку соціально-економічних систем може розглядатися на трьох рівнях:

- безпека людини;

- безпека суспільства;

- безпека держави.

Із урахуванням того, що під дією багатьох факторів рівень безпеки постійно змінюється, тому неможна розглядати безпеку та її складові як статичну величину. Бажаний рівень національної безпеки являє собою мету, до якої треба спрямовувати зусилля в процесі прогресивного розвитку. Цей розвиток являє собою рух у певному напрямі і характеризується в процесі досягнення цієї мети впливом факторів зовнішнього і внутрішнього середовища. У цьому сенсі національна безпека має кількісно-якісну характеристику розвитку соціальної

системи. Тобто, як вже зазначалось вище, вона безпосередньо пов'язана з результатами впливу тенденцій розвитку соціально-економічної системи.

Характеризуючи чинники, що впливають на національну безпеку, широко вживаються такі поняття як «ризик» та «виклик». До того ж, деякі дослідники ототожнюють поняття «виклик» з поняттям «загроза».

Відсутність критерію, за допомогою якого можна було б визначати використання того чи іншого терміна, суперечливість при вживанні понять «загроза», «виклик», «ризик» зумовлюють необхідність більш детального розгляду вказаних понять.

Окрім того, деякі науковці виокремлюють наступне поняття, що безпосередньо пов'язані з безпекою. Виклик – сукупність обставин, не обов'язково загрозливого характеру. Ризик – можливість виникнення несприятливих і небажаних наслідків у діяльності соціально-економічної системи [52].

Колектив авторів в підручнику «Глобальна та національна безпека» розглядають загрозу національній безпеці як «подія, процес, інші чинники, які створюють небезпеку національним інтересам та формують потенціал (можливість) заподіяння збитку (шкоди) національним цінностям» [24].

На думку А. Качинського, загроза відображає можливість виникнення умов технічного, природного, економічного або соціального характеру, за наявності яких можуть виникнути несприятливі події та процеси .

На відміну від визначення поняття «загроза» та «виклик», багато фахівців, в тому числі і А. Качинський, пропонують використовувати для оцінки безпеки саме ризик. А. Качинський надає таке визначення поняття «ризик» – ступінь небезпеки, а саме розрахункова кількісна оцінка ймовірного розміру збитку [47]. Вочевидь, що ризик виступає як і ситуативна оцінка управлінської діяльності суб'єктів національної безпеки. Тобто може бути наслідком неадекватної, несвоєчасної реакції або взагалі її відсутності з боку суб'єктів національної безпеки.

Ми погоджуємося з цією думкою і вважаємо, що ступінь небезпеки визначається ризиком, тобто одним із напрямів забезпечення безпеки є виявлення небезпек та оцінка ризиків та прогнозування ситуації з урахуванням цих ризиків.

На нашу думку, виклики та загрози можуть крити в собі значну частку суб'єктивізму в оцінці подій. Із огляду на це з метою підвищення об'єктивності оцінки національної безпеки доцільно використовувати категорію «ризик» та фактори ризику

Під час аналізу та оцінці ризиків необхідно в першу чергу враховувати ймовірність настання результату, відхилення від поставленої мети, виникнення небажаних наслідків.

Ефективне забезпечення національної безпеки базується на реалізації концепції національних інтересів. В основі інтересу закладені потреби в безпеці людини, суспільства та держави.

Проблеми, що пов'язані з реалізацією концепції національних інтересів, досліджувались багатьма вченими, як вітчизняними, так і закордонними. Саме зміст національних інтересів визначає стратегію забезпечення національної безпеки.

Національні інтереси мають відносно постійний характер. Вони можуть виникати, змінюватись та зникати на певному історичному проміжку часу.

Між економічною безпекою та національними інтересами існує взаємозалежність. У сучасній економічній літературі відсутній єдиний підхід до тлумачення терміна «національні інтереси».

На думку Ю. Римаренка, поняття «національні інтереси» порівнюються з поняттям «інтереси країни» [82].

З. Варналій визначає національні інтереси як життєвоважливі матеріальні, інтелектуальні, духовні і культурно-історичні цінності певного народу, як носія суверенітету [15].

Згідно з Законом України «Про національну безпеку України» національні інтереси – це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні [2].

Т. Сак розглядає національний економічний інтерес як систему цінностей, що є наслідком наявних потреб у сфері економічної діяльності [85].

О. Ляшенко надає наступний зміст терміну «національний економічний інтерес», як потреб існування різних суб'єктів, до яких належить держава, регіон, підприємства, людина [62].

А. Кірік та В. Будник розглядають економічні інтереси через вигоду, що досягається в процесі реалізації економічних відносин [48].

Ю. Ковбасюк та Г. Ситник розглядають національні інтереси як «сукупність збалансованих інтересів людини (громадянина), суспільства, держави у різних сферах їх життєдіяльності, реалізація яких гарантує збереження національних цінностей, державний суверенітет, територіальну цілісність та прогресивний суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток, вихідний пункт політики національної безпеки та основа формування національних цілей і пріоритетів» [50].

Наразі, такі науковці як В. Горбулін та А. Качинський розглядають національні інтереси як «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності українського народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток» [27].

Я. Чернятевич пропонує під національними інтересами визначати «потреби та суспільства та держави в економічній сфері, реалізація яких гарантує економічну незалежність та стійкий розвиток економічної системи держави [98].

Такої ж думки як Я. Чернятевич дотримується і М. Єрмошенко, який під національними інтересами розуміє «сукупність об'єктивних економічних потреб незалежної країни, задоволення яких забезпечує ефективне функціонування та сталий розвиток її економічної системи, а через неї й економіки» [39].

Також немає єдиного підходу як до визначення поняття «національні інтереси», так і до класифікації національних інтересів.

С. Мельник, І. Горбан та М. Цуп пропонують таку класифікацію національних інтересів [67]:

– за ступенем важливості для суспільства:

- життєвоважливі;
- важливі;
- інтереси;

– за тривалістю дії:

- короткострокові;
- середньострокові;
- довгострокові.

О. Богдан та С. Михайлюк пропонують класифікацію економічних інтересів за наступними ознаками [13]:

– за природою виникнення:

- природні,
- примусові;

– за ступенем значимості:

- глобальні,
- пріоритетні,
- другорядні

– за локалізацією:

- галузеві,
- регіональні,
- функціональні.

О. Ляшенко пропонує більш розширену класифікацію економічних інтересів та його стекхолдерів, яка складається з наступних ознак [62]:

- об'єкт:
  - майнові,
  - немайнові;
- характер:
  - унікальні,
  - інноваційні,
  - адаптаційні,
  - традиційні,
  - рутинні
- цілеспрямованість:
  - одно цільові,
  - багатоцільові;
- ступінь усвідомлення:
  - дійсні,
  - помилкові;
- управлінська ієрархія:
  - стратегічні,
  - поточні,
  - оперативні;
- часовий горизонт:
  - довгострокові,
  - короткострокові;
- форма існування в просторі:
  - комплексні,
  - точечні;
- спосіб вимірювання:
  - визначені,
  - ймовірнісні,
  - невизначені;
- спосіб узгодження:
  - стандартні,
  - нестандартні.

Такі автори як Г. Ситник, В. Абрамов та інші в підручнику «Глобальна та національна безпека» пропонують класифікувати національні інтереси за ступенем важливості, реалізація яких має високу, середню та низку ступені важливості для національної безпеки [24].

Фахівці найчастіше використовують таку класифікацію національних інтересів:

- за характером: коаліційні, національні,
- за взаємністю: односторонні, взаємні
- за ступенем черговості: першочергові, невідкладні
- за масштабом: глобальні, регіональні, локальні
- за ступенем важливості: фундаментальні, життєво важливі інтереси виживання, важливі, істотні, другорядні
- за терміном дії: постійні, довгострокові, середньострокові, поточні
- за видами політики: зовнішні, внутрішні
- за сферами прояву: політичні, економічні, соціальні (

Визначення національних економічних інтересів має велике значення для побудови системи економічної безпеки, яка є складовою системи національної безпеки України.

Проаналізувавши існуючі класифікації національних інтересів та спираючись на запропоновану класифікацію національних економічних інтересів О. Левчука та В. Коваленка [56], нами було розроблено класифікацію національних економічних інтересів:

- за ступенем важливості:
  - життєво важливі,
  - стратегічні,
  - тактичні;
- за ступенем реалізації:
  - нереалізовані,
  - частково реалізовані,
  - реалізовані;
- за місцем дії:
  - внутрішні,
  - зовнішні;
- за тривалістю дії:
  - довготривалі,
  - середньо тривалі,
  - короткотривалі;
- за характером прояву:
  - спільні,
  - паралельні,
  - розбіжні;
- за сферами виникнення:
  - виробничо-технологічні,
  - фінансово-економічні,
  - експортно-імпортні,

- соціально-демографічні,
- військові, екологічні.

Визначення сутності поняття економічної безпеки має дуже велике значення в сучасних умовах, оскільки виступає передумовою забезпечення національної безпеки держави.

Витоки теоретичного аналізу економічної безпеки беруть свій початок від німецького економіста XIX сторіччя Ф. Листа, який відстоював точку зору, відповідно до якої кожна людина має власні інтереси і сама здатна їх відстоювати, а головна мета суспільства полягає в тому, щоб дозволити індивідам реалізовувати їх приватні інтереси. Також він вперше виокремив національну економіку як ключовий суб'єкт дослідження. Концепція національно-економічної безпеки, яку пропонував Ф. Лист, була актуальна для малорозвинених країн, що мали необхідність у захисті національно-економічних інтересів від впливу розвинених країн Заходу.

Кейнсіанська концепція національно-економічної безпеки, що з'явилася у першій половині XX сторіччя, містила обґрунтування загроз національній економіці розвинених країн. До того ж, змінилося ставлення до джерел виникнення цих загроз і небезпек. Згідно до цієї концепції небезпека може виникати не тільки ззовні, але й зсередини.

Наступним етапом розвитку теорії економічної безпеки стала неокласична економічна теорія, що зберегла сутність кейнсіанської концепції, розглядаючи наразі такі макроекономічні проблеми як інфляція та безробіття.

Інституційна концепція з'явилася у кінці XX сторіччя, сутність якої полягає в тому, що основна увага концентрується на економічних інститутах.

Інституціональна структура складається з двох складових:

1. Формальні інститути: юридичні, економічні, фінансові, освітні;
2. Неформальні інститути: правила та норми, що визначаються соціальними та культурними особливостями населення.

Серед великої кількості інститутів необхідно виокремити найбільш значимі, існування яких безпосередньо визначає економічні процеси та економічний розвиток в сфері забезпечення економічної безпеки.

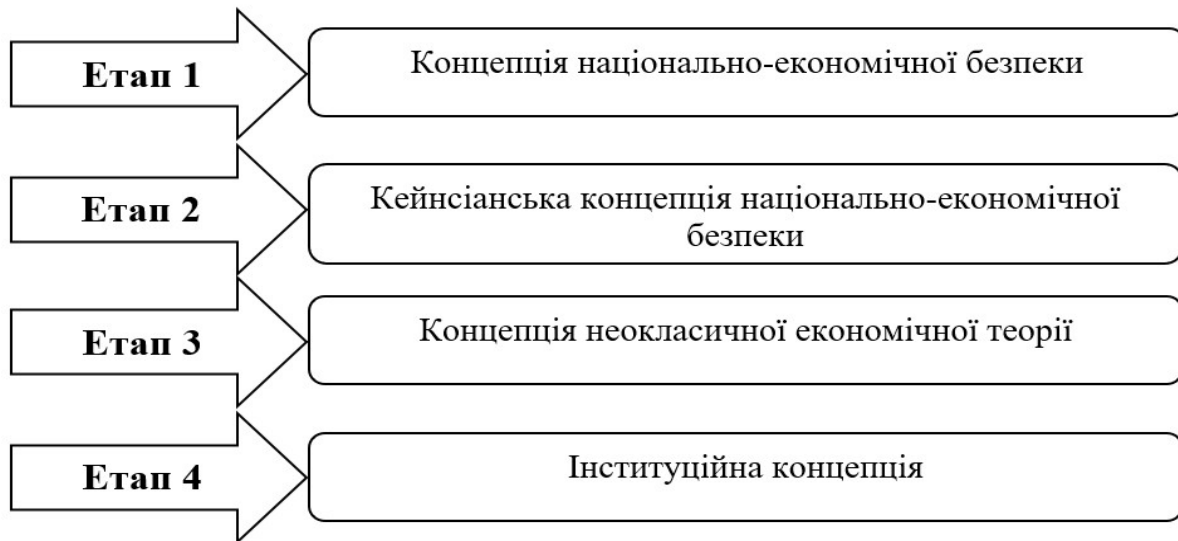

Рис. 2. Етапи еволюції теорії економічної безпеки

Дослідження проблем економічної безпеки насамперед включає:

- ідентифікацію об'єктів та суб'єктів економічної безпеки;
- критерії економічної безпеки;
- індикатори економічної безпеки;
- ризики економічної безпеки;
- фактори ризиків економічної безпеки.

Існує багато підходів до визначення поняття «економічна безпека», серед яких можна виокремити наступну класифікацію [33]:

- як процес задоволення потреб;
- як захист національних інтересів держави, суб'єктів господарювання, індивідів;
- як стан об'єкта системи;
- як умова стабільного стійкого розвитку;
- як властивості елементів системи;
- як система попередження заподіяння шкоди;
- як вияв системи заходів безпеки;
- як економічна стійкість та незалежність країни;
- як сукупність умов та факторів;
- як динамічний розвиток елементів системи.

Економічній безпеці притаманні такі характеристики:

- стійкість;
- протидія внутрішнім і зовнішнім загрозам;

- стабільність економічного розвитку;
- міцність зв'язків між усіма елементами соціально-економічної системи;
- можливість стримати та нейтралізувати фактори ризику;
- самовідтворення та саморозвиток;

Безпосередньо вітчизняними науковцями дослідження сутності поняття «економічна безпека» розпочалося наприкінці ХХ сторіччя. У той час було розроблено концепцію економічної безпеки України. Також проблематикою економічної безпеки займалися такі науковці як О. Бандурко, З. Варналій, М. Єрмошенко, Т. Іванова, В. Кириленко, В. Мунтіян, А. Ревенко, І. Черняков.

Аналіз робіт науковців дозволяє дійти висновку та надати наступне визначення економічної безпеки. Економічна безпека – одна з основних складових національної безпеки, що забезпечує захищеність інтересів людини, суспільства та держави та сталий розвиток національної економіки шляхом виявлення та нейтралізації ризиків національної безпеки.

У власній науковій праці «Інформаційна безпека як складова економічної безпеки», нами було визначено, що в серед науковців відсутнє єдине визначення поняття «економічна безпека». Також було встановлено, що одні автори розглядають економічну безпеку як «здатність суб'єктів соціально-економічних відносин до захисту економічного потенціалу від внутрішніх та зовнішніх дестабілізуючих чинників», тоді як інші визначають економічну безпеку як «стан корпоративних ресурсів, який забезпечує стабільне функціонування та розвиток, а також запобігання внутрішнім та зовнішнім загрозам» [7].

Сучасними науковцями-економістами надаються різні тлумачення поняття «економічна безпека».

О. Власюк визначає економічну безпеку як стан найбільш ефективного використання ресурсів для нейтралізації загроз і забезпечення стабільності в сучасності та в майбутньому [21].

В. Воробйов надає визначення економічній безпеці як стану захищеності суб'єктів господарювання від усіх внутрішніх і зовнішніх загроз із метою як найефективнішого використання наявних ресурсів для реалізації стратегічних цілей і завдань [22].

В. Амітан, А. Амітан та А. Данко пропонують визначення економічної безпеки як процесу, спрямованого на створення умов для безперервного пристосування господарської діяльності або економічного функціонування до зміни в зовнішньому оточенні в процесі досягнення поставленої мети [8].

З. Варналій тлумачить поняття економічної безпеки з точки зору кількісної та якісної характеристики економічної властивості системи з погляду її здатності до самовиживання та розвитку в умовах дестабілізуючої дії непередбачуваних і важкопрогнозованих зовнішніх та внутрішніх факторів [15].

В. Шлемко та І. Бінько економічну безпеку визначають як стан національної економіки, що дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз та здатний задовольняти потреби суспільства, держави [101].

В. Мунтіян під економічною безпекою розуміє комплекс загальнонаціональних заходів, що спрямовуються на постійний та стабільний розвиток економіки, та включає механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам [68].

Г. Пастернак-Таранущенко наводить наступне визначення: економічна безпека – це стан держави, відповідно до якого створюються умови для плідного життя та зростання статку її населення та перспективного розвитку майбутнього [73].

На думку М. Єрмошенко економічна безпека – це стан економічного механізму країни, що відзначається збалансованістю та стійкістю до негативного впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, його здатності забезпечувати на основі реалізації національних інтересів стабільний та ефективний розвиток вітчизняної економіки та соціальної сфери [36].

А. Козаченко, В. Пономарьов, О. Ляшенко вважають, що загалом економічну безпеку слід визначати як стан країни, у якому народ може суверенно, без втручання та тиску ззовні визначати шляхи та форми свого економічного розвитку [51].

В. Фурса економічну безпеку підприємства трактує як стан захищеності усіх систем підприємства, стан усіх ресурсів підприємства, сукупність організаційно-правових, технічних, технологічних, економічних, режимно-охоронних, фінансових, інформаційно-аналітичних та інших методів, спрямованих на усунення потенційних загроз та створення умов для забезпечення ефективного функціонування суб'єктів господарювання. Стан соціально-технічної системи підприємства, котрий дає змогу уникнути зовнішніх загроз і протистояти внутрішнім чинникам дезорганізації за допомогою наявних ресурсів, підприємницьких здібностей менеджерів, а також структурної організації та зв'язків менеджменту [96].

На думку Т. Соколенка економічна безпека залежить від адаптивності стратегічного потенціалу соціально-економічної системи у тому випадку, якщо стратегічний потенціал не зможе адаптуватися до

умов зовнішнього середовища, то це призведе до загрози втрати економічної безпеки [90].

Л. Бендіков також розглядає економічну безпеку як захищеність складових його потенціалу від «прямих та непрямих економічних загроз, що пов'язані з неефективною науково-промисловою політикою держави або формуванням несприятливого зовнішнього середовища та здатністю до відтворення» [11].

А. Кірієнко та Н. Євдокімова також розглядають економічну безпеку з точки зору оптимального рівня використання його економічного потенціалу [37].

В. Ортинський та колектив авторів навчального посібника «Економічна безпека підприємств, організацій, установ» визначають економічну безпеку як захищеність потенціалу від негативної дії зовнішніх і внутрішніх чинників [70].

Т. Сухорукова розглядає економічну безпеку з точки зору конкурентоспроможності соціально-економічної системи [49]. Такої ж думки дотримується і Д. Ковальов.

У роботах О. Ляшенко економічна безпека розуміється як «стан ефективного використання ресурсів та існуючих ринкових можливостей, що дозволяє запобігти внутрішнім і зовнішнім загрозам і забезпечує тривале виживання і стійкий розвиток на ринку відповідно до обраної місії». Також автор виявляє взаємозв'язок між розвитком соціально-економічної системи та його економічною безпекою [61].

С. Ілляшенко [45] та Т. Кузенко [54] визначають економічну безпеку системи як стан ефективного використання ресурсів і існуючих ринкових можливостей, що дозволяє забезпечити стійкий розвиток.

Ю. Лисенко та С. Міщенко розглядають економічну безпеку з точки зору стану виробничо-економічної системи, який забезпечує запобігання чи зменшення впливу загроз стабільності функціонування та розвитку [60].

Такий автор, як З. Стаховяк розглядає економічну безпеку з точки зору стану економічного розвитку соціально-економічної системи, що забезпечує їй гармонійний розвиток і усунення загроз [6].

З позиції захищеності інтересів системи від недобросовісної конкуренції, а також здатності протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам, зберігати стабільність функціонування та розвитку, відповідно до її стратегічних цілей розглядає економічну безпеку С. Мочерний [35].

М. Геєць, М. Кизим, Т. Клебанова та інші вважають, що економічна безпека держави являє собою систему «економічних відносин, які визначають прогресивний розвиток економічного потенціалу країни і

забезпечують підвищення рівня добробуту всіх членів суспільства, його окремих соціальних груп, а також формують основи обороноздатності країни, захищеність від небезпек та загроз, джерелом яких є внутрішні та зовнішні протиріччя» [23].

П. Пашко вважає, що «економічна безпека – це стан економічного забезпечення національної безпеки держави, загально-національний комплекс заходів, спрямованих на постійний, збалансований та стабільний розвиток держави» [74].

На думку Т. Васильцева під економічною безпекою слід розглядати такий стан системи, при якому вона є конкурентоспроможною на ринку, при цьому забезпечується ефективне використання ресурсів, інтелектуального та кадрового потенціалу, стабільність функціонування та прогресивність розвитку, можливість протистояти негативним впливам зовнішнього та внутрішнього середовища її функціонування [17].

Враховуючи багатогранність поняття економічної безпеки, ми погоджуємося з думкою Т. Васильцева та вважаємо це визначення таким, яке найбільш повно та чітко відповідає сутності економічної безпеки та головним її функціям.

Таблиця 1

Визначення поняття «економічна безпека»
(джерело: систематизовано авторами)

<i>Автори</i>	<i>Визначення</i>
О. Власюк	економічна безпека – це стан найбільш ефективного використання ресурсів для нейтралізації загроз і забезпечення стабільності в сучасності та в майбутньому
В. Воробйов	економічна безпека – це стан захищеності суб'єктів господарювання від усіх внутрішніх і зовнішніх загроз з метою як найефективнішого використання наявних ресурсів для реалізації інтересів відповідно до його стратегічних цілей і завдань
В. Амітан, А. Амітан та А. Данко	економічна безпека – це процес, спрямований на створення умов для безперервного пристосування господарської діяльності або економічного функціонування до зміни в зовнішньому оточенні в процесі досягнення поставленої мети
З. Варналій	економічна безпека – це кількісна та якісна характеристики економічної властивості системи з погляду її здатності до самовиживання та розвитку в умовах дестабілізуючої дії непередбачуваних і важкопрогнозованих зовнішніх та внутрішніх факторів

<i>Автори</i>	<i>Визначення</i>
В. Шлемко та І. Білько	економічна безпека – це стан національної економіки, що дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз та здатний задовольняти потреби суспільства, держави
В. Мутріян	економічна безпека – це комплекс загальнонаціональних заходів, що спрямовуються на постійний та стабільний розвиток економіки, та включає механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам.
Г. Пастернак-Таранущенко	економічна безпека – це стан держави, у відповідності з яким створюються умови для плідного життя та зростання статку її населення та перспективного розвитку майбутнього
М. Єрмошенко	економічна безпека – це стан економічного механізму країни, що відзначається збалансованістю та стійкістю до негативного впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, його здатності забезпечувати на основі реалізації національних інтересів стабільний та ефективний розвиток вітчизняної економіки та соціальної сфери
А. Козаченко, В. Пономарьов, А. Ляшенко	економічна безпека – це стан країни, в якому народ може суверенно, без втручання та тиску ззовні визначати шляхи та форми свого економічного розвитку
В. Фурса	економічна безпека – це стан захищеності усіх систем підприємства, стан всіх ресурсів підприємства, сукупність організаційно-правових, технічних, технологічних, економічних, режимно-охоронних, фінансових, інформаційно-аналітичних та інших методів, спрямованих на усунення потенційних загроз та створення умов для забезпечення ефективного функціонування суб'єктів господарювання. Стан соціально-технічної системи підприємства, котрий дає змогу уникнути зовнішніх загроз і протистояти внутрішнім чинникам дезорганізації за допомогою наявних ресурсів, підприємницьких здібностей менеджерів, а також структурної організації та зв'язків менеджменту
Т. Соколенка	економічна безпека залежить від адаптивності стратегічного потенціалу соціально-економічної системи у тому випадку, якщо стратегічний потенціал не зможе адаптуватися до умов зовнішнього середовища, то це призведе до загрози втрати економічної безпеки
Л. Бендіков	економічна безпека – захищеність складових його потенціалу від «прямих та непрямих економічних загроз,

<i>Автори</i>	<i>Визначення</i>
	що пов'язані з неефективною науково-промисловою політикою держави або формуванням несприятливого зовнішнього середовища та здатністю до відтворення»
А. Кірієнко та Н. Євдокімова	розглядають економічну безпеку з точки зору оптимального рівня використання його економічного потенціалу
В. Ортинський та І. Керницький	економічна безпека – захищеність потенціалу від негативної дії зовнішніх і внутрішніх чинників.
Т. Сухорукова, Д. Ковальов	економічна безпека розглядається з точки зору конкурентоспроможності соціально-економічної системи
О. Ляшенко	економічна безпека – стан ефективного використання його ресурсів та існуючих ринкових можливостей, що дозволяє запобігти внутрішні і зовнішні загрози і забезпечує його тривале виживання і стійкий розвиток на ринку відповідно до обраної місії
С. Ілляшенко та Т. Кузенко	економічна безпека –стан ефективного використання ресурсів і існуючих ринкових можливостей, що дозволяє забезпечити стійкий розвиток.
Т. Васильцев	стан системи, при якому вона є конкурентоспроможною на ринку, при цьому забезпечується ефективно використання ресурсів, інтелектуального та кадрового потенціалу, стабільність функціонування та прогресивність розвитку, можливість протистояти негативним впливам зовнішнього та внутрішнього середовища його функціонування.
Ю. Лисенко та С. Міщенко	економічна безпека – стан виробничо-економічної системи, який забезпечує запобігання чи зменшення впливу загроз стабільності функціонування та розвитку
З. Стаховяк	економічна безпека – стан економічного розвитку соціально-економічної системи, що забезпечує їй гармонійний розвиток і усунення загроз
С. Мочерний	розглядає економічну безпеку з точки зору захищеності інтересів системи від недобросовісної конкуренції, а також здатність протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам, зберігати стабільність функціонування та розвитку відповідно до її стратегічних цілей
Геєць В. М., Кизим М. О., Клебанова Т. С. та інш.	економічна безпека держави являє собою систему «економічних відносин, які визначають прогресивний розвиток економічного потенціалу країни і забезпечують підвищення рівня добробуту всіх членів суспільства, його

<i>Автори</i>	<i>Визначення</i>
	окремих соціальних груп, а також формують основи обороноздатності країни, захищеність від небезпек та загроз, джерелом яких є внутрішні та зовнішні протиріччя»
П. Пашко	«економічна безпека – це стан економічного забезпечення національної безпеки держави, загально-національний комплекс заходів, спрямованих на постійний, збалансований та стабільний розвиток держави»

В. Третяк та Т. Гордієнко надають такі основні визначення категорії економічна безпека [94]:

- стан економіки та економічного механізму
  - незалежність країни та економічної політики
  - стан державної влади країни
  - стабільність та якість життєдіяльності суспільства
  - складова національної безпеки
  - стан виробничої підсистеми
  - стан захищеності економічних та життєвих інтересів
- комплекс заходів із забезпечення розвитку країни

Т. Сак пропонує такі основні визначення економічної безпеки [84]:

- економічна безпека є певною сукупністю умов або потенціалів, забезпечення цільових параметрів безпеки.
- економічна безпека - певний стан чи рівень розвитку соціально-економічної системи.
- економічна безпека як процес, спрямований на запобігання загрозам та реалізацію економічних інтересів.
- економічна безпека, що створює умови для відтворення.
- економічна безпека розглядається з боку цінності.

Здійснивши аналіз поняття «економічна безпека», що були надані вищезгаданими дослідниками, вважаємо за доцільно використовувати наступні загальні визначення економічної безпеки:

- економічна безпека – це процес, спрямований на створення умов для забезпечення розвитку та досягнення мети;
- економічна безпека як стан виробничої системи;
- економічна безпека як стан захищеності суб'єктів господарювання;
- економічна безпека як комплекс заходів із забезпечення захищеності економічних і життєвих інтересів;
- економічна безпека як стан економіки та економічного

механізму;

– економічна безпека як стан держави, який забезпечує стабільність та якість життя суспільства;

– економічна безпека як умова забезпечення конкурентоспроможності.

Існує дуже багато підходів до визначення поняття «економічна безпека».

Так, В. Рожков розглядає такі підходи до визначення сутності поняття «економічна безпека» [83]:

- ресурсно-функціональний;
- гармонізаційний;
- захисний;
- стійкісний;
- інформаційний;
- конкурентний;
- фінансовий;
- інвестиційний;
- економіко-правовий;
- інноваційний.

В. Дикань та І. Воловельська пропонують застосовувати такі підходи до визначення економічної безпеки [30]:

– ресурсно-функціональний підхід розглядає економічну безпеку як стан найбільш ефективного використання ресурсів для забезпечення стабільного функціонування соціально-економічної системи;

– інтервальний підхід, за якого економічна безпека визначається як стан підприємства, якому відповідає невелика ймовірність зміни характеристики його внутрішнього і зовнішнього середовища, тобто менше певного інтервалу;

– підхід мінімізації втрат, що визначає економічну безпеку з точки зору забезпечення мінімізації втрат;

- вузько функціональний підхід;
- стратегічний підхід.

З. Стаховяк визначає економічну безпеку як стан:

- економічна безпека як стан економічного розвитку;
- економічна безпека як гармонізація економічних інтересів;
- економічна безпека як стан захищеності діяльності;
- економічна безпека як стан захищеності інтересів [6].

С. Ілляшенко [45], Т. Кузенко [54], З. Варналій [15], А. Кірієнко [37] наводять таке визначення економічної безпеки:

– економічна безпека як стан захищеності від внутрішніх та зовнішніх загроз;

– економічна безпека як наявність конкурентних переваг;

– економічна безпека як захист проти корисливих злочинів;

– економічна безпека як стан ефективного використання ресурсів;

Ю. Лисенко та С. Міщенко погоджуються з визначенням вищезазначених вчених та пропонують додати два додаткових підходи до визначення економічної безпеки [60]:

– економічна безпека як здатність забезпечувати відтворення;

– економічна безпека як стан виробничої системи.

Д. Ковальов та Т. Сухорукова наводять такі підходи до визначення економічної безпеки [49]:

– силовий підхід, що розглядає безпеку як захист інформації;

– підхід стабільності, за такого підходу під економічною безпекою розуміється здатність протистояти несприятливим зовнішнім впливам, тобто як можливість забезпечення стійкості у несприятливих умовах;

– математичний підхід, за якого під економічною безпекою розуміється кількісна та якісна характеристики соціально-економічної системи, що відображає здатність функціонування і розвитку;

– підхід захисту інтересів. Цей підхід розглядає економічну безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів;

В. Малишко розглядає такі підходи до визначення економічної безпеки [64]:

– ресурсний – передбачає стан найефективнішого використання ресурсів внутрішнього потенціалу суб'єкта господарювання, що дає можливість протистояти зовнішньому впливу;

– захисний – стан суб'єкта обумовлюється впливом зовнішнього середовища;

– функціональний підхід, що визначає сутність економічної безпеки залежно від сфери діяльності, форм власності та розмірів;

– процесний.

Ми погоджуємось із думкою В. Малишко і вважаємо, що саме ці підходи найбільш оптимально та чітко розкривають сутність підходів до визначення поняття «економічна безпека». У зарубіжній літературі розглядаються такі підходи до визначення поняття «економічна безпека»:

– економічна безпека як умова реалізації поставлених цілей;

– економічна безпека як умова стійкості економічного розвитку підприємства;

– економічна безпека як умова конкурентоспроможності та ін.

**Систематизація визначень категорії «економічна безпека»
та підходів до її визначення
(джерело: систематизовано авторами)**

<i>Автор</i>	<i>Основні визначення категорії «економічна безпека»</i>	<i>Підходи до визначення поняття «економічна безпека»</i>
О. Власюк	Стан виробничої системи	ресурсний підхід
В. Воробйов	стан захищеності суб'єктів господарювання	Захисний підхід
В. Амітан, А. Амітан та А. Данко	процес, спрямований на створення умов для забезпечення розвитку та досягнення мети	процесний підхід
З. Варналій	Стан економіки та економічного механізму	захисний підхід
В. Шлемко та І. Бінько	Стан економіки та економічного механізму	Захисний підхід
В. Мутріян	Комплекс заходів із забезпечення захищеності економічних і життєвих інтересів	Захисний підхід
Г. Пастернак-Таранущенко	як стан держави, який забезпечує стабільність та якість життя суспільства	Процесний підхід
М. Єрмошенко	Стан економіки та економічного механізму	Захисний підхід
А. Козаченко, В. Пономарьов, А. Ляшенко	як стан держави, що забезпечує стабільність та якість життя суспільства	Процесний підхід
В. Фурса	Комплекс заходів із забезпечення захищеності економічних і життєвих інтересів	Захисний підхід
Т. Соколенка	Стан виробничої системи	ресурсний підхід
Л. Бендіков	Стан виробничої системи	ресурсний підхід
А. Кірієнко та Н. Євдокімова	Стан виробничої системи	ресурсний підхід
В. Ортинський та І. Керницький	Стан виробничої системи	ресурсний підхід
Т. Сухорукова, Д. Ковальов	як умова забезпечення конкурентоспроможності	Функціональний підхід

<i>Автор</i>	<i>Основні визначення категорії «економічна безпека»</i>	<i>Підходи до визначення поняття «економічна безпека»</i>
О. Ляшенко	Стан виробничої системи	ресурсний підхід
С. Ілляшенко та Т. Кузенко	Стан виробничої системи	ресурсний підхід
Т. Васильцев	як умова забезпечення конкурентоспроможності	Функціональний підхід
Ю. Лисенко та С. Міщенко	Стан виробничої системи	ресурсний підхід
З. Стаховяк	процес, спрямований на створення умов для забезпечення розвитку та досягнення мети	процесний підхід
С. Мочерний	процес, спрямований на створення умов для забезпечення розвитку та досягнення мети	процесний підхід
В. Геєць, М. Кизим, Т. Клебанова та ін.	процес, спрямований на створення умов для забезпечення розвитку та досягнення мети	процесний підхід
П. Пашко	процес, спрямований на створення умов для забезпечення розвитку та досягнення мети	процесний підхід

Виходячи з цього визначення, економічну безпеку можна розглядати на різних рівнях:

- перший рівень – економічна безпека держави (макрорівень);
- другий рівень – економічна безпека галузі та регіону (мезорівень);
- третій рівень – економічна безпека підприємства і підприємця (особи) (мікрорівень);
- четвертий рівень – економічна безпека людини (мікрорівень).

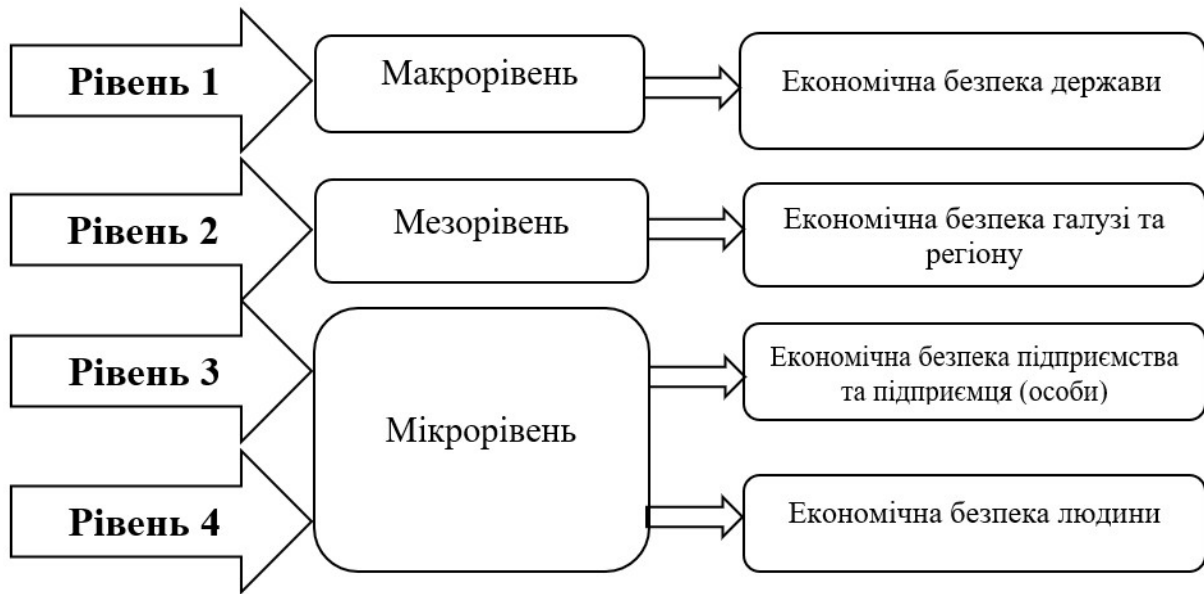

Рис. 3. Рівні економічної безпеки

Критерієм економічної безпеки є стан економічних процесів в певний момент часу. Тобто здатність економіки зберігати та підвищувати стійкість до впливу внутрішніх та зовнішніх факторів. Економічна безпека безпосередньо пов'язана з ефективністю економіки. Рівень економічної безпеки може бути визначений за допомогою системи показників, які повинні мати кількісний вираз. У якості прикладу, можемо розглядати такі показники як економічна незалежність та економічний розвиток. Забезпечення економічної безпеки залежить від сутності, характеру та кількості ризиків.

Забезпечити належний рівень економічної безпеки можливо при дотриманні комплексу, на яких вона базується.

До принципів забезпечення економічної безпеки науковці належать такі:

- верховенство закону під час забезпечення економічної безпеки;
- збереження балансу економічних інтересів людини, суспільства, держави;
- своєчасність і адекватність заходів, розроблених із метою нейтралізації та зменшення ризиків економічної безпеки;
- інтеграція національної економічної безпеки в міжнародну економічну безпеку.
- забезпечення надійного захисту національних інтересів,
- чітка структурованість,
- відкритість і гласність,

- цілісність,
- взаємозв'язок із середовищем існування,
- цілеспрямованість,
- системність,
- достатність,
- гнучкість.
- економічна безпека повинна бути побудована, виходячи з цілей та рівня розвитку соціально-економічної системи
- диференційованість, тобто розробка заходів залежить від характеру загрози
- комплексність,
- адаптованість
- здатність до розвитку та вдосконалення
- економічна ефективність системи економічної безпеки, тобто витрати на її забезпечення не повинні перевищувати той рівень, при якому втрачається їх доцільність.

– взаємозалежність усіх елементів економічної безпеки

– принцип досягнення загальної стратегічної мети

Системі забезпечення економічної безпеки притаманні наступні функції:

– захисна функція – забезпечує захист соціально-економічної системи від внутрішньої і зовнішньої небезпеки;

– регулятивна функція – забезпечує нейтралізацію ризиків шляхом розробки та реалізації певних заходів;

– превентивна функція – забезпечує розробку заходів, спрямованих на нейтралізацію ризиків і підвищення захисних функцій соціально-економічної системи;

– інноваційна функція – забезпечує розробку та реалізацію інноваційних рішень із метою запобігання та ліквідації негативних наслідків, що були викликані діями ризиків в соціально-економічній системі;

– діагностична функція – забезпечує аналіз ситуацій в економічних процесах із метою подальшого впровадження заходів економічного та організаційно-технічного характеру;

– соціальна функція – забезпечує збалансованість інтересів людини, суспільства, держави.

Система забезпечення економічної безпеки складається з наступних елементів:

– цілі функціонування і завдання забезпечення економічної

безпеки;

– об'єкти системи забезпечення економічної безпеки – економічні ресурси та фактори виробництва;

– суб'єкти системи забезпечення економічної безпеки – учасники економічних відносин, державні органи управління;

– розробка та реалізація заходів щодо забезпечення економічної безпеки.

Економічна безпека держави, що є однією з визначальних складових системи національної безпеки матеріальною основою для всіх складових національної безпеки, в той же час має свою складну структуру, оскільки включає певний перелік складових. Цей перелік складових не є однозначним, а більш дискусійним.

Слід відзначити, що в теперішній час відсутнє єдине розуміння стосовно складових економічної безпеки. У підсумку можна виділити три головних підходи до визначення складових:

– системний;

– ресурсний.

– функціональний;

Відповідно до системного підходу соціально-економічна система розглядається як сукупність підсистем.

Відповідно до ресурсного підходу соціально-економічна система в процесі свого функціонування та розвитку використовує ресурси, ефективність використання яких повинна забезпечити економічну безпеку.

Функціональний підхід передбачає розглядання економічної безпеки з точки зору її функцій.

Прихильники системного підходу відповідно відносять до складових економічної безпеки наступні:

– технологічну;

– ресурсну;

– фінансову;

– соціальну.

Науковці, які дотримуються ресурсного підходу, розглядають в якості складових безпеку капіталу, безпеку персоналу, безпеку технологій та інформації, безпеку техніки та обладнання.

Л. Пашнюк виокремлює такі складові [75]:

– техніко-технологічна;

– фінансова;

– інтелектуальна та кадрова;

- інформаційна;
- екологічна;
- правова;
- силова.

В. Мунтіян вважає за доцільне виокремити внутрішні та зовнішні складові економічної безпеки. До внутрішніх складових економічної безпеки належить [68]:

- сировино-ресурсна безпека
- енергетична безпека
- фінансова безпека
- воєнно-економічна безпека
- інформаційна безпека
- технологічна безпека
- продовольча безпека
- соціальна безпека
- демографічна безпека
- екологічна безпека
- тіньова економіка

До зовнішніх складових економічної безпеки В. Мунтіян відносить [68]:

- зовнішньоекономічну політику держави
- експортну політику держави
- імпортну політику держави

Але, ми вважаємо, що цю класифікацію не доцільно використовувати в якості базової, бо вона не відповідає сучасним вимогам.

В. Дикань та І. Воловельська розглядають такі складові економічної безпеки як фінансова, кадрова, силова, інтелектуальна, техніко-технологічна, політико-правова, екологічна, інформаційна [30].

Т. Сак [84] погоджується з І. Бенько, В. Шлемко, О. Власюком та З. Варналієм, що до основних складових економічної безпеки відносяться:

- сировинно-ресурсна
- енергетична
- фінансова
- соціальна
- інноваційно-технологічна
- продовольча
- зовнішньоекономічна

Складовими системи економічної безпеки згідно Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затвердженої Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, є [103]:

- макроекономічна безпека, яка визначає стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних пропорцій;
- фінансова безпека, яка розглядає стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської та валютної систем;
- зовнішньоекономічна безпека, яка визначає такий стан економіки, що забезпечує збалансованість національних та зовнішньоекономічних інтересів;
- інвестиційно-інноваційна безпека, яка визначає такий рівень національних та іноземних інвестицій, що забезпечить подальший прогресивний економічний розвиток;
- науково-технологічна безпека, що забезпечує підтримання відповідного рівня науково-технічного та виробничого потенціалу країни;
- енергетична безпека, що забезпечує захищеність держави у енергетичній сфері від небезпеки внутрішнього та зовнішнього характеру;
- виробнича безпека, що забезпечує розвиток та зростання економіки та її розширене відтворення;
- демографічна безпека, що забезпечує стійкий розвиток держави з урахуванням можливої демографічної небезпеки;
- соціальна безпека, що забезпечує добробут та якісний рівень життя населення від впливу зовнішньої та внутрішньої небезпеки;
- продовольча безпека, що визначає рівень продовольчого забезпечення, який гарантує соціально-економічну стабільність та сталий розвиток держави.

Ми вважаємо за доцільне взяти за основу цю класифікацію, що затверджена Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, але вважаємо, що науково-технологічна складова економічної безпеки за своєю значущістю відповідає саме національним інтересам держави. Тому, на наш погляд, ця складова повинна розглядатися як складова національної безпеки України. Соціальна складова, яка входить до складу структури національної безпеки України, більш пов'язана з економікою країни, тому її слід розглядати в складі економічної безпеки країни.

Спираючись на вищенаведене, пропонуємо такий перелік складових економічної безпеки:

- макроекономічна безпека;

- фінансова безпека;
- зовнішньоекономічна безпека;
- інвестиційна безпека;
- енергетична безпека;
- виробнича безпека;
- демографічна безпека;
- соціальна безпека.
- продовольча безпека

У зв'язку з тим, що ризик є дуже складним та багатограним явищем, що маємо враховувати в процесі функціонування та розвитку соціально-економічних систем, дуже важливим є формування чіткого та логічного визначення формулювання визначення поняття ризику та формування його класифікації для різних соціально-економічних систем.

Ризик є об'єктивно-суб'єктивною категорією. Об'єктивність ризику проявляється в тому, що це поняття відображає реально існуючі в житті явища і процеси. Ризик існує незалежно від того, чи є усвідомлення його наявності. Суб'єктивна сторона ризику полягає в тому, що ризик пов'язаний з вибором певних альтернатив, розрахунком ймовірностей їх результату, а також в тому, що люди по-різному оцінюють одні і ті ж події. Об'єктом ризику виступає економічна система, ефективність та умови функціонування якої заздалегідь точно невідомі. Суб'єктом ризику є особа або група осіб, що зацікавлена в результатах управління об'єктом ризику і має компетенцію приймати рішення щодо ризику [81].

В умовах невизначеності розвитку економічних процесів та економічного зростання, що залежить від впливу багатьох чинників, дослідженню сутності категорії «ризик» приділяється значно більше уваги. Сутність поняття «ризик» розкривається в роботах таких вітчизняних вчених, як В. Андрійчук, В. Вітлінський, Л. Донець, А. Камінський, П. Коюда. та інші.

Науковці по-різному трактують поняття ризику. У наш час відсутнє єдине визначення цього поняття.

В. Вітлінський розробив концепцію ризиків у минулому сторіччі. У концепції запропоноване визначення поняття «економічний ризик», кількісні показники оцінки ризиків та схема управління ризиком в монографії «Аналіз, оцінка та моделювання економічного ризику» [19].

У законодавчих документах України ризик визначається як ступінь ймовірності певної негативної події, яка може відбутися в певний час та за певних обставин [3].

Аналіз праць науковців, що присвячені проблемі ризику свідчить про те, що немає єдиного підходу до визначення поняття «ризик».

Певна група науковців розглядає ризик як ймовірність настання негативного результату, а саме розглядають ризик як ймовірність виникнення втрат. І. Івченко також дотримується цієї думки, що ризик – це ймовірність виникнення збитків [43]. Закордонні дослідники Дж. Фрідман та Н. Ордуей визначають ризик як ймовірність того, що отриманий прибуток відрізняється від запланованого [5].

Так, П. Шутов визначає ризик як загрозу того, що підприємець понесе втрати у вигляді додаткових витрат [102].

Також деякі науковці дають визначення ризику як можливої небезпеки втрат. В. Балюк та А. Яцура визначають ризик як вірогідність можливих збитків або втрат унаслідок небажаних подій [10]. Дехто визначає ризик як небезпеку виникнення непередбачуваних втрат очікуваного прибутку. Такої ж думки щодо визначення ризику, який передбачає втрати дотримуються такі автори як А. Шегда та М. Голованенко [100]. Є. Матрос визначає ризик як категорію в разі реалізації якої відбуваються втрати [65].

Інша велика група науковців розглядає ризик з точки зору можливості отримання втрат та недоотримання прибутку. В. Пасічник та О. Акіліна розглядають ризик як явище, що може призвести до втрати прибутку та платоспроможності [72]. Такої ж думки дотримуються автори фінансово-економічного словника А. Загородній, Г. Вознюк [42].

О. Кузьмін [55] та О. Мельник [67] також визначають ризик як ймовірність виникнення втрат недоотримання прибутків. Колектив авторів в «Словник-довідник економіста та менеджера» наводить таке трактування поняття ризик як ймовірність досягнення позитивного чи негативного проектного результату залежно від дій зовнішніх і внутрішніх факторів, що визначають ступінь невизначеності об'єкта та суб'єкта ризику [89].

Деякі автори розглядають ризик як ймовірність втрати підприємством частини своїх ресурсів та недоодержання прибутків.

Наступна група авторів пов'язує ризик з невизначеністю та її подоланням. також визначає ризик як непередбачуваність подій з негативними наслідками [34]. Саме такої думки дотримуються такі автори як Є. Короткова, Г. Осовська [71]. Л. Донець [31] що пов'язують ризик з діяльністю, спрямованою на подолання невизначеності.

Вищезазначені автори підходять до визначення ризику з точки зору його негативних наслідків, але є дуже невелика група економістів, яка розглядає ризик із позитивної точки зору, тобто вважають, що ризик може бути стимулом для отримання додаткового прибутку. Такої думки дотримуються такі автори як В. Підсолонко, А. Процай, Т. Миронова,

В. Василенко [76].

Наступна малочисельна група вчених-економістів розглядає ризик з управлінської позиції, а саме, розглядають ризик як невизначеність наслідків прийнятих рішень. С. Ілляшенко розглядає ризик як можливість або загрозу відхилень результатів конкретних рішень від очікуваних [45]. В. Лук'янова та Т. Головач вважають, що ризик відображає ступінь досягнення суб'єктом очікуваного результату [59]. Аналогічної думки дотримуються автори І. Сахарцева та О. Шляга [86].

Таблиця 3

Систематизація поняття «ризик»
(джерело: систематизовано авторами)

<i>Автори</i>	<i>Визначення</i>
І. Івченко, Дж. Фрідман та Н. Ордуей, О. Кузьмін та О. Мельник та ін.	ризик як ймовірність настання негативного результату
П. Шутов, А. Загородній, Г. Вознюк, В. Пасічник та О. Акіліна та ін.	ризик як можливість отримання втрат та недоотримання прибутку
С. Мучерний, Є. Короткова, Г. Осовська. Л. Донець та ін.	ризик як невизначеність та її подолання
В. Підсолонко, А. Процай, Т. Миронова, В. Василенко та ін.	ризик як стимул для отримання додаткового прибутку
А. Шегда та М. Головоненко, Є. Матрос та ін.	ризик як можлива небезпека втрат
С. Ілляшенко, В. Лук'янова та Т. Головач, І. Сахарцева та О. Шляга та ін.	ризик з управлінської позиції

Науковці, які досліджували категорію «ризик» використовували різні підходи при визначенні поняття «ризик», а саме: функціональний та системний. Так О. Бородіна пропонує використовувати функціональний підхід, виокремлюючи чотири функції [14]:

– регулятивну (може мати конструктивний та деструктивний прояв. З одного боку, ризик може стати поштовхом для подальшого розвитку врахування та використання нових можливостей, а з іншого – неврахування цих ризиків може призвести до негативних наслідків. Із цією функцією пов'язана компенсаційна функція. У тому випадку, якщо ризик має конструктивний характер, то в цьому випадку з'являється можливість отримати компенсацію);

– компенсаційну (з регулятивною функцією пов'язана компенсаційна функція. У тому випадку, коли ризик має конструктивний

характер, тоді з'являється можливість отримати позитивну компенсацію, тобто додатковий прибуток);

– соціально-економічну функцію (дозволяє виокремити групи ефективних підприємців у суспільстві та види діяльності в процесі функціонування та розвитку економіки).

– захисну функцію (розглядається з точки зору визначення певних форм та засобів захисту від ризиків);

– аналітичну (передбачає вибір одного з можливих варіантів рішення).

Визначення ризиків може носити кількісний та якісний характер. Якісне визначення – це безпосереднє виявлення можливості настання ризику. Кількісна оцінка є оцінкою ступеня ризику. З метою кількісного оцінювання можуть використовуватись наступні методи оцінки: метод експертних оцінок, аналітичний метод, метод використання аналогів [95]. З метою якісного оцінювання використовується системний підхід.

Саме системний підхід при дослідженні категорії «ризик» дозволяє надати наступну його характеристику:

- ризик як невизначеність;
- ризик як небезпека;
- ризик як збитки;
- ризик як подія [77].

Саме різноманітні визначення ризиків викликає складність класифікації ризиків. З метою отримання всебічної характеристики ризиків в першу чергу, необхідно мати їх науково-обґрунтовану класифікацію. В економічній літературі ризики класифікуються по-різному, що підтверджує існування різноманітних підходів до побудови класифікації ризиків.

Т. Васильців класифікує ризики наступним чином [16]:

- за наслідками конфлікту інституційних інтересів;
- за формами нелегітимного формування власності;
- за формами корупційних дій в системі державного управління;
- за перешкодами легалізації економіки;
- за передумовами недобросовісної конкуренції;
- за негативними наслідками трансформації економіки;

Відтак, вважаємо, що така класифікація не є вичерпною, бо вона розглядає тільки зовнішні ризики, та й ті не в повному обсязі. Її можна вважати досить вузькою, яка не враховує дуже багато ознак.

Є. Жураківський та С. Козловський пропонують класифікацію ризиків за такими ознаками [41]:

- за джерелом виникнення:
  - внутрішні;
  - зовнішні;
- за ступенем сформованості:
  - реальні;
  - потенційні;
- за характером виникнення:
  - соціальні;
  - природні;
  - антропогенні;
- за характером вияву:
  - безпосередні;
  - опосередковані;
- за характером реалізації:
  - цілеспрямовані;
  - стихійні (випадкові);
- за тривалістю:
  - поточні (спорадичні, регулярні);
  - довгострокові;
- за сферами вияву:
  - політичні;
  - соціальні;
  - економічні;
  - екологічні;
- за рівнем суб'єктивних оцінок:
  - несвідомі;
  - уявні;
  - завищені;
  - адекватні;
  - занижені;

В. Дикань та І. Воловельська класифікують ризики за такими ознаками [30]:

- в залежності від можливості запобігання:
  - можливість запобігання
  - неможливість запобігання
- в залежності від ймовірності настання:
  - помилкові,
  - ймовірні,
  - малоймовірні,

- сховані
- залежно від способу впливу на ризик:
  - запобігання ризику,
  - відхилення від ризику,
  - передача ризику,
  - страхування,
  - зниження ступеня ризику,
  - створення венчурних підприємств,
  - відсунення ризику,
  - хеджування,
  - деверсифікованість
- залежно від причин виникнення:
  - зовнішні,
  - внутрішні
- залежно від місця виникнення:
  - ринковий,
  - власний
- залежно від наслідків:
  - припустимий ризик,
  - критичний ризик,
  - катастрофічний ризик
- за часом виникнення:
  - ретроспективні ризики,
  - поточні ризики,
  - перспективні ризики
- залежно від видів можливого збитку:
  - ризик, що несе прямий збиток,
  - ризики упущеної вигоди,
  - ризики зміни вигоди
- залежно від можливості прогнозування:
  - передбачувані,
  - непередбачені
- залежно від об'єкта зазіхання:
  - фінанси,
  - майно,
  - імідж,
  - інформація,
  - особистість

Шляхом систематизації наявних підходів до класифікації ризиків С. Семенова запропонувала виділяти чотирнадцять найбільш значущих

ознак класифікації ризиків [87]:

- за економічним змістом:
  - операційні;
  - ринкові;
  - кредитні;
  - бізнес-ризиків;
- відносно до соціально-економічної системи:
  - внутрішні;
  - зовнішні;
- за часовим горизонтом:
  - стратегічні ризиків;
  - поточні ризиків;
- за факторами виникнення:
  - економічні;
  - політичні;
  - соціально-етнічні;
  - екологічні;
- залежно від характеру прояву у часі:
  - постійні;
  - тимчасові;
- залежно від рівня втрат та серйозності наслідків:
  - допустимі;
  - критичні;
  - катастрофічні;
- залежно від комплексності:
  - прості;
  - складні;
  - комплексні;
- за джерелом або причиною:
  - суб'єктивні;
  - об'єктивні;
- за рівнем обґрунтованості прийняття ризику:
  - обґрунтовані та допустимі;
  - авантюрні;
- за рівнем передбачуваності та оцінки:
  - повністю передбачувані (очікувані);
  - недостатньо передбачувані (складно передбачувані);
- за можливістю впливу на ризик:
  - керовані;

- некеровані;
- за ймовірністю настання:
- ризики з високою ймовірністю, ризики з середньою ймовірністю;
- ризики з низькою ймовірністю;
- невизначені;
- за масштабом охоплення відносно до соціально-економічної системи:
- мікроризики (локальні);
- макроризики (глобальні);
- за видами можливих втрат:
- ризики, пов'язані з ресурсами;
- нематеріальні ризики.

М. Блажко визначає такі основні види ризиків та причини їх виникнення [12]:

- за ступенем впливу:
- чисті, які означають можливість збитків або нульового результату;
- спекулятивні полягають у можливості одержання як позитивного результату, так і негативного;
- за чистотою реалізації:
- високі ризики, для яких характерна велика частота реалізації ризику, тобто ймовірність настання збитку;
- середні ризики, яким властива середня частота реалізації ризику, тобто середня ймовірність настання збитку;
- малі ризики – з малою частотою реалізації ризику чи ймовірності настання збитку;
- за ознакою прогнозованості:
- прогнозовані, що можуть бути передбачені, виходячи з економічної теорії чи господарської практики, але неможливо визначити момент їх прояву;
- непрогнозовані, про які поки що нічого не відомо, тому неможливо оцінити їх вплив на ступінь і розмір ризику;
- залежно від сфери впливу або місця прояву:
- внутрішні ризики – визначаються діяльністю соціально-економічної системи;
- зовнішні ризики, до яких належать ризики, що безпосередньо не пов'язані з діяльністю соціально-економічної системи, а зумовлені змінами у зовнішньому середовищі.

Але вважаємо, що надана вище класифікація не забезпечує

комплексного дослідження усіх можливих ризиків, що можуть виникнути в процесі розвитку та функціонування соціально-економічної системи.

Я. Єлейко, О. Єлейко та К. Раєвський пропонують таку класифікацію ризиків [38]:

- за масштабом впливу:
  - глобальний;
  - локальний;
- за аспектами (сферами):
  - соціальний;
  - економічний;
  - юридичний;
  - політичний;
  - медико-біологічний;
- за мірою ризиконасиченості рішень (за рівнем втрат):
  - мінімальний;
  - середній;
  - оптимальний;
  - максимальний;
  - критичний;
  - катастрофічний;
- за типами:
  - раціональний (обґрунтований);
  - нераціональний (необґрунтований);
  - авантюрний (азартний);
- за часом (моментом прийняття ризикованих рішень):
  - випереджувальні;
  - своєчасний;
  - запізнений;
- щодо ситуації:
  - невизначені (на умовах невизначеності);
  - конкурентні (на умовах конфлікту чи конкуренції);
- за видами:
  - виробничі;
  - фінансові;
  - інвестиційні;
  - ринкові;
  - портфельний;

Наразі, така класифікація ризиків є не досить інформативною та більш аналізує ризики, пов'язані з діяльністю соціально-економічної системи на мікрорівні.

І. Івченко пропонує виокремити такі види ризиків [43]:

- за родом небезпеки:
  - техногенні;
  - природні;
  - змішані;
- за характером діяльності:
  - підприємницькі;
  - фінансові;
  - комерційні;
  - інвестиційні;
  - промислові;
  - професійні;
- за природою об'єктів:
  - майнові;
  - ризики спричинення збитків життю та здоров'ю громадян;
- за характером обліку ризику:
  - внутрішні;
  - зовнішні;
- за часом виникнення:
  - короткострокові;
  - постійні;
- за часом дії:
  - ретроспективні;
  - поточні;
  - перспективні;
- за характером наслідків:
  - чисті;
  - спекулятивні;
- за ступенем:
  - допустимі;
  - критичні;
  - катастрофічні.

Деякі автори пропонують класифікацію, що складається з наступних ознак:

- рівень господарської діяльності соціально-економічної системи;
- спрямованість;
- характер прояву;
- джерело походження;
- період часу;

- ймовірності настання;
- величина збитків;
- можливість прогнозування;
- можливість запобігання;

Інша група науковців-економістів надає таку класифікаційну схему ризиків:

- за джерелами виникнення
  - господарський;
  - ризик, пов'язаний з особистістю людини;
  - ризик, обумовлений природними факторами;
- за можливістю усунення:
  - несистематичний (специфічний або диверсифікований);
  - систематичний (ринковий, недиверсифікований);
- за ступенем впливу на фінансовий стан господарюючого суб'єкта:
  - припустимий ризик;
  - критичний ризик;
  - катастрофічний ризик;
- за сферою виникнення:
  - внутрішній ризик;
  - зовнішній ризик;
- за тривалістю впливу:
  - постійний;
  - тимчасовий;
- за можливістю передбачення:
  - прогнозований;
  - непрогнозований;
- за можливими наслідками:
  - ризик, у результаті настання якого соціально-економічна система зазнає економічних втрат;
    - ризик, у результаті настання якого соціально-економічна система недотримує передбачений обсяг доходу;
    - ризик, через настання якого можливі як втрати, так і доходи соціально-економічної системи;
  - за об'єктом виникнення:
    - ризик окремих фінансово-господарських операцій;
    - ризик різних видів фінансово-господарської діяльності;
    - ризик загальної фінансово-господарської діяльності;
- за можливістю страхування:

- ризик, що підлягає страхуванню;
  - ризик, що не підлягає страхуванню.
- Деякі автори пропонують наступну класифікацію ризиків:
- по можливості прогнозування:
    - прогнозовані, що виявляються на підставі минулого досвіду;
    - непрогнозовані – форс-мажорні обставини;
  - по джерелу походження:
    - об'єктивні, що виникають без втручання суб'єктів соціально-економічної системи;
      - суб'єктивні – виникають за навмисною або ненавмисною участю суб'єктів соціально-економічної системи;
        - по можливості запобігання:
          - передбачувані – ті, що можуть бути прогнозовані;
          - непередбачені – неможна спрогнозувати та характеризуються непереборністю впливу;
            - по імовірності настання:
              - очевидні – ті, що викликаються дією законів;
              - латентні – ті, що важко виявляються та приховані;
            - по природі виникнення:
              - економічні;
              - політичні;
              - правові;
              - техногенно-екологічні;
              - соціальні;
              - конкурентні (недобросовісна конкуренція);
              - контрагентські (невиконання зобов'язань);
            - по розміру збитків:
              - несуттєві, що не впливають на стан соціально-економічної системи;
                - істотні – відбувається втрата певної частини матеріальних та фінансових ресурсів;
                  - значні – втрата конкурентних переваг та можливе банкрутство;
                  - катастрофічні – банкрутство та припинення господарської діяльності з подальшою ліквідацією;
                - за ступенем ймовірності:
                  - неймовірні – вкрай низька ймовірність настання, не потребує будь-яких дій з боку керівництва соціально-економічної системи;
                  - малоїмовірні – не вимагають розробки превентивних заходів з боку керівництва соціально-економічної системи;
                  - ймовірні – низька ймовірність настання, потребує розробки

певних заходів з боку керівництва соціально-економічної системи;

- досить ймовірні – значна ймовірність настання, потребує розробки заходів, вартість яких передбачена бюджетом соціально-економічної системи;

- неминучі – висока ймовірність настання, обов’язкова розробка превентивних заходів з боку керівництва соціально-економічної системи, вартість яких передбачена бюджетом;

- за часом настання:

- безпосередні – здійснюється в теперішній час;

- близькі – ймовірність здійснення до одного року;

- далекі – ймовірність здійснення понад один рік;

- в залежності від рівня здійснення:

- соціально-економічна система мікрорівня (підприємства);

- соціально-економічна система мезорівня (регіон, галузь);

- соціально-економічна система макрорівня (країна);

- в залежності від сфери виникнення:

- внутрішні ризики – безпосередньо пов’язані з господарською діяльністю соціально-економічної системи;

- зовнішні ризики – виникають за межами соціально-економічної системи.

Як зазначалось вище, ми дотримуємось застосування системного підходу, що виходить із позиції взаємозв’язку ризиків, факторів ризиків та їх класифікацій. Фактор, згідно визначення Вікіпедії, це причина, рушійна сила будь-якого процесу, що визначає його характер та окремі риси [18].

Згідно визначення словника української мови, фактор – це умова, рушійна сила будь-якого процесу, явища або чинник. При визначенні суті «фактор» як економічної категорії слід виходити з причинно-наслідкових зв’язків, коли одне явище породжує інше, тобто ризик.

Особливістю фактору ризику є те, що він завжди потребує якісної та кількісної інтерпретації. На користь факторів ризику, на відміну від загроз, виступає і є той факт що вони можуть свідчити як про зниження, так і про підвищення рівня національної безпеки. Виходячи з вищенаведеного, приходимо до висновку, що виклики та загрози є суб’єктивною оцінкою певною особою та, на відміну від факторів, мають суб’єктивний характер.

Сучасні економісти пропонують класифікацію факторів залежно від їх впливу:

- фактори прямого впливу – постачальники, посередники, клієнти, конкуренти, закони та установи державного регулювання,

споживачі

– фактори непрямого впливу – стан економіки, міжнародні події, характер і зміни політичної ситуації, соціокультурні фактори, науково-технічний прогрес.

Також виокремлюються фактори залежно від рівня здійснення:

- фактори макросередовища;
- фактори мікросередовища.

Деякі науковці розділяють фактори ризику на дві групи:

- зовнішні
- внутрішні

На їх думку, специфіка зовнішніх факторів полягає в тому, що вони стосуються загальних умов діяльності.

Внутрішні фактори ризику пов'язані з діяльністю самої соціально-економічної системи.

У ринковій економіці існує дуже багато факторів ризику. Виходячи з цього, дуже важко сформувавши класифікацію факторів ризику, що задовольняла б усім вимогам у зв'язку з тим, що виникають труднощі під час виокремлення певних груп факторів. Тому в науковій літературі існує багато класифікацій факторів ризику [80].

I. Посохов пропонує наступну класифікацію факторів ризику [80]:

- за можливістю передбачення:
  - апіорні (визначаються до початку аналізу ризику);
  - інші (визначаються в процесі аналізу ризику);
- за ступенем впливу на фактори ризику:
  - об'єктивні чи зовнішні. До них можна віднести політичні та економічні кризи, інфляція, митні збори, наявність або відсутність режиму найбільшого сприяння; суб'єктивні або внутрішні;
    - суб'єктивні фактори характеризують внутрішнє середовище системи: виробничий потенціал, рівень організації праці, контракти з інвестором, замовником тощо;
  - за масштабом ймовірності очікуваних втрат:
    - високий – характеризується значними очікуваними втратами та високою ймовірністю настання ризикових подій.
    - слабкий – характеризується низьким рівнем втрат.
- також він виокремлює четверту групу факторів ризику, які мають назву виробничі фактори (наприклад, нестача робочої сили, запізнення у постачанні матеріалів, зміна керівництва, слабе управління, які призводять до зриву плану робіт).

З урахуванням системного підходу слід об'єднати класифікаційні ознаки ризиків та самі ризики, а також класифікаційні ознаки факторів

ризиків та фактори. Тобто фактори ризиків є основою формування класифікації самих ризиків. Унаслідок цього ми пропонуємо наступну класифікацію ризиків та факторів ризиків.

Таблиця 4

Класифікація ризиків та факторів ризику

(джерело: систематизовано авторами)

Класифікаційна ознака	Вид ризику	Фактори ризику
Залежно від сфери впливу	зовнішні	соціально-політичні умови, внутрішньо-економічну ситуацію в країні та зовнішньо-економічну ситуацію в світі, соціально-демографічну ситуацію країни, нормативно-правову базу, природно-кліматичні умови, науково-технічний розвиток країни.
	внутрішні	економічні, політичні, технічні, соціальні, геофізичні
З позиції системного підходу	системні	фактори, що носять системний прояв
	несистемні	фактори, що не мають системного характеру
Залежно від тривалості дії	короткострокові	фактори, дія яких відбувається впродовж до одного року
	довгострокові	фактори, дія яких відбувається більше одного року
За причинами виникнення	універсальні	фактори, дія яких притаманна всім соціально-економічним системам
	специфічні	фактори, дія яких притаманна певним соціально-економічним системам
Залежно від можливості прогнозування	прогнозовані	фактори, що можуть визначитися до початку здійснення аналізу ризику
	непрогнозовані	фактори, що можуть визначитися в процесі

<i>Класифікаційна ознака</i>	<i>Вид ризику</i>	<i>Фактори ризику</i>
		здійснення аналізу ризику
Залежно від джерел походження	об'єктивні	політичні та економічні кризи, інфляція, митні збори, наявність або відсутність режиму найбільшого сприяння
	суб'єктивні	виробничий потенціал, рівень організації праці, контракти з інвестором, замовником
Залежно від розміру збитків	несуттєві	фактор, що визначається слабким впливом
	значні	фактор, що визначається середнім впливом
	катастрофічні	фактор, що визначається високим впливом
Залежно від рівня здійснення	ризиків мікрорівня	фактори, що впливають на соціально-економічну систему мікрорівня
	ризиків мезорівня	фактори, що впливають на соціально-економічну систему мезорівня
	ризиків макрорівня	фактори, що впливають на соціально-економічну систему макрорівня

Окрім цього, автор також виокремлює фактори прямої та непрямой дії. До факторів прямої дії відносяться нестабільність законодавства, нестабільність економічної, фінансової, податкової, зовнішньоекономічної політики, корупція. До факторів непрямой дії відносяться нестабільність політичних умов, нестабільність соціальних умов, непередбачувані зміни в міжнародній обстановці, стихійні сили.

Економічна безпека соціально-економічної системи залежить від того, наскільки точно та коректно була зроблена оцінка ризиків. Науковці розглядають три основні підходи до оцінки ризиків:

- кількісний підхід
- підхід на основі експертних оцінок
- комплексний підхід

У результаті виконаної оцінки ризиків можна визначити наступні зони ризику:

- без ризикова зона;
- зона мінімального ризику;
- зона підвищеного ризику;
- зона критичного ризику;
- зона недопустимого ризику.

З урахуванням виконаного дослідження нами пропонується наступне визначення: ризик – це ймовірність втрати певною соціально-економічною системою різного рівня недоотримання прибутку або отримання збитків, що можуть мати місце у разі впливу несприятливих зовнішніх або внутрішніх факторів.

Таким чином, спираючись на аналіз понять «безпека», «загроза», ризик, виклик та встановлений взаємозв'язок між ними, доходимо висновку, що поняття «безпека» є узагальнюючим щодо будь-яких факторів. Внаслідок цього воно є більш загальним поняттям, ніж «загроза» та «виклик». Поняття «ризик» пов'язано з можливістю настання події негативного характеру, отримання негативного результату та розміром збитку. Тому ризик може являти собою міру для оцінки рівня безпеки або небезпеки.

Таким чином, можна зазначити, що поняття «безпека» охоплює усі аспекти діяльності людини, суспільства та держави.

До того ж, більшість авторів вважають, що поняття «безпека» безпосередньо пов'язане з поняттям «небезпека».

Складові національної безпеки впливають одна на одну шляхом взаємозв'язку зовнішніх і внутрішніх факторів. Економічна безпека безпосередньо впливає на соціальну, військову, екологічну, науково-технологічні складові і навпаки. Тому не слід віддавати перевагу певній складовій національної безпеки, а слід розглядати їх у взаємодії, тому що переваги, які виникають стосовно певної складової національної безпеки, мають тимчасовий характер і пов'язані з конкретним історичним періодом розвитку держави. Якщо надавати перевагу в тривалому проміжку часу якоїсь однієї чи двом складовим національної безпеки, то це може призвести до зниження рівня національної безпеки взагалі.

Базуючись на результатах дослідження, нами було запропонована класифікація складових національної безпеки.

Розуміння національних інтересів полягає в пріоритетності прогресивного економічного розвитку країни. Виходячи з цього, можна стверджувати, що економічний розвиток, в першу чергу, залежить від національних економічних інтересів. Саме формування і розвиток національних економічних інтересів розглядається як соціально-економічний процес. Тобто національні економічні інтереси є

пріоритетними над іншими інтересами, тому що вони забезпечують стабільний соціально-економічний розвиток країни.

Поняття «економічна безпека», її зміст, функції українські науковці почали досліджувати з початку 90-х років ХХ сторіччя, що було викликано здобуттям України незалежності, формуванням державності. Однак за незначний проміжок часу було сформовано категоріальний апарат, методичний інструментарій оцінки забезпечення економічної безпеки держави. Незважаючи на наявність цього апарату, немає єдиного тлумачення поняття «економічна безпека». Термін «безпека» походить від грецького та перекладається як володіти ситуацією. Поняття «економічна безпека» безпосередньо пов'язана та є складовою національної безпеки.

Аналіз робіт науковців, які займались дослідженням проблем економічної безпеки, визначити економічну безпеку як одну з головних складових національної безпеки, яка забезпечує захищеність інтересів людини, суспільства та держави та сталий розвиток національної економіки шляхом виявлення та нейтралізації ризиків національної безпеки.

Виходячи з цього визначення, економічну безпеку можна розглядати на різних рівнях:

- економічна безпека держави;
- економічна безпека галузі та регіону;
- економічна безпека підприємства та підприємця (особи);
- економічна безпека людини.

На наш погляд, до переліку складових економічної безпеки входять:

- макроекономічна безпека;
- фінансова безпека;
- зовнішньоекономічна безпека;
- інвестиційна безпека;
- енергетична безпека;
- виробнича безпека;
- демографічна безпека;
- соціальна безпека;
- продовольча безпека.

Як зазначалось вище, ми дотримуємось застосування системного підходу, що виходить з позиції взаємозв'язку ризиків, факторів ризиків та їх класифікацій. З урахуванням системного підходу слід об'єднати класифікаційні ознаки ризиків та самі ризики, а також класифікаційні ознаки факторів ризиків та їх фактори. Тому нами була запропонована об'єднана класифікація ризиків та факторів ризиків.

На основі узагальнено думок науковців надано визначення терміну «ризик», під яким запропоновано розуміти ймовірність втрати певною соціально-економічною системою різного рівня недоотримання прибутку або отримання збитків, що можуть мати місце у разі впливу несприятливих зовнішніх або внутрішніх факторів.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII редакція від 15.06.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
3. Про об'єкти підвищеної небезпеки : Закон України № 2245-III від 06.08.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2245-14#Text>
1. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 14.09.2020 №392/2020. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
2. Jack P. Friedman, Nicholas Ordway. *Income Property Appraisal and Analysis* (American Society of Appraisers). Prentice Hall; 1st edition (January 1, 1989. 474 p.
3. Stachowiak Z. *Bezpieczeństwo ekonomiczne* . *Ekonomika obrony*. Warszawa : Akademia Obrony Narodowej. 1994. S. 189.
4. Verkhoglyadova N., Kononova I. Information security as a component of economic security. *International Partnership and Cooperation of Ukraine in Wartime: Collective monograph* / edited by D. Nascimento, G. Starchenko. University of Coimbra, Portugal. Chernihiv: REICST, 2022. P. 382-396.
5. Амитан В. Н., Амитан А. Г., Данко А. О. Экономическая безопасность: понятие, концепция. *Прометей: регіональний збірник наукових праць з економіки*. Донецьк : Юго-Восток, 2000. 333 с.
6. Андрійчук В., Бауер Л. Менеджмент: прийняття рішень і ризик. Навч. Посібник. Київ : КНЕУ, 1998. 316 с.
7. Балюк В., Яцура А. Довгострокове кредитування інвестиційних проєктів. *Банківська справа*. 2005. № 1. С. 54–66
8. Бендіков Л. Економічна безпека промислового підприємства. *Консультант директора*. 2000. No 2(110). С. 7-13.
9. Блажко М. О. Підходи до класифікації ризиків у сучасній ризикології. 2011. URL : http://www.rusnauka.com/11_EISN_2011/Economics/14_84899.doc.htm.
10. Богдан О.І., Михайлюк С.О. Дослідження інтересів підприємства щодо його економічної безпеки. *Прометей*. 2008. Вип. 3 (27). С. 114–117.
11. Бородіна О. С. Методичні підходи до визначення сутності економічних ризиків та шляхів їх уникнення. *Економіка та держава*. 2010. № 7/2010. С. 21-23.

12. Варналій З.С. Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення : монографія. Київ : Знання України, 2011. 299 с.
13. Васильців Т. Г. Фінансово-економічна безпека підприємств України: стратегія та механізми забезпечення: монографія / Васильців Т. Г., Волошин В. І., Бойкевич О. Р., Каркавчук В. В. ; за ред. Т. Г. Васильціва. Львів : Ліга-Прес, 2012. 386 с.
14. Васильців Т.Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення : монограф. Львів: Арал, 2008. 384с.
15. Вікіпедія <https://inlnk.ru/0QJaX1>
16. Вітлінський В. В. Аналіз, оцінка і моделювання економічного ризику. Київ : Деміур. 1996. 212 с.
17. Вітлінський В. В. Скіцько В. І. Ризик-менеджмент ланцюгів постачання в умовах цифрової економіки. *Бізнес Інформ*. 2018. № 4. С. 384-392. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2018_4_55
18. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку; *Нац. ін-т проблем міжнародної безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України*. К., 2008. 48 с
19. Воробйов В. І. Методичні основи побудови комплексної системи економічної безпеки підприємства. *Наукові записки Української академії друкарства*. 2011. № 1 (19). С. 38–44.
20. Геєць В. М., Кизим М. О., Клебанова Т. С. та інш. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство: *монографія*. Харків : Вид-во Харківськ. Нац. екон. ун-ту, 2006. 240 с.
21. Глобальна та національна безпека: підручник. Авт. кол. : В.І. Абрамов, Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянчук та ін. За заг. ред. Г.П. Ситника. Київ : НАДУ, 2016. 784 с.
22. Гончаров І.В. Ризик та прийняття управлінських рішень : навч. посіб. Харків : НТУ «ХП», 2003. 150 с.
23. Гончаренко О. М., Лисицин Е. М., Вагапов В. Б. Поняття національної безпеки в контексті національних інтересів України. *Наука і оборона*. 2002. № 1. С. 18–24.
24. Горбулін В. П. Качинський А. Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки [Текст] : *монографія*. Київ : НІСД, 2010. 288 с.
25. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення : монографія / Криштанович М.Ф., Пушак Я.Я., Флейчук М.І., Франчук В.І. Львів : Сполом, 2020. 418 с.
26. Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади : навч. Посібник ; за заг. ред. Н.Р. Нижник, В.М. Олуйка. Льві в: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2002. 352 с.
27. Дикань В. Л., Воловельська І. В. Економічна безпека підприємства: Конспект лекцій: у 3 ч. Харків : УкрДАЗТ, 2012.

28. Донець Л.І. Обґрунтування господарських рішень і оцінювання ризиків. Навчальний посібник. Донець Л.І., Шепеленко О.В., Баранцева С.М., Сергєєва О.В., Веремейчик О.Ф. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 472 с.
29. Економічна безпека : навч. посіб. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Варналія З. С. Київ : Знання, 2009. 647 с.
30. Економічна безпека України: монографія / Федоренко В.Г., Грищенко І.М., Новікова О.Ф., Ольшанська О.В. та ін. ; за ред. В.Г. Федоренка, І.М. Грищенка, Т.Є. Воронкової. Київ : ТОВ «ДКС центр», 2017. 462 с.
31. Економічна енциклопедія: [у 3 т.]. Відп. ред. С.В. Мочерний. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. Т. 1: Абандон. Концентрація виробництва. 2000. 864 с.
32. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.3 / відп. ред С.В. Мочерний та ін. Київ : Видавничий Центр «Академія», 2002. 952с.
33. Ермошенко Н. Определение угрозы национальным интересам государства в финансово-кредитной сфере. *Економіка України*. 1999. №1. С. 4-12.
34. Євдокимова Н.М., Кірієнко А.В. Економічна діагностика: навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. Київ : КНЕУ, 2005. 110 с.
35. Єлейко Я.І., Єлейко О.І., Раєвський К.Є. Інвестиції, ризик, прогноз. *Львів: Львівський банківський інститут НБУ*, 2000. 176 с.
36. Єрмошенко М.М. Національні економічні інтереси: реалізація і захист. *Актуальні проблеми економіки*. 2001. № 1-2. С. 18-24.
37. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2001. 309 с.
38. Жураківський Є. С., Козловський С. В. Класифікація ризиків забезпечення економічної безпеки аграрної галузі України. *Економіка і організація управління*. 2017. Вип. 4. С. 7-14. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eiou_2017_4_3.
39. Загородній А.Г., Вознюк Г.Л. Фінансово-економічний словник. Київ : Знання, 2007. 1072с.
40. Івченко І. Ю. Економічні ризики : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 304 с.
41. Івченко І. Ю. Моделювання економічних ризиків і ризикових ситуацій : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 344с.
42. Ілляшенко С. М. Економічний ризик : [навч. посіб.]; 2-ге вид., доп. і перероб. К. : Центр навчальної літератури, 2004. 220 с.
43. Камінський А. Б. Ризик-менеджмент: проблематика розвитку. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*. 2017. Т. 2, вип. 1. С. 52-59. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAe_2017_2_1_11
44. Качинський А. Б. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи. *Ін-т пробл. нац. безпеки, Нац. акад. Служби безпеки України*. Київ, 2004. 472 с.

45. Кірік А.В., Будник В.А. Узгодження інтересів стейкхолдерів транспортних підприємств. *Ефективна економіка*. 2017. № 12. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5945>.

46. Ковалев Д., Сухорукова Т. Экономическая безопасность предприятия. *Економіка України*. 1998. № 10. С. 48-51.

47. Ковбасюк Ю.В. Інтереси національні [Текст] / Ю.В. Ковбасюк, Г.П. Ситник. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац.акад.держ.упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т.1: Теорія державного управління /наук.-ред.колегія : В.М. Князев (співголова), І.В. Розпутенко (співголова) та ін. 2011. С.270-271.

48. Козаченко А.В., Пономарев В.П., Ляшенко А.Н. Экономическая безопасность предприятия. Київ : Лібра, 2003. 280 с.

49. Корж І. Ф. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері державної безпеки України : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. 384 с.

50. Коюда П.М., Коюда О.П. Економічна сутність ризиків та їх класифікація. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України: Зб. наук. ст.* Харків : Основа, 2001. С.257-258.

51. Кузенко Т.Б. Планування економічної безпеки підприємства в умовах ринкової економіки : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.06.01. Європейський ун-т фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу. К, 2004. 18 с.

52. Кузьмін О.Є., Подольчак Н.Ю., Подольчак Н.І. Управління ризиками в інноваційній діяльності : навч.- метод. посіб. Львів : Львівська політехніка, 2009. 176 с

53. Левчук О.В., Коваленко В. А. Актуальні питання реформації національних економічних інтересів України в умовах глобалізації. *Економіка і суспільство*. 2016. №2. С. 61–67.

54. Лисенко Ю. Г. Механізми управління економічною безпекою. *Вісник Технологічного університету Поділля*. 2004. №4., Т.1. С. 177–180.

55. Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки : підруч. К. : КНТ, 2009. 631 с.

56. Лук'янова В.В., Головач Т.В. Економічний ризик : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2007. 462 с.

57. Лысенко Ю. Г., Мищенко С. Г., Руденский Р. А., Спиридонов А. А. Механизмы управления экономической безопасностью. Донецк : ДонНУ, 2002. 178с.

58. Ляшенко О.М. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення: *Монографія*. Київ : Лібра, 2003. 280 с.

59. Ляшенко О.М. Економічні інтереси стейкхолдерів підприємства: діалектична взаємодія, систематизація, вибір способів узгодження. *Вісник ТНЕУ*. 2013. № 2. С. 54–61.

60. Ляшенко О. М. Піраміда ефективності взаємоузгодження інтересів як інструмент вимірювання економічної безпеки підприємства. *Формування*

ринкової економіки : збірник наукових праць. Спецвипуск: Економіка підприємства: теорія і практика : в 2 ч. Ч. II. Київ : КНЕУ, 2008. С. 396–401.

61. Малишко В.М. Актуальні проблеми економічної безпеки в системі національної безпеки України. *Юридичний вісник*. № 4 (37) 2015. С. 130.

62. Матрос Є.О. Інформаційна підтримка визначення міри банківських ризиків. *Актуальні проблеми економіки*. 2005. № 8. С. 103–107.

63. Машина Н.І. Економічний ризик і методи його вимірювання: навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2003. 188с.

64. Мельник С.І., Горбан І.М., Цуп М.Ю. Сутність і класифікація наукових економічних інтересів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна*. 2014. Випуск 1. С. 57-66.

65. Мунтіян В. І. Економічна безпека України: навч. посібник. Київ : Лібра, 1999. 462 с.

66. Нижник Н. Р., Ситник Г. П., Білоус В. Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навч. посіб. Київ : Преса України, 2000.

67. Ортинський В.Л., Керницький І.С. Економічна безпека підприємств, організацій та установ : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2009. 544 с.

68. Осовська Г. В., Осовський О.А. Менеджмент організацій: навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 854с.

69. Пасічник В.Г., Акіліна О.В. Планування діяльності підприємства : навч. посібник. Київ : Центр навч. літ-ри, 2005. 256 с.

70. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. Київ : Ін-т держ. упр. і самоврядування при КМ України, 1994. 140 с.

71. Пашко П. В. Умови та чинники забезпечення митної безпеки. *Митна справа*. 2010. № 1. С. 5–16.

72. Пашнюк Л. О. Економічна безпека підприємства: сутність, складові та фактори забезпечення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2012. № 22. С. 48-50. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2012_22_12.

73. Підсолонко В.А., Процай А.Ф., Миронова Т.Л., Василенко В.О. Підприємництво : навч. посіб. Київ : КНЛ, 2003. С. 448.

74. Плеханова Т. Є. Визначення факторів ризику внутрішнього середовища підприємства під час планування інноваційного розвитку. *Бізнес-навігатор*. 2017. Вип. 4-2. С. 22-28. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/bnav_2017_4-2_6

75. Плеханова Т. Є. Визначення факторів ризику зовнішнього середовища підприємства, що реалізує інноваційні проекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2017. Вип. 24(1). С. 130-134. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2017_24%281%29_30

76. Попова С. М., Попова Л. М. Основні складові національної безпеки України. *Наше право*. 2013. № 13. С. 54–60.

77. Посохов І. М. Дослідження існуючих наукових підходів до

класифікації ризиків промислових підприємств. *Економіка. Фінанси. Право*. 2016. № 1(1). С. 42-47. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/efipr_2016_1\(1\)_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/efipr_2016_1(1)_11).

78. Ризик-менеджмент: навчальний посібник для здобувачів спец. 051 «Економіка» та 073 «Менеджмент» / З.Д. Калініченко . Дніпро: ДДУВС, 2021. 224 с.

79. Римаренко Ю. І. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика. Авторський колектив. Відп. редактор: Ю. І. Римаренко. Київ : КНТ, 2006. С. 64-65.

80. Рожков В. О. Підходи до визначення сутності поняття економічної безпеки. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Випуск 10. С. 478-480.

81. Сак Т. В. Економічна безпека України: поняття, структура, основні тенденції. *Інноваційна економіка*. 2013. № 6. С. 336-340. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2013_6_81.

82. Сак Т. В. Економічні інтереси малого підприємництва як об'єкт захисту. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 22. С. 67–71.

83. Сахарцева І.І. Шляга О.В. Ризики економічної діагностики підприємства : навч. посіб. Київ : Кондор, 2008. 380 с.

84. Семенова С. М. Класифікація ризиків: систематизований підхід з метою управління. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2020. № 4, Том 2. С. 42-51.

85. Словник української мови: в 11 томах. Том 10, 1979. 553 с.

86. Словник-довідник економіста та менеджера ; кол. авт. ; за ред. д.е.н., проф. Н. І. Верхоглядової. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 2022. 156 с.

87. Соколенко Т.М. Економічна безпека підприємництва в умовах транзитивної економіки. *IV Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція: «Науковий потенціал України 2009»*. URL : <http://intkonf.org/kand-ped-n-sokolenko-tmekonomichna-bezpeka-pidpriemstvavumovah-tranzitivnoyi-ekonomiki>.

88. Сулим М.В. Обґрунтування господарських рішень та оцінювання ризиків: Підручник для студ. вищ. навч. Закладів. Львів: Новий Світ – 2000, 2012. 330 с.

89. Сухорукова Т.Г. Концептуальний взгляд на экономическую безопасность предприятия. *Залізничний транспорт України*. 1998. № 2-3. С. 9-12.

90. Теоретико-правові аспекти забезпечення національної безпеки органами внутрішніх справ України : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М.Б. Левицька ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. Київ, 2002. 17 с.

91. Третяк В., Гордієнко Т. Економічна безпека: сутність та умови формування. *Економіка та держава*. 2010. №1. С. 6–8.

92. Тюленєва Ю.В. Інтеграційний підхід визначення ризиків

підприємства. *Ефективна економіка*. № 1. 2013. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1716>

93. Фурса В.А. Поняття та визначення економічної безпеки підприємства. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Харків : ХНУВС, 2015. 428 с. С. 328-330

94. Циганов В. В. Національна безпека України : навч. посіб. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2004. 100 с.

95. Чернятевич Я.В. Интересы национальные в экономической сфере. Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник / состав.: Г.П. Сытник, В.И. Абрамов, В.Ф. Смолянчук и др.; под общ. редакцией Г.П. Сытника. Киев : НАДУ, 2012. С. 162-163.

96. Чупрій Л. Політика національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері: концептуально-інституційний аналіз. Київ : ФОП Кожуховський І.І. 2015. 508 с.

97. Шегда А.В., Голованенко М.В. Ризики в підприємстві: оцінювання та управління : навч. посіб. ; за ред. А.В. Шегди. Київ : Знання, 2008. 271 с.

98. Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення : монограф. Київ : НІСД. 1997. 144 с.

99. Шутов П. Модель ризику підприємця. *Управління підприємством*. 2004. №3. С. 56-61.

100. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» від 29 жовтня 2013 року N 1277. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>

*Добре сформульована проблема –
це наполовину вирішена проблема¹*

1.2. Сутність, роль та значення фінансового механізму стабілізації соціально-економічних систем як елементів національної економіки

Ольга Кубецька, к.е.н., доцент

Олександр Сидоров, к.е.н.

Важливість законодавчого визначення фінансово-економічної безпеки підприємства (ФЕБП) відображає ступінь збігу інтересів держави, населення та бізнесу на економіку країни. Саме діяльність підприємства приносить доходи всім вищезгаданим сторонам і саме на підприємстві, здійснюється первинний розподіл доходів. Через обмеженість доходів та прагнення кожної зі сторін збільшити свою частку підприємство завжди було вузлом протиріч суспільства. Тому створення умов для безпечної діяльності підприємств, є центральною ланкою влади всіх рівнів, включаючи виконавчу, законодавчу та судову. Таким чином, визначення фінансово-економічної безпеки підприємства та умови її реалізації лежать в основі ідеології, яка втілюється практично. У літературних джерелах присвячених проблемі фінансово-економічної безпеки підприємств, наводиться досить велика кількість визначень як категорії фінансової безпеки, так і економічної безпеки.

Саме поняття «фінансово-економічна безпека підприємства» з'явилося в літературі недавно. Це пов'язано з тим, що раніше було дві точки зору на шляхи підвищення фінансової стійкості підприємства.

Одні автори розглядали фінансову безпеку як елемент економічної безпеки підприємства, а інші автори вважали за доцільне розробити на підприємстві комплекс заходів, який міг би запобігти його банкрутству [20].

У табл. 5 та 6, зведено підходи різних учених до розуміння сутності поняття «фінансова безпека підприємства» та «економічна безпека підприємства».

---

¹Чарльз Кеттерінг – відомий як Чарльз Фредрік Кеттерінг, був американським винахідником, інженером, бізнесменом і власником 186 патентів. Він був засновником Delco і був керівником дослідження в General Motors з 1920 по 1947 рік.

**Підходи до розуміння сутності поняття
«економічна безпека підприємства»**

<i>Автор</i>	<i>Трактування поняття</i>
Ярова Ю. О.	Економічна безпека підприємства – це стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для запобігання загрозам та для забезпечення стабільного функціонування підприємства в даний час і в майбутньому.
Сосновська І.М.	Такий стан даного суб'єкта господарювання, за якого життєво важливі компоненти структури та діяльності підприємства характеризуються високим ступенем захищеності від небажаних змін.
Штангрет А.М., Котляревський Я.В., Караїм М.М.	Такий стан суб'єкта господарювання, за якого він за найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів, домагається запобігання, ослаблення чи захисту від існуючих небезпек та загроз або інших непередбачених обставин, та, переважно, забезпечує досягнення цілей бізнесу в умовах конкуренції та господарського ризику.
Клопов І.О.	Це безперервний процес забезпечення на підприємстві, що у певному зовнішньому оточенні, стабільності його функціонування, фінансової рівноваги та регулярного вилучення прибутку, а також можливості виконання поставлених цілей та завдань, здатності його до подальшого розвитку та вдосконалення на різних стадіях життєвого циклу підприємства та у процесі зміни конкурентних ринкових стратегій.
Амосов О.Ю.	Захищеність життєво важливих інтересів підприємства від внутрішніх та зовнішніх загроз, тобто захист підприємницької структури, її кадрового та інтелектуального потенціалу, інформації, технологій, капіталу та прибутку, що забезпечується системою заходів спеціального правового, економічного, організаційного, інформаційно-технічного та соціального характеру.
Авторське визначення	Це характеристика стану підприємства незалежно від існування тих чи інших загроз, що має забезпечити досягнення цілей бізнесу в умовах невизначеності та ризику.

Джерело: розроблено авторами на основі [11].

Автори, визнаючи наявність у підприємства своїх інтересів та структури, вважає, що захист від зовнішніх та внутрішніх загроз, досягається системою заходів, і є економічною безпекою підприємства. Але захист – це інструмент забезпечення економічної безпеки, а інтереси підприємства зазвичай формулюються менеджментом. Тому питання безпеки залишається відкритим. До того ж тут наголошується на ролі держави і, відповідно, законодавства, які покликані забезпечити правовий захист.

Таким чином, можна констатувати наявність двох оцінок, що обґрунтовують природу економічної безпеки підприємства:

– економічна безпека підприємства як економічного об'єкта визначається якоюсь характеристикою (станом архітектури, динамікою функціонування, дотриманням життєво важливих інтересів, забезпеченням потреб, трендом розвитку і т. д.). Ця характеристика схильна до впливу, що негативно впливає на функціонування підприємства. Цей вплив сприймається як загроза, що призводить до погіршення результату діяльності. Отже, передбачається наявність у підприємства якоїсь основної характеристики, яка може бути схильна до небажаного впливу. Якщо ця характеристика захищена від небажаної дії (загроз), то цим забезпечена економічна безпека підприємства. Критерій оцінки безпеки або немає, або оцінюється прибутком;

– для підприємства як економічного об'єкта завжди визначена його місія, яка визначає цілі та результати його діяльності. Здійснюючи свою діяльність у зовнішньому середовищі, підприємство має архітектуру, яка дозволяє йому функціонувати з одного боку, а з іншого – дозволяє перебувати у рівноважному, стійкому стані, який можна назвати безпечним. Це означає, що менеджмент підприємства забезпечує його успішне функціонування та досягнення поставленої мети, незважаючи на негативний вплив зовнішнього середовища. І якщо зміна зовнішніх умов виходить за певні межі, то менеджмент не може забезпечити ефективне функціонування підприємства та досягнення ним своїх цілей через кінцівку його ресурсів та обмежень, що накладаються архітектурою.

У результаті складається парадоксальна ситуація, оскільки первинним є вплив на підприємство, а економічна безпека є наслідком загроз. Таким чином, не буде загроз – і не знадобиться економічна безпека. Виходячи з цієї логіки, економічна безпека повинна забезпечуватись тільки при появі загроз. А заздалегідь не варто робити жодних дій [33].

Для практичної діяльності доцільно передбачити виникнення загроз для дії з планування забезпечення економічної безпеки справді були б

ефективними та дієвими. Однак із цього зовсім не можна зробити висновок, що економічна безпека вторинна відносно до поняття загрози [47].

Таблиця 6

Підходи до розуміння сутності поняття «фінансова безпека підприємства»

<i>Автор</i>	<i>Трактування поняття</i>
С. Покропивний	Серед функціональних складових (фінансова, інтелектуальна та кадрова, техніко-технологічна, політико-правова, інформаційна, екологічна, силова) економічної безпеки саме фінансова складова вважається провідною та вирішальною, оскільки в ринкових умовах господарювання фінанси є «двигуном» будь-якої економічної системи.
К. Горячева	Це такий фінансовий стан, що характеризується, по-перше, збалансованістю та якістю сукупності фінансових інструментів, технологій та послуг, що використовуються підприємством, по-друге, стійкістю до зовнішніх та внутрішніх загроз, по-третє, здатністю фінансової системи підприємства забезпечити реалізацію його фінансових інтересів, цілей та завдань достатнім обсягом фінансових ресурсів, по-четверте, забезпечувати розвиток усієї фінансової системи.
Н. Реверчук	Це захист від можливих фінансових витрат та запобігання банкрутству підприємства, досягнення найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів.
В. Мунтіян	Стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів підприємства, виражене у кращих значеннях фінансових показників прибутковості та рентабельності бізнесу, якості управління, використання основних та оборотних коштів підприємства, структури його капіталу, норми дивідендних виплат за цінними паперами підприємства, а також курсової вартості його цінних паперів як синтетичного індикатора поточного фінансово-господарського стану підприємства та перспектив його технологічного та фінансового розвитку.
А. Кириченко	Фінансове становище та фінансову стабільність, здатні забезпечити підприємству нормальне ефективне розвиток його діяльності.

<i>Автор</i>	<i>Трактування поняття</i>
Авторське визначення	Це контроль та балансування доходів та витрат господарюючого суб'єкта з метою забезпечення ефективного та тривалого функціонування в умовах ризику та невизначеності.

Джерело: розроблено авторамим на основі [6].

Таким чином, одні автори вважають, що фінансова безпека підприємства – це комплексне поняття, інші – стан ефективного використання ресурсів, а треті, що це кількісно та якісно детермінований рівень його фінансового становища. Однак усі вони сходяться, що фінансова безпека підприємства висловлює певне його фінансовий стан, а також можливість протистояти різним загрозам підприємства, що підірвати б його діяльність.

На основі проведеного аналізу дефініцій категорій «фінансова безпека підприємства» та «економічна безпека підприємства» можна далі проаналізувати визначення категорії «фінансово-економічна безпека підприємства» (табл. 7).

Таблиця 7

**Підходи до розуміння сутності поняття
«фінансово-економічна безпека підприємства»**

<i>Автори</i>	<i>Трактування поняття</i>
В. Столбов, Г. Шаповал	Це стан захищеності ресурсами та інтелектуальним потенціалом від наявних та потенційних загроз зовнішнього і внутрішнього середовища, що характеризується високими фінансовими показниками діяльності та перспективою економічного розвитку в майбутньому.
О Іващенко, П. Четверікова	Це результат комплексу складових, орієнтованих на усунення фінансово-економічних загроз функціонування та розвитку підприємства і забезпечення його фінансової стійкості й незалежності, високої конкурентоспроможності технологічного потенціалу, оптимальності та ефективності організаційної структури, правового захисту діяльності, захисту інформаційного середовища, комерційної таємниці, безпеки персоналу, капіталу, майна та комерційних інтересів.

<i>Автори</i>	<i>Трактування поняття</i>
І.Мойсеєнко, О.Марченко	Фінансово-економічний стан, що забезпечує захищеність фінансово-економічних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз й створює необхідні фінансовоекономічні передумови для стійкого розвитку в поточному та довгостроковому періодах.
В. Ільчук, В. Садчиков	Це не тільки захищеність капіталу підприємств, організацій, установ, але і їх готовність створювати нові механізми реалізації фінансових угод, захисту прав усіх учасників фінансових відносин, а також упорядкування і здійснення контролю за фінансово-економічними потоками та відповідний рівень страхування різного роду непередбачуваних ризиків.
Авторське визначення	Такий фінансовий стан підприємства, який характеризується певним рівнем стійкості до внутрішніх та зовнішніх загроз і передбачає найбільш ефективне використання наявних фінансово-економічних ресурсів підприємства.

Джерело: розроблено авторами на основі [11].

Власнику, відповідно та менеджменту підприємства, завжди важливо, щоб підприємство досягло бажаних економічних результатів. Це залежить, по-перше, у якому стані знаходиться підприємство, по-друге, які рішення будуть прийняті і реалізовані, по-третє, що за можливості має підприємство для реалізації прийнятих рішень.

Ці аспекти стосувалися переважно внутрішнього середовища підприємства, що, звичайно, позначається на економічній безпеці підприємства.

Але й зовнішнє середовище безпосередньо впливає на отримання запланованих результатів, що передбачає і тут проведення заходів щодо економічної безпеки підприємства [54].

Отже, якщо буде забезпечено нормальне функціонування підприємства (внутрішнє середовище), а зміна зовнішніх умов не сильно відрізнятиметься від передбачуваних, то підприємство досягне своїх цілей і результатів.

Одна з головних завдань будь-якої економічної системи - забезпечити її ефективну і стабільну роботу. В сучасних висококонкурентних умовах економічної нестабільності питання стабільного, некризового розвитку стають все більш актуальними.

Тому питання забезпечення фінансово-економічної безпеки країни

і її окремих складових в сучасних умовах економічної нестабільності стає вельми актуальним.

Можна виділити сім функціональних елементів економічної безпеки фірми: фінансову, інтелектуальну і кадрову складові, а також технічну і технологічну, політико-правову, екологічну, інформаційну та силову складові (рис. 4). Визначальною і домінуючою складовою, є економічна безпека економіки, забезпечення якої слід приділяти особливу увагу фінансової складової [42].

Важливість такої складової не залежить від галузевої специфіки економіки, а обґрунтовується, насамперед, самою сутністю підприємства, тобто його господарською діяльністю, спрямованою на отримання максимального прибутку або підприємницького доходу.

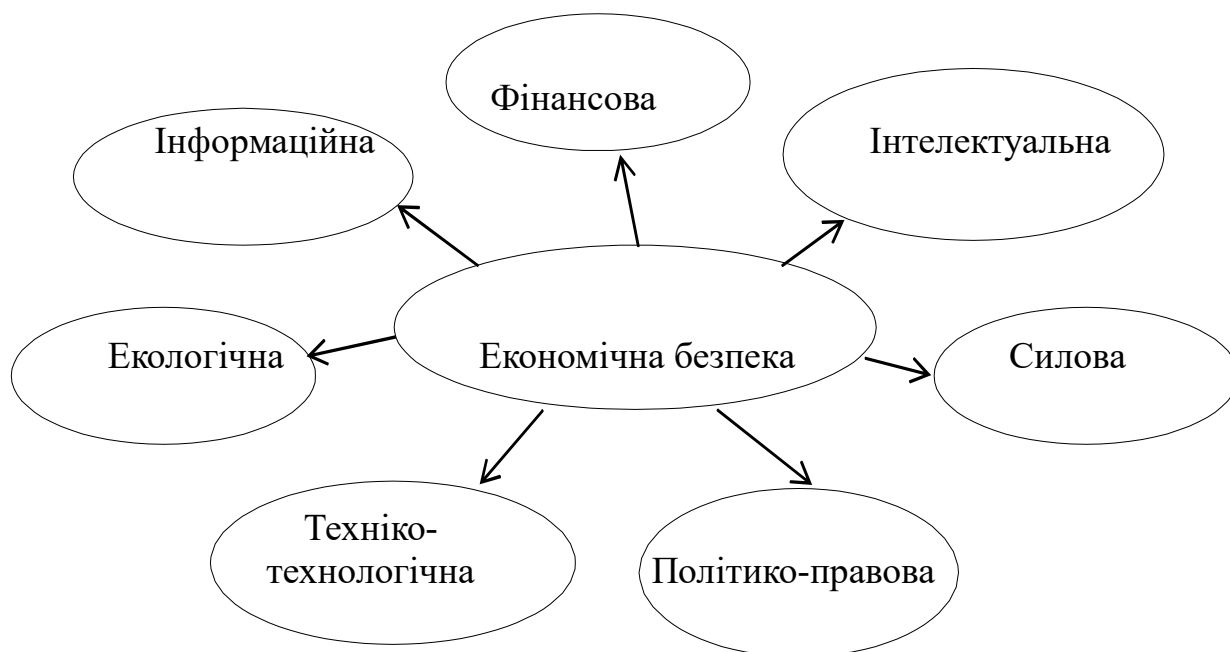

Рис. 4. Функціональні складові економічної безпеки підприємства
Джерело: розроблено автором на основі [42]

На проблему забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства існує ціла низка точок зору, які не тільки не збігаються, але й суперечать один одному, з одного боку, а з іншого – доповнюють одне одного. Для виявлення суттєвих розбіжностей необхідно насамперед узагальнити та класифікувати існуючі підходи до вирішення цього питання.

Усі дослідження, пов'язані з фінансово-економічною безпекою підприємства, можна класифікувати за принципом розміщення акцентів

у визначенні діяльності. Можна виділити такі групи:

Перша група як пріоритет розглядає забезпечення економічної безпеки підприємства як захист власності, роблячи акцент на її охороні. Автори, які дотримуються цієї точки зору, зазвичай мають досвід роботи в системі правоохоронних органів.

Такий акцент на понятті безпеки спирається на всі існуючі нормативні акти, визначення та всілякі класифікації загроз безпеці та, відповідно, описи способів захисту від них, практичних прийомів діяльності служб безпеки, які і є основними «гарантами» підприємства. Така думка спирається на велику статистику, аналіз літератури, прикладів «з життя». Така думка корисна при аналізі ситуацій, пов'язаних з кримінальними діями відносно до підприємства як власності персоналу, менеджменту та навіть власників.

У другій групі, діяльність із забезпечення безпеки, акцентує свою увагу на якомусь локальному, але основному аспекті, наприклад, кримінологічному, психологічному, правовому, інформаційному, управлінському. Для вирішення таких завдань забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства пропонується використовувати такі інструменти, як: ризик-менеджмент, аудит, облік, контроль, менеджмент кадрів, маркетинг та ін.

До цієї ж групи можна віднести та застосування методів, пов'язаних з використанням математичного апарату, наприклад теорії ігор, теорії ймовірностей, аналізу систем управління та ін.

Друга група також вважає, що головним у забезпеченні економічної безпеки підприємства є збереження власності. Основна частина досліджень фінансово-економічної безпеки з цієї точки зору присвячена виявленню та запобіганню порушенням законодавства в управлінні підприємством.

При цьому вважається, що фінансово-економічну безпеку може забезпечити окремий структурний підрозділ – служба безпеки. Тому основну увагу зосереджено на описі структур та функцій служб безпеки, систем безпеки, а також комплексних підходів до сформульованої таким чином проблеми. Такий підхід має практичну корисність, особливо у тій частині, що стосується методичних рекомендацій, які можна реалізувати.

Зазвичай, роблячи акцент на один або кілька окремих аспектів діяльності із забезпечення безпеки, пропонуються опрацьовані та практично цінні частини досліджень. До цієї групи також можуть бути віднесені роботи, в яких прямо тема забезпечення безпеки не торкається, але які мають саме безпосереднє відношення до забезпечення безпеки.

Наступний напрямок пов'язаний із здійсненням діяльності

підприємства. При цьому основним напрямком вибирається управління підприємством. Як критерій використовується ступінь досягнення цілей. При досягненні поставленої мети вважається, що фінансово-економічна безпека підприємства не забезпечується. У такому випадку, ставляться досить широкі цілі забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства:

- 1) створення умов нормального функціонування підприємства, огороження підприємства та його співробітників від зазіхань кримінальних структур та підливних дій конкурентів;
- 2) захист законних прав підприємства у відносинах з партнерами та адміністративними органами;
- 3) збереження власності підприємства, її раціональне використання;
- 4) підвищення конкурентоспроможності вироблених товарів, створення сприятливих умов реалізації;
- 5) зростання прибутку підприємства;
- 6) досягнення внутрішньої та зовнішньої стабільності підприємства;
- 7) підвищення технологічної конкурентоспроможності на внутрішньому та світовому ринках;
- 8) інформаційне забезпечення економічної та науково-технічної діяльності;
- 9) збереження комерційної таємниці.

Всі ці цілі зводяться до забезпечення основної діяльності підприємства за рахунок локалізації зовнішніх та внутрішніх загроз його економічному добробуту. Стан фінансово-економічної безпеки підприємства оцінюється з самих різних точок зору:

- конкурентоспроможності;
- стратегічну стійкість;
- фінансову стійкість.

Усі ці три групи, незважаючи на свою різноманітність, торкаються того чи іншого аспекту забезпечення економічної безпеки підприємства. Загальним, що їх поєднує, це поняття загрози, що виникає:

- при замаху на цілісність власності;
- на кримінальній основі;
- у процесі досягнення цілей;
- у процесі нормального і навіть оптимального функціонування.

Усе це показує, наскільки широкий спектр напрямів діяльності із забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства. А якщо розглядати лише загрози, що мають різне походження та спрямованість,

то лише дії служби безпеки не можуть її забезпечити. Це впливає з того факту, що ця служба підпорядкована першій особі підприємства (директору), якому доводиться приймати економічні рішення, що мають той чи інший ризик втрат. А цьому служба безпеки запобігти не може. Основні функції, які несе дана служба, що стосується контролю дій персоналу з погляду дотримання законодавства, режиму роботи підприємства, охорони матеріально-технічних цінностей, інтелектуальної власності, нематеріальних активів. Цього об'єктивно замало, щоб забезпечити економічну безпеку підприємства у широкому розумінні.

За результатами проведеного аналізу, можна зробити висновок, що успішно протистояти цим різноманітним загрозам з використанням якогось одного універсального методу чи способу є неможливим. Водночас акцентування діяльності на використанні якогось одного з методів створює тільки відчуття безпеки за її фактичної відсутності [51].

Таким чином, жоден із перелічених підходів не гарантує забезпечення економічної безпеки підприємства. Водночас необхідно наголосити, що залежно від економічної обстановки в країні, регіоні, населеному пункті найбільш актуальними можуть стати ті чи інші аспекти фінансово-економічної безпеки. Тим не менш, необхідно підкреслити використання системного підходу до забезпечення економічної безпеки підприємства, щоб врахувати усі напрями та аспекти діяльності. Але слід відразу визнати, що забезпечити безпеку відразу по всіх напрямках діяльності є неможливим і економічно недоцільним (рис. 5).

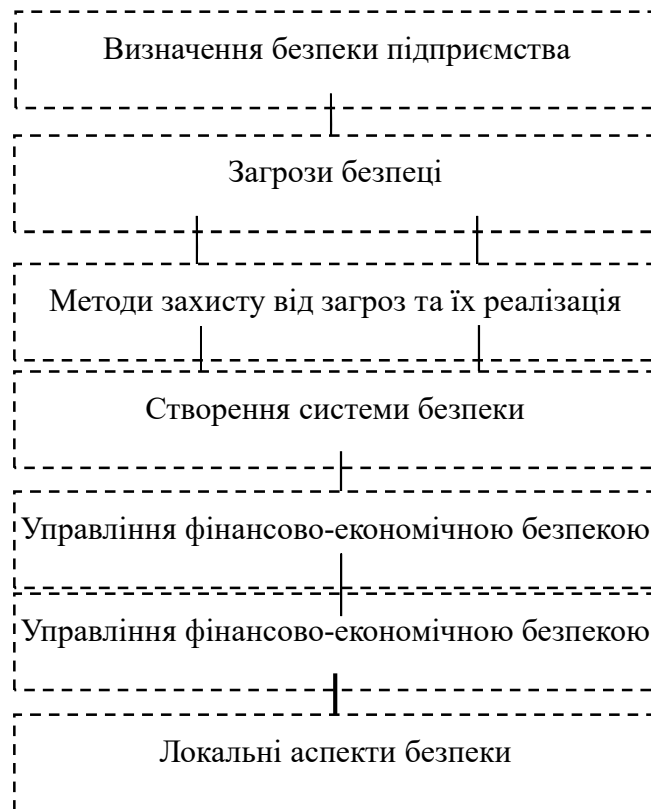

Рис. 5. Послідовність дій щодо створення системи безпеки
Джерело: розроблено авторами на основі [56].

Хоча включення в посадові інструкції менеджерів та персоналу тих або інших аспектів забезпечення безпеки з включенням положень про заохочення за дотримання та покарання у разі порушення не вимагає особливих витрат і має бути частиною професійної діяльності будь-якого співробітника підприємства. Контроль за дотриманням зазначених положень має також здійснюватись за адміністративною ієрархією.

Наприклад, на менеджмент та персонал може бути покладено (і покладається) дотримання комерційної таємниці (щоправда, часто відсутнє визначення галузі цього предмета), збереження матеріальних цінностей.

Для підприємства його стан визначається архітектурою та наявністю необхідних для виробництва таких компонентів, як сировину, енергоресурси. Стан зовнішнього середовища визначається величиною попиту на продукцію підприємства та ціновими параметрами перелічених вище компонентів. Результативність діяльності підприємства визначається тим доходом, який отримує від його діяльності:

- власник (дивіденди);
- партнери (платежі за поставлені матеріали, комплектуючі вироби, енергоресурси);
- клієнти (торгівля продукцією підприємства);
- персонал (винагорода за працю);
- держава (податки).

Якщо величина доходу достатня за уявленнями вищевказаних сторін у теперішньому та майбутньому, можна говорити про достатню економічну безпеку підприємства.

Таким чином, спосіб досягнення стану фінансово-економічної безпеки підприємства визначається своєчасним виконанням зобов'язань у теперішньому та майбутньому за можливої зміни умов діяльності.

Стан фінансово-економічної безпеки підприємства може оцінюватися з різних точок зору, виходячи з дотримання інтересів власника, персоналу, партнерів, клієнтів та держави. Основний сенс системи економічної безпеки полягає в тому, що вона повинна мати попереджувальний характер.

Але наведена класифікація не вичерпує всіх поглядів на розглянуту проблему. Оцінка стану фінансово-економічної безпеки може проводитися з точки зору як поточної, так і планованої діяльності.

Це якщо говорити загалом про підприємство. Але можна і доцільно розглядати економічну безпеку як окремих напрямів діяльності підприємства, і окремих складових його архітектури.

Зрештою, до основних критеріїв її ефективності слід віднести:

- збереження власності підприємства;
- ефективне використання цієї власності для отримання прибутку.

Основним завданням економічної безпеки є створення умов для:

- стабільного отримання прибутку;
- збереження та примноження фінансів та матеріальних цінностей;
- попередження кризових ситуацій, до яких належать різні надзвичайні події, пов'язані з діяльністю «зовнішніх» та/або «внутрішніх» недоброзичливців.

Особливість і водночас складність побудови системи фінансово-економічної безпеки полягає в тому, що її дієвість практично повністю залежить від людського фактора [55].

Практика показує, що навіть за наявності на підприємстві високопрофесійної служби безпеки, забезпеченої найсучаснішими технічними засобами неможливо досягти бажаних результатів, поки кожен співробітник, включаючи менеджерів, не усвідомлює важливість

та необхідність дотримання заходів економічної безпеки.

Вимоги щодо забезпечення фінансово-економічної безпеки мають бути задокументовані у відповідних наказах керівника, трудових договорах зі співробітниками та їх посадових обов'язках, спеціальних інструкціях, положеннях. Ці вимоги доводяться до персоналу як в індивідуальному порядку, так і в процесі занять та інструктажів.

Актуальність фінансово-економічної безпеки має бути усвідомлено насамперед самим керівником підприємства.

Менеджмент має пропагувати серед персоналу одне з основних корпоративних правил: «Підприємство – це твоя друга родина, так як його діяльність забезпечує всім співробітникам отримання матеріальних благ, усвідомлення своєї значущості, оцінку результатів (кар'єрне зростання, премії). Тому кожен співробітник має бути зацікавлений у примноженні успіху та матеріального становища підприємства (як і своєї сім'ї).

Адже успіх підприємства – це стабільність та перспективи його персоналу» [11]. Але, як показує практика, із віком, зміною соціального статусу, матеріального добробуту, проявом шкідливих нахилів, а також за виникнення об'єктивних обставин працівники можуть змінювати своє ставлення до підприємства, вести себе неадекватно. Тому для економічної безпеки немає «другорядних» посадових осіб, а є лише особливості виконання кожним із співробітників своїх функцій та обов'язків.

Отже, система фінансово-економічної безпеки підприємства лише тоді відповідатиме пред'явленим до неї вимогам, коли весь персонал усвідомлює важливість її забезпечення та свідомо виконує всі встановлені вимоги. Ця мета досягається в результаті проведення безперервної, кропіткої виховної та профілактичної роботи з усім персоналом підприємства, його навчання та спеціальної підготовки з питань чинного законодавства та різних аспектів фінансово-економічної безпеки.

Якщо повернутись до аналізу фінансово-економічної безпеки окремих напрямків діяльності підприємства, то до основних підходів, що визначають економічну безпеку, можна віднести:

1) операційний підхід, що передбачає аналіз фінансово-економічної безпеки з позицій ефективного використання наявних ресурсів та достатності витрат під час поточної господарської діяльності для одержання планованої виручки та прибутку;

2) інвестиційний підхід, що передбачає надійне обґрунтування необхідної величини запланованих інвестицій для ефективного досягнення зафіксованих цілей, з одного сторони, та аналіз достатності

цих інвестицій для надійного досягнення поставленої мети – з іншого;

3) системний підхід, що визначає забезпечення фінансово-економічної безпеки під час трансформації архітектури підприємства відповідно до змін кон'юнктури та ділової активності;

4) інноваційний підхід, задіяний для своєчасного оновлення продуктової лінійки та синхронної зміни основних засобів, технології, організації та управління;

5) інфраструктурний підхід, що визначає своєчасність оновлення основних засобів, технології та організації виробництва через фізичне та моральне старіння та погіршення конкурентоспроможності через зростання у зв'язку витрат;

6) процесний підхід, що передбачає аналіз господарської діяльності з метою своєчасного виявлення основних, логістичних та управлінських бізнес-процесів, що безпосередньо надають негативний вплив на величину виручки та прибутку;

7) циклічний підхід, що представляє адаптивну поведінку підприємства, що забезпечує економічну безпеку при зміні фази ділової активності.

Об'єктивність оцінки стану фінансово-економічної безпеки підприємства та можливості досягнення її достатнього рівня знаходиться в прямій залежності від використовуваних критеріїв, які повинні: давати кількісну оцінку для однозначного визначення стану економічної безпеки підприємства; дозволяти оцінити якісний бік стану економічної безпеки підприємства; мати достатню чутливість до зміни стану економічної безпеки підприємства; мати здатність до оцінки як в цілому, так і всіх сторін, що становлять економічну безпеку підприємства. Виходячи з цього, критерії мають максимально точно оцінювати рівень економічної безпеки підприємства, а не просто констатувати її наявність. Це необхідно, щоб уникнути суб'єктивності оцінки, що проводиться.

Для оцінки фінансово-економічної безпеки можна сформулювати критерії з погляду наведених підходів, як, наприклад:

1) організаційний підхід передбачає збереження організаційної цілісності підприємства, і навіть нормальне функціонування та взаємодія структурних підрозділів з метою дотримання інтересів усіх зацікавлених сторін (рис. 6);

Рис. 6. Схематичне зображення організаційного захисту підприємства
Джерело: розроблено авторами на основі [56].

2) правовий підхід передбачає безперервне забезпечення відповідності діяльності організації чинному законодавству. Також експертиза операцій, угод, що здійснюються та укладених договорів дозволяє уникнути втрат від угод із зовнішніми партнерами, які порушили законодавство;

3) інформаційний підхід передбачає оцінку безпеки з точки зору безпеки та захищеності внутрішньої конфіденційної інформації від витоку чи розголошення (табл. 8);

4) економічний підхід передбачає підтримання чи навіть покращення основних фінансово-економічних показників діяльності підприємства.

Класифікація заходів захисту інформації

<i>Категорія відомостей (інформація)</i>	<i>Документи, що визначають склад та обсяг відомостей (інформація)</i>	<i>Вимоги із захисту</i>
Службова таємниця	Склад та обсяг визначаються переліками відомостей, віднесених до службової інформації обмеженого поширення	Захист обов'язковий
Комерційна таємниця	Склад та обсяг визначаються переліками відомостей, віднесених до комерційної таємниці, що розробляються керівництвом територіального органу, підприємства, установи, організації.	Захист рекомендується
Відкриті регламентовані ресурси	Склад та обсяг визначаються керівництвом міністерства, служби та агенції, підприємства, організації або установи.	Рівень захисту визначається керівництвом

Через однобічність та суперечливості кожного із застосовуваних фінансово-економічних показників, жоден із них неспроможний повною мірою відбити стан фінансово-економічної безпеки підприємства.

Тому для кожного наведеного підходу необхідно формувати ансамбль показників, що може якнайкраще охарактеризувати ефективність та ризикованість використання власності підприємства (рис. 7).

Рис. 7. Підходи до оцінки фінансово-економічної безпеки підприємства

Джерело: складено авторами

Для діагностики стану фінансово-економічної безпеки підприємства, можна запропонувати таку систему показників:

1) індикатори виробництва:

– динаміка виробництва (зростання, спад, стабільний стан, темп зміни);

– реальний рівень завантаження виробничих потужностей;

– темп оновлення основних виробничих фондів (реновації);

– стабільність виробничого процесу (ритмічність, рівень завантаженості протягом певного часу);

– питома вага виробництва у ВВП (для особливо великих підприємств-монополістів);

– оцінка конкурентоспроможності продукції;

– структура та технічний ресурс парку машин та обладнання;

2) фінансові індикатори:

– обсяг «портфеля» замовлень (загальний обсяг передбачуваних продажів);

– фактичний та необхідний обсяг інвестицій (для підтримки та розвитку наявного потенціалу);

– рівень інноваційної активності (обсяг інвестицій у нововведення);

– рівень рентабельності виробництва;

– фондвіддача (капіталомісткість) виробництва;

– прострочена заборгованість (дебіторська та кредиторська);

– частка забезпеченості власними джерелами фінансування оборотних коштів, матеріалів, енергоносіїв для виробництва;

3) соціальні індикатори:

– рівень оплати праці стосовно середнього показника;

– рівень заборгованості по зарплаті;

– втрати робочого часу;

– структура кадрового потенціалу (вікова, кваліфікаційна). Для оцінки дієвості системи фінансово-економічної безпеки щодо збереження необоротних та оборотних активів підприємства, можна використовувати такі показники, як:

– зниження втрат та (або) величини розкрадань з причин невиробничого характеру;

– ефективність цільового використання необоротних та оборотних активів підприємства;

– заходи щодо виявлення та перешкоджання незаконного вивезення активів;

– всебічне опрацювання безпеки проведення великих угод.

До аналізованих активів підприємства відноситься:

- основні засоби (будівлі, споруди, технічне обладнання, комунікації, транспорт);
- нематеріальні активи;
- запаси та витрати сировини, основних та допоміжних матеріалів (використовуваних в основному та допоміжному виробництві), грошових коштів.

Забезпечення безпеки фінансових ресурсів підприємств, включаючи виручку від реалізації, поза реалізаційні доходи, прибуток, залучені фінансові ресурси, інвестиції, може бути забезпечено за рахунок:

- ефективного управління фінансовими потоками, включаючи фінансовий менеджмент та податкове планування, податковий менеджмент, а також прогнозування та планування в оподаткуванні;
- здійснення жорсткого фінансового контролю за використанням фінансових ресурсів, які включають внутрішній аудит.

До сфери управління фінансово-економічною безпекою належить також розробка та реалізація як продуктової, так і цінової стратегії, що визначає:

- витрати підприємства у поточної виробничої програми;
- собівартість ціни на продукцію;
- кругообіг коштів підприємства, освіту та витрачання його матеріальних, трудових та фінансових ресурсів;
- обґрунтованість розрахунків із діловими партнерами, банками, бюджетом.

Адекватність реалізованих продуктової та цінової стратегії, облік обмежень, що накладаються зовнішнім середовищем, та здатність ефективно використовувати інструменти маркетингу, безпосередньо позначаються на фінансово-економічній безпеці підприємства.

Як показує практика, подальший розвиток української економіки багато в чому залежить від здатності управлінських структур усіх рівнів і сфер розробляти механізми антикризового управління. Тому вивчення проблем, пов'язаних із розробкою механізмів фінансової стабілізації підприємств, які знаходяться на стадії банкрутства, є актуальною проблемою.

Питання сутності і специфіки механізмів та інструментарію антикризового управління підприємством стали предметом наукових досліджень зарубіжних економістів.

Проблеми впровадження механізмів антикризового фінансового управління та забезпечення фінансового оздоровлення підприємств України розкрито і в роботах вітчизняних авторів: І. Бланка, О. Терещенко, Л. Лігоненко, А. Герасимовича, А. Мороза, О. Дзюблюка, С. Мочерного, В. Голуба, Г. Пересади, М. Білика, М. Савлука та інші.

Серед відомих західних вчених – праці Л. Гітмана, Г. Марковіца, Дж. Маршалла, У. Шарпа та багато інших. Проте, попри значну кількість праць вказаних вчених та інших вчених, проблема засад формування фінансового механізму стабілізації соціально-економічних систем як елементів національної економіки, ще мало досліджена в Україні і вимагає детального пошуку заходів вирішення цієї складної проблеми.

Водночас відсутні комплексні наукові дослідження проблеми розробки сучасних механізмів антикризового управління соціально-економічних систем, які б ураховували сучасну правову базу регламентації процедур банкрутства та санації підприємств в Україні.

До теперішнього часу питання механізмів антикризового управління як інструменту захисту соціально-економічних систем як елементів національної економіки, розглядаються без урахування здобутків теорії та практики управління соціально-економічними системами в цілому, світового досвіду розвитку основних шкіл та напрямку менеджменту зокрема.

Неоднозначність трансформаційних явищ в економіці України і труднощі, випробувані більшістю підприємств, є наслідком дії ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Типовими наслідками впливу названих факторів на фінансово-господарський стан підприємства є:

- утрата клієнтів та покупців готової продукції;
- зменшення кількості замовлень та контрактів з продажу продукції;
- неритмічність виробництва, неповне завантаження потужностей;
- зростання собівартості та різке зниження продуктивності праці;
- збільшення розміру неліквідних оборотних засобів та наявність понаднормових запасів;
- виникнення внутрішньовиробничих конфліктів та збільшення плинності кадрів;
- зростання тиску на ціни та зменшення обсягів реалізації та, як наслідок, недоодержання виручки від реалізації продукції.

З моменту виникнення у підприємства яких-небудь труднощів до прояву явних ознак неплатоспроможності (банкрутства) проходить певний відрізок часу. Саме за цей період підприємство може виробити відповідну систему фінансових методів попередньої діагностики і можливого захисту підприємства від банкрутства, що одержала назву «системи антикризового фінансового управління».

Проблематика антикризового управління розробляється економістами багатьох країн такими як Е. Альтман, П. Друкер, Дж.М. Кейнс, П. Самуельсон, О. Бланк, Б. Губський, І. Лукінова, М. Чумаченко та ін.

Основною метою антикризового фінансового управління є швидке поновлення платоспроможності й відновлення достатнього рівня фінансової стійкості підприємства для запобігання його банкрутства.

Реалізація політики антикризового фінансового управління при загрозі банкрутства передбачає такі етапи:

- дослідження фінансового стану підприємства з метою раннього виявлення ознак його кризового розвитку;
- визначення масштабів кризового стану підприємства; вивчення основних факторів, що зумовлюють кризовий розвиток підприємства; формування цілей і вибір основних механізмів антикризового фінансового управління;
- впровадження внутрішніх механізмів фінансової стабілізації підприємства;
- вибір ефективних форм санації; фінансове забезпечення ліквідаційних процедур при банкрутстві підприємства.

При загрозі банкрутства має здійснюватися формування цілей і вибір основних механізмів антикризового фінансового управління підприємством відповідно до масштабів його кризового стану і з урахуванням прогнозу розвитку основних факторів, що визначають загрозу банкрутства, а саме:

- забезпечення фінансового оздоровлення підприємства за рахунок реалізації внутрішніх резервів господарської діяльності;
- забезпечення фінансового оздоровлення підприємства за рахунок зовнішньої допомоги і часткової його реорганізації;
- припинення господарської діяльності й початок процедури банкрутства (у зв'язку з неможливістю фінансового оздоровлення підприємства).

Основна роль в системі антикризового управління відводиться широкому використанню механізмів фінансової стабілізації. Це пов'язано з тим, що успішне застосування цих механізмів дозволяє не тільки зняти фінансовий стрес загрози банкрутства, але й значною мірою позбавити підприємство від залежності використання позикового капіталу, прискорити темпи його економічного розвитку.

Фінансова стабілізація – це такі економічні відносини, що відображають процес створення на підприємстві ефективної структури капіталу, використання якого забезпечує мінімальні витрати по обслуговуванню та максимальний прибуток при цьому.

Фінансова стабілізація як економічна категорія – це більш широке поняття, воно охоплює сукупність факторів, що забезпечують підприємству збереження ним абсолютної або нормальної фінансової стійкості за контрольованої фінансової рівноваги та здатність до сталого економічного

зростання завдяки найбільш значущим зовнішнім факторам.

Інакше кажучи фінансова стабілізація – це здатність підприємства досягати стану фінансової рівноваги за збереження достатньої фінансової стійкості та утримувати його на довгострокову перспективу шляхом ефективного управління фінансовою стороною діяльності

Фінансова стабільність є агрегованим показником, – це :

- рентабельність, прибутковість;
- фінансову стійкість;
- ліквідність активів;
- оборотність активів.

Кожна із вказаних груп показників характеризує відповідні аспекти діяльності підприємства та залежить від специфіки підприємства, галузі, особливостей виробництва і реалізації продукції тощо.

Основними складовими фінансової стабільності є (рис. 8):

Рис. 8. Складові елементи фінансової стабільності підприємства

1. Фінансова рівновага підприємства – це відповідність обсягів генерування та споживання власних фінансових ресурсів, яка досягається шляхом оптимізації співвідношення між капіталовкладеннями та засобами, що спрямовуються на споживання. Фінансова рівновага потребує узгодження джерел формування та напрямків використання власних фінансових ресурсів, визначення оптимального співвідношення між внутрішніми та зовнішніми джерелами їх формування. Як агрегований показник фінансова рівновага залежить від ефективності політики формування і розподілу прибутку підприємства, дивідендної та емісійної політики тощо. Досягнення фінансової рівноваги є запорукою фінансової стабільності, бо зростання можливостей приросту власних фінансових ресурсів означає підвищення фінансової та ринкової стійкості підприємства.

2. Ресурсна стійкість підприємства означає оптимізацію структури його трудових та матеріальних ресурсів, економію витрат за рахунок скорочення потреб на їх фінансування, і в результаті – зростання прибутковості підприємства. Останнє за інших однакових умов є підґрунтям для розширення можливостей формування власних фінансових ресурсів за рахунок внутрішніх джерел, що насамперед сприяє досягненню фінансової рівноваги і фінансової стабілізації підприємства.

3. Потенційна стійкість підприємства – це його здатність нарощувати обсяги діяльності, виходити на новий рівень фінансової рівноваги. Повна фінансова стабілізація досягається тільки у разі створення передумов для стабільного зменшення вартості капіталу, що вимагає прискорення темпів економічного розвитку на основі коригування окремих параметрів фінансової стратегії. Остання в кінцевому підсумку повинна забезпечувати високі темпи стійкого економічного зростання та фінансову рівновагу підприємства.

4. Фінансова стійкість підприємства передбачає такий стан фінансових ресурсів, за раціонального розпорядження якими гарантується наявність власних коштів, стабільна прибутковість та забезпечується процес розширеного відтворення. У такому розумінні фінансова стійкість, безперечно, є одним із головних факторів досягнення підприємством фінансової рівноваги та фінансової стабільності. Недостатня фінансова стійкість підприємства найчастіше зумовлює неплатоспроможність підприємства, а надмірна – це створення надлишкових запасів та резервів («мертвого» капіталу), що збільшує витрати або недоотриманий прибуток і в кінцевому підсумку стримує темпи розвитку підприємства. Загальну характеристику фінансової стабільності можна зобразити за допомогою схеми (рис. 9).

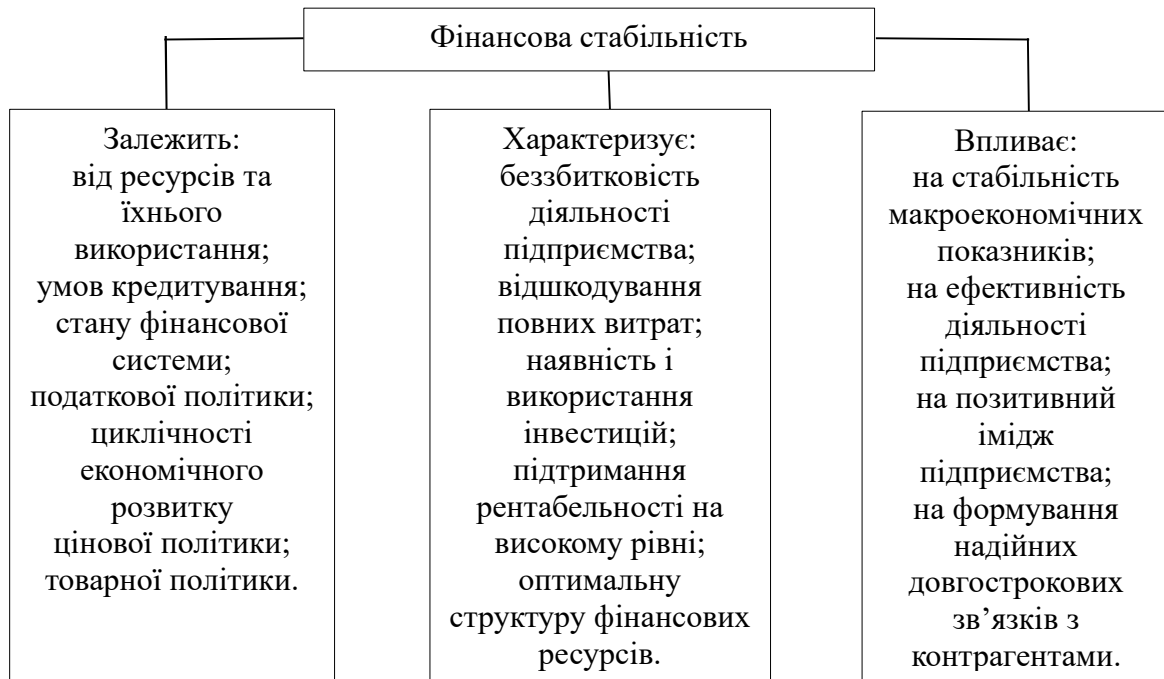

Рис. 9. Характеристика фінансової стабільності підприємства

Найважливішу увагу в системі заходів, спрямованих на фінансову стабілізацію в умовах кризової ситуації, слід приділити етапу відновлення та зміцнення рівня фінансової стійкості підприємства – це запоруки усунення неплатоспроможності й фундаментальної основи фінансової стратегії на прискорення економічного зростання. Заходи щодо зміцнення фінансової стійкості підприємства можуть дати позитивні результати лише за умови обов'язкового і суттєвого оздоровлення його фінансів. Кризовий фінансовий стан, в якому опинилися підприємства України, потребує застосування жорстких, але водночас ефективних, гнучких, ситуативних управлінських заходів, спрямованих на зміцнення фінансової стійкості. Економічна практика свідчить, що фінансове оздоровлення найкраще проводити за рахунок внутрішніх фінансових джерел, тобто головна роль відводиться широкому використанню внутрішніх механізмів фінансової стабілізації.

З метою фінансової стабілізації підприємств у довготривалому періоді необхідно забезпечити перевищення власних коштів над позичковими. Можливість вважати підприємство фінансово стабільним виникає тільки тоді, коли максимально знижено вартість капіталу, що використовується підприємством. Фінансова стабілізація підприємства в умовах кризової ситуації послідовно здійснюється за такими основними етапами: усунення неплатоспроможності; відновлення фінансової

стійкості; забезпечення фінансової рівноваги в довгостроковому періоді.

Кожному етапу фінансової стабілізації підприємства відповідають певні механізми, що в практиці фінансового менеджменту поділяють на оперативний, тактичний і стратегічний (табл. 9).

Таблиця 9

Основні механізми фінансової стабілізації підприємства, які відповідають основним етапам її здійснення

<i>Етапи фінансової стабілізації</i>	<i>Механізми фінансової стабілізації</i>		
	<i>Оперативний</i>	<i>Тактичний</i>	<i>Стратегічний</i>
1. Усунення неплатоспроможності	Система заходів, заснована на використанні принципу «Відсікання зайвого»		
2. Відновлення фінансової стійкості		Система заходів, заснована на виконанні моделей фінансової рівноваги	
3. Зміна фінансової стратегії з метою прискорення економічного зростання			Система заходів, заснована на використанні моделей фінансової підтримки прискорення зростання

У практиці фінансового менеджменту вищеперераховані механізми фінансової стабілізації поділяються на «захисні» і «наступальні» (рис. 10).

Рис. 10. Тактика підприємства

Розглянемо детальніше зміст кожного з механізмів, котрі використовуються на окремих етапах фінансової стабілізації промислового підприємства.

Оперативний механізм фінансової стабілізації – система заходів, направлених, з одного боку, на зменшення поточних зовнішніх і внутрішніх фінансових зобов’язань підприємства, а з іншого – на збільшення грошових активів, що забезпечують ці зобов’язання. Принцип «відсікання зайвого», що лежить в основі цього механізму, визначає необхідність скорочення розмірів як поточних потреб, що викликають відповідні фінансові зобов’язання, так і окремих ліквідних активів із метою їх термінової конвертації в грошову форму.

Зменшення поточних зовнішніх і внутрішніх фінансових зобов’язань підприємства досягається за рахунок наступних основних заходів:

- скорочення суми постійних витрат шляхом скорочення управлінського персоналу, витрат на поточний ремонт тощо;
- скорочення рівня змінних витрат шляхом скорочення

виробничого персоналу основних і допоміжних підрозділів, зниження обсягу виробництва продукції, що не користується попитом, відповідне скорочення обсягу фінансових ресурсів тощо;

- продовження термінів кредиторської заборгованості за товарними операціями шляхом збільшення та продовження комерційного кредиту;

- пролонгації короткострокових банківських кредитів;
- відстрочки виплати нарахованих дивідендів, відсотків на паї та інших.

Збільшення суми грошових активів у поточному періоді досягається за рахунок наступних основних заходів:

- реалізації окремих високоліквідних грошових і фондових інструментів портфеля довгострокових фінансових вкладень;

- рефінансування дебіторської заборгованості з використанням всіх форм цього рефінансування з метою зменшення загального її розміру;

- прискорення обороту дебіторської заборгованості (особливо за товарними операціями) за рахунок скорочення термінів комерційного та споживчого кредиту, що надається;

- нормалізації розміру поточних запасів товарно-матеріальних цінностей;

- скорочення розміру страхових та сезонних запасів товарно-матеріальних цінностей.

Мета цього етапу фінансової стабілізації вважається досягнутою, якщо усунена поточна неплатоспроможність, тобто значення коефіцієнту абсолютної платоспроможності перевищило одиницю. Це означає, що загроза банкрутства в поточному періоді ліквідована. Тактичний механізм фінансової стабілізації є системою заходів, що засновані на використанні моделей фінансової рівноваги в довгостроковому періоді. Фінансова рівновага підприємства забезпечується за умов, коли обсяг позитивного грошового потоку з усіх видів господарської діяльності (виробничої, інвестиційної, фінансової) за певний період дорівнює запланованому обсягу негативного грошового потоку.

Позитивний грошовий потік, приріст власних фінансових ресурсів з усіх видів господарської діяльності розраховується за формулою:

$$\text{ДПП} = \text{ЧППр} + \text{АТ} + \text{ДАК} + \text{СФРП}, \quad (1)$$

де ДПП – сума запланованого позитивного грошового потоку з усіх видів господарської діяльності;

ЧППр – сума чистого прибутку, що спрямовується на виробничий розвиток;

АТ – сума амортизаційних відрахувань;

ДАК – приріст акціонерного капіталу (при додатковій емісії акцій);

СФРП – приріст власних фінансових ресурсів за рахунок інших джерел (зниження розміру чистого робочого капіталу і т. ін.).

Негативний грошовий потік, необхідний обсяг інвестицій, розраховується за формулою:

$$\text{ДПо} = \text{ДВА} + \text{ДЧРК} \quad (2)$$

де ДПо – сума запланованого негативного грошового потоку;

ДВА – запланована сума приросту позаоборотних активів (основних фондів, довгострокових фінансових вкладень, нематеріальних активів). За своєю економічною суттю ця сума є обсягом запланованих інвестицій в ці активи, який зменшено на суму реалізації частини цього майна по залишковій вартості;

ДЧРК – приріст суми чистого робочого капіталу (оборотних активів за мінусом поточних зобов'язань). За своєю економічною суттю ця сума є обсягом запланованих інвестицій в приріст оборотних активів.

Принципова модель фінансової рівноваги в довгостроковій перспективі має вигляд:

$$\text{ДПП} = \text{ДПо} \quad (3)$$

$$\text{ЧППр} + \text{АО} + \text{ДАК} + \text{СФРП} = \text{ДВА} + \text{ДЧРК} \quad (4)$$

З урахуванням можливих обсягів генерації та втрачання фінансових ресурсів модель фінансової рівноваги може бути виражена в наступному вигляді (табл. 10).

Модель фінансової рівноваги

Рівень споживання додаткових фінансових ресурсів у процесі розвитку	Рівень регулювання власних фінансових ресурсів (позитивного грошового потоку)		
	Низький	Середній	Високий
Низький	A 1	A 2	A 3 Зона підвищення фінансової стійкості
Середній	A 4	A 5	A 6
Високий	A 7 Зона зниження фінансової стійкості	A 8	A 9

З наведеної моделі видно, що лінія фінансової рівноваги підприємства проходить через поля А1; А5 і А9. Ці поля називаються «полями фінансової рівноваги», оскільки в них обсяг споживання додаткових фінансових коштів (у приріст позаоборотних активів, що інвестуються, та робочого капіталу) практично відповідає обсягу власних фінансових ресурсів, що генеруються.

Іншими словами, у цих полях економічний розвиток підприємства забезпечується на принципах самофінансування. Для підприємств, що не стикаються із загрозою банкрутства, така фінансова модель розвитку представляється найоптимальнішою.

В умовах кризового розвитку відновлення фінансової стійкості можливе лише при знаходженні підприємства в полях А2; А3; А6 (наразі найвищі темпи такого відновлення будуть у полі А3). У всіх цих полях обсяг генерації власних фінансових ресурсів перевищує обсяг додаткового їх споживання, що дозволяє підприємству знизити питому вагу позикового капіталу, що використовується.

Ця модель антикризового управління базується на нерівностях $ДПП > ДПо$.

Що стосується полів А4, А7 та А8, то тривале знаходження в них сприятиме подальшому поглибленню кризового стану підприємства (особливо в полі А7), оскільки в цьому випадку його економічний розвиток буде супроводжуватись подальшим зростанням питомої ваги позикового капіталу та відповідним зниженням фінансової стійкості. Існує ще ряд моделей фінансової стабілізації, заснованих на нерівності

ДПП>ДПо. Зокрема ця модель використовується при консервативному підході до фінансування сукупних активів підприємства.

Механізм використання моделей фінансової рівноваги, спрямований на відновлення фінансової стійкості підприємства в умовах його кризового розвитку, пов'язаний зі збільшенням обсягу позитивного грошового потоку при скороченні обсягу споживання додаткових фінансових ресурсів (тобто зі зниженням інвестиційної активності).

Збільшення обсягу позитивного грошового потоку в майбутньому періоді досягається за рахунок наступних основних заходів:

- зростання суми чистого доходу підприємства за рахунок проведення ефективної цінової політики;
- здійснення ефективної податкової політики, що спрямована на зростання суми чистого прибутку підприємства;
- здійснення дивідендної політики, що є адекватною кризовому розвитку підприємства, з метою збільшення суми чистого прибутку, що направляється на виробничий розвиток;
- здійснення прискореної амортизації активної частини основних виробничих фондів з метою збільшення розміру амортизаційного фонду;
- своєчасної реалізації майна, що вибуває у зв'язку зі зносом або невикористанням;
- здійснення ефективної емісійної політики за умови збільшення суми власного капіталу за рахунок додаткового випуску акцій тощо.

Зниження обсягу споживання інвестиційних ресурсів у майбутньому періоді досягається за рахунок наступних основних заходів:

- відмови від початку реалізації реальних інвестиційних проектів, що не забезпечують швидкий зворотний чистий грошовий потік (тобто з високим періодом реалізації та окупності);
- залучення до використання необхідних видів основних виробничих фондів та нематеріальних активів на умовах лізингу;
- тимчасового припинення формування портфеля довгострокових фінансових вкладень за рахунок придбання нових фондів і грошових інструментів;
- зниження нормативу оборотних активів за рахунок прискорення їх обороту тощо.

Мета цього етапу фінансової стабілізації вважається досягнутою, якщо підприємство вийшло на цільові показники фінансової структури капіталу, що забезпечують його високу фінансову стійкість.

Стратегічний механізм фінансової стабілізації є системою заходів, що заснована на використанні моделей фінансової підтримки прискореного економічного зростання підприємства. Ця система заходів

визначає необхідність перегляду окремих напрямів фінансової стратегії підприємства.

Модель прискореного економічного зростання базується на збільшенні темпів приросту обсягу реалізації продукції в майбутньому періоді. Відповідно модель фінансової підтримки прискореного економічного зростання вимагає забезпечення відповідних пропорцій фінансового розвитку.

Принципова модель фінансової підтримки прискореного економічного зростання підприємства, що найбільш часто використовується в практиці антикризового управління, має наступний вигляд:

$$\text{ЧППр/СК} = \text{ЧП/ОП} \times \text{ЧППр/ЧП} \times \text{ОП/А} \times \text{А/СК}, \quad (5)$$

де ОП – обсяг продажу продукції у відповідному звітному періоді;

ЧППр/СК – чиста рентабельність власного капіталу з урахуванням дивідендних виплат;

ЧП – запланована загальна сума чистого прибутку;

ЧППр – запланована сума чистого прибутку, що спрямовується на розвиток виробництва;

А – середня сума активів, що використовуються в запланованому періоді;

СК – середня сума власного капіталу, що використовується в запланованому періоді.

Зміст наведеної моделі показує, що темп економічного зростання підприємства, що намічений в плановому періоді, вимагає фінансової підтримки за чотирма основними параметрами:

- зростання рівня рентабельності продажу ЧП/ОП. Таке зростання може бути забезпечене ефективною ціновою політикою, використанням ефекту операційного левериджу, здійсненням ефективної податкової політики та іншими умовами. Дія операційного важеля виявляється в тому, що будь-яка зміна виручки від реалізації завжди породжує більш сильну зміну прибутку. А в практичних розрахунках для визначення сили дії операційного важеля застосовують відношення валової маржі до прибутку на певний момент часу.

Податкова політика – складова частина фінансової стратегії підприємства, що полягає у виборі найефективнішого варіанту сплати податкових платежів при альтернативних варіантах господарської діяльності;

- зростання частки чистого прибутку, що спрямовується на виробничий розвиток ЧППр/ЧП. Це зростання може бути забезпечене шляхом здійснення певної дивідендної політики. Метою дивідендної політики є оптимізація пропорцій між поточними виплатами дивідендів і забезпеченням зростання ринкової вартості акцій в майбутньому періоді за рахунок капіталізації прибутку;

- прискорення оборотності активів ОП/А. Таке прискорення може бути забезпечено за рахунок оптимізації співвідношення позаоборотних та оборотних активів (зі збільшенням питомої ваги останніх), а також прискорення обороту окремих елементів оборотних;

- використання ефекту фінансового левериджу А/СК. Якщо коефіцієнт фінансового левериджу ще не досяг свого оптимального значення, то ефект фінансового левериджу може бути підвищений (у межах безпечного рівня фінансової стійкості підприємства).

Коефіцієнт показує, в скільки разів чиста рентабельність власного капіталу при використанні кредиту виявляється більше, ніж чиста рентабельність власного капіталу у варіанті опори лише на самофінансування. З урахуванням темпу економічного зростання, що задається, вносяться відповідні корективи у фінансову стратегію та цільові фінансові показники підприємства з її напрямів, що розглядалися вище.

Важливою умовою стабільної діяльності підприємства є адаптація до мінливих умов зовнішнього середовища. Розглянемо основні етапи, що виникають у результаті адаптації підприємства до умов, що змінюються. Доцільно виділити три основні етапи:

- розмежування областей і сфер діяльності з метою визначення тих, у яких підприємство має ті чи інші перспективи сьогодні та буде мати в майбутньому;

- визначення перспектив підприємства, включаючи довгострокове й короткострокове, співвідношення рентабельності в поточній і найближчій перспективі, а також оцінка можливостей нестабільності економічного, технологічного та соціально-політичного розвитку;

- розробка системи альтернативних стратегій і управлінських можливостей.

При аналізі стратегічних позицій підприємства на ринку повинні бути виявлені основні напрямки діяльності в минулому і на даний час, головні стратегічні установки та їх зміни за весь період функціонування підприємства, а також стратегічні задачі на майбутнє.

Одне з ключових місць у стратегічному розвитку займає товарна політика. Її здійснення припускає проведення систематичних досліджень

на всіх етапах розробки й удосконалення товару від вибору концепції нового виробу й конструювання до його фінансування, виробництва, установлення ціни, збуту та післяпродажного обслуговування.

На фінансову стабільність впливає товарна політика, яка включає заходи для підвищення конкурентоздатності виробів, створення нових видів товарів, оптимізації інноваційної діяльності й асортименту виробів, що випускаються з урахуванням життєвого циклу товару й зміни попиту споживачів.

Сьогодні практично немає підприємств, що виробляють один товар. У зв'язку з цим метою будь-якого підприємства є визначення набору товарних позицій, найкращих для успішної роботи на ринку та таких, що забезпечують стійкий розвиток.

В економічній літературі й виробничій практиці розроблені методи адаптації підприємства до умов, що змінюються. Багато основних стратегій підприємства орієнтовані на ці методи. Однак практичне застосування моделей залежить від конкретних умов і не завжди супроводжується бажаним результатом.

Основним напрямком покращення стабільної діяльності підприємства є підтримання високої фінансової стійкості та збільшення обсягу виробництва та реалізації продукції.

Для підприємств важливе значення має розробка конкретних заходів щодо використання виявлених резервів у процесі виробництва і прийняття заходів, спрямованих на подальше зростання прибутку, а також рівня рентабельності підприємства. Таким чином, для забезпечення фінансової стабільності підприємств треба:

- провести модернізацію обладнання, що забезпечить підвищення якості продукції, зменшення витрат, збільшення обсягу виробництва та збільшення прибутку підприємства;
- розробити стратегію підприємства;
- удосконалити маркетингову діяльність;
- збільшити обсяг реалізації за рахунок пошуку нових покупців;
- розробити шляхи адаптації до змін зовнішнього середовища;
- впровадити у виробництво нові види продукції.

Із метою фінансової стабілізації підприємствам необхідно здійснювати активну політику щодо управління фінансовими ресурсами підприємства. Головною метою її впровадження має бути забезпечення оптимальних умов формування і використання фінансових ресурсів у процесі фінансування господарської діяльності для максимізації добробуту підприємства сьогодні і в майбутньому.

Виручка від реалізації продукції є основним джерелом надходження

коштів підприємств, тому слід забезпечити повне й рівномірне надходження її від покупців. Це потребує встановлення фінансового контролю за ритмічністю виробництва, дотриманням графіку відвантаження готової продукції, одержанням платіжних документів.

Зменшити витрати підприємств потрібно переважно за рахунок зниження матеріальних витрат. Зменшення матеріальних витрат можна досягти за рахунок виваженої політики управління матеріально-технічним постачанням, що передбачає підвищення якості використання матеріальних ресурсів, їх економію, налагодження тісних зв'язків із постачальниками сировини. Підприємствам необхідно приділяти значну увагу ціновій політиці та застосовувати гнучку систему знижок, що призведе до значного зростання обсягів реалізації. У договорі мають бути чітко визначені застереження щодо порядку обчислень розмірів утрат, що є наслідком порушень зафіксованих у ньому зобов'язань сторін.

Отже, суб'єктам господарювання необхідно здійснювати активну політику управління власними фінансовими ресурсами. Для цього підприємства мають чітко налагодити систему формування фінансових ресурсів та систему їх ефективного використання з метою підвищення фінансового стану, і фінансової стійкості зокрема.

Підприємствам слід приділяти увагу оперативному контролю за знаходженням виручки від реалізації, прискоренню оборотності оборотних активів, дотриманню залишків запасів і відповідності до визначених нормативів, збільшенню робочого капіталу за рахунок прибутковості господарської діяльності, зниженню матеріальних витрат тощо.

Однією з найважливіших характеристик фінансового стану підприємства є забезпечення стабільності його діяльності з позиції довгострокової перспективи. Вона пов'язана із загальною структурою балансу, рівнем залежності суб'єкта господарювання від кредиторів та інвесторів. Фінансова стійкість – це багатогранне поняття, що включає характеристику різних аспектів діяльності підприємства.

Фінансова стійкість – це стабільність фінансового становища підприємства, що забезпечується достатньою часткою власного капіталу в складі джерел фінансування.

Сутність фінансової стійкості визначається ефективним формуванням, розподілом і використанням фінансових ресурсів. Оцінка фінансової стійкості, як критерій надійності, дозволяє зовнішнім суб'єктам аналізу визначати фінансові можливості підприємства на тривалу перспективу. Фінансова стійкість являє собою комплексне поняття, що формується під впливом різноманітних фінансово-

економічних процесів, і є головним компонентом загальної економічної (ринкової) стійкості підприємства. Фінансова стійкість передбачає те, що ресурси, вкладені у підприємницьку діяльність, мають окупитись за рахунок грошових надходжень від господарювання, а одержаний прибуток забезпечувати самофінансування і незалежність підприємства від зовнішніх залучених джерел формування майна (активів).

Отже, фінансова стійкість є відображенням визначеного стану фінансових ресурсів, їх розподілу та використання, при якому підприємство, вільно маневруючи грошовими коштами, здатне забезпечити безперервний ефективний процес виробництва і реалізації продукції, зменшення затрат по його розширенню та оновленню, розвиток інших сфер діяльності на основі збільшення прибутку і активів при збереженні платоспроможності та кредитоспроможності в умовах допустимого рівня ризику.

Фінансово стійким вважається такий господарюючий суб'єкт, що за рахунок власних фінансових ресурсів покриває джерела формування активів, не допускає невинуватого дебіторської та кредиторської заборгованості, вчасно розраховується за своїми фінансовими зобов'язаннями.

Фінансова стійкість підприємства залежить від розміщення його активів та джерел формування капіталу і характеризується, насамперед, співвідношенням між власним капіталом і зобов'язаннями. Чим більшу питому вагу у структурі пасивів займає позиковий капітал, тим вищим є ризик кредиторів і нижчою ймовірність повернення боргів у випадку банкрутства підприємства-боржника. Співвідношення між власним капіталом і зобов'язаннями дозволяє дати загальну оцінку фінансової стійкості підприємства.

Аналіз відносних показників оцінки фінансової стійкості підприємства проводиться за двома напрямками: по-перше, порівняння фактичних значень показників, що визначені на дату складання балансу, з нормативними значеннями, що дозволить сформулювати висновок про фінансову стійкість (або нестійкість) підприємства за відповідним коефіцієнтом. Таким чином, слід мати на увазі, що незначне відхилення фактичного рівня показників від нормативних значень не завжди свідчить про фінансову нестабільність підприємства. На основі аналізу показників можна виокремити чотири типи фінансової стійкості:

Абсолютна стійкість фінансового становища – це коли власні джерела формування оборотних активів покривають запаси і витрати, тобто підприємство не залежить від зовнішніх кредиторів. Така ситуація трапляється рідко, і, як правило, її не можна розглядати як позитивну,

адже за таких умов управлінський персонал не має можливості використати зовнішні джерела фінансування основної діяльності. Підприємства мають йти на ризик і залучати кошти, адже наявність позикового капіталу відкриває більші можливості. Збільшуючи суму заборгованості у балансі, підприємства намагаються при цьому досягти зростання прибутковості, що дозволить збільшувати вартість підприємства загалом. Нормальний стан для підприємства, коли частка власних оборотних коштів становить трохи вище 50%.

Нормальна стійкість фінансового стану підприємства належить до другого типу, що гарантує його платоспроможність. За умови такого рівня фінансової стійкості вартість запасів і витрати покриваються сумою власних джерел та довгостроковими позиковими джерелами.

Третью типу фінансового стану відповідає його нестійкість, що є порушенням платоспроможності підприємства. У такому разі оборотні активи і витрати покриваються сумою власних джерел формування оборотних активів, довгострокових позикових джерел, короткострокових кредитів та позик. Це співвідношення говорить про те, що підприємство для покриття частини своїх запасів мусить звертатися до додаткових джерел покриття.

Четвертому типу фінансової стійкості властивий кризовий фінансовий стан, коли підприємство перебуває на межі банкрутства, бо у цій ситуації кошти, короткострокові цінні папери та дебіторська заборгованість підприємства навіть не покривають його кредиторської заборгованості й прострочених позик.

Фінансова стійкість вважається нормальною, якщо величини короткострокових кредитів та позикових коштів, залучені для формування запасів і затрат, не перевищують сумарної вартості виробничих запасів і готової продукції (найліквіднішої частини запасів і затрат).

Критеріями оцінки фінансового стану підприємства у короткостроковій перспективі є його ліквідність і платоспроможність, тобто можливість своєчасно і в повному обсязі розрахуватися за поточними зобов'язаннями.

Ліквідність підприємства – це його здатність швидко продати активи й одержати гроші для оплати своїх зобов'язань. Іншими словами, ліквідність характеризується спроможністю підприємства в короткі терміни перетворювати свої активи на гроші для покриття всіх необхідних платежів. Ліквідність визначається співвідношенням величини ліквідних засобів, що можуть бути використані для погашення боргів, і величини зобов'язань. За своїм змістом ліквідність підприємства

означає ліквідність його балансу.

Під ліквідністю балансу розуміють ступінь покриття платіжних зобов'язань підприємства його активами (платіжними засобами), строк перетворення яких в грошові кошти відповідає строку погашення зобов'язань.

Ліквідність балансу відображає можливість швидкої мобілізації власних коштів для своєчасної і повної сплати боргів (позик і кредиторської заборгованості).

Ліквідність – поняття більш широке, ніж платоспроможність. Ліквідність балансу залежить від ліквідності активів. Рівень ліквідності активів пов'язаний із часом, необхідним для перетворення їх у грошові кошти. Чим менша тривалість періоду, протягом якого даний вид активів трансформується у грошові кошти, тим вищим є рівень його ліквідності.

Аналіз ліквідності балансу проводиться шляхом порівняння сум платіжних засобів в активі, що згруповані за рівнем ліквідності, із платіжними зобов'язаннями в пасиві, які згруповані за терміновістю оплати.

Високоліквідними активами (А1) підприємства є грошові кошти у касі та на рахунках у банку, тому що вони у будь-який час можуть бути використані для здійснення всіх господарських операцій. До групи А1 відносяться також поточні фінансові інвестиції. Менш ліквідними є кошти в дебіторській заборгованості (А2), тому що за ними немає впевненості в строках їх надходження. Низьколіквідними активами (А3) слід вважати виробничі запаси, готову продукцію і товари, що можна продати або використати на бартер в погашення заборгованості. Важколіквідні активи (А4), тобто необоротні активи підприємства, недоцільно використовувати в якості платіжних засобів, тому що це, як правило, призводить до зменшення обсягів господарської діяльності. В активі балансу платіжні засоби розміщуються за принципом зростання рівня ліквідності.

Практика свідчить, що рівень ліквідності активів підприємства є основним чинником, що визначає ступінь ризику вкладення коштів. Високоліквідні активи мають найменший ризик вкладення, середньо-ліквідні – середній ступінь ризику, а низьколіквідні – характеризуються значним ризиком вкладення. Останнє пояснюється тим, що саме ця частина оборотних активів найсуттєвіше віддалена від моменту реалізації і більше підлягає впливу змін кон'юнктури ринку, інфляційних процесів тощо.

За ознакою терміновості оплати пасиви балансу, або зобов'язання, поділяються на 4 групи:

1. Найбільш термінові зобов'язання, або негайні пасиви (П1).
2. Короткострокові зобов'язання, або короткострокові пасиви (П2).
3. Довгострокові зобов'язання, або довгострокові пасиви (П3).
4. Постійні зобов'язання, або постійні пасиви (П4).

Найбільш термінові (П1) – це поточні зобов'язання підприємства перед постачальниками, державою і працівниками, оплата яких визначається моментом виникнення кредиторської заборгованості за наслідками здійснення господарських операцій. Короткострокові зобов'язання (П2) визначаються терміном погашення позикових коштів за період менше 1 року. Довгострокові зобов'язання (П3) визначаються терміном погашення позикових коштів за період більше 1 року. Постійні зобов'язання (П4) – це зобов'язання перед власниками суб'єкта господарювання в частині формування власного капіталу. У пасиві балансу платіжні зобов'язання розміщуються за принципом збільшення строковості сплати.

Порівняння високоліквідних і середньоліквідних активів (А1+А2) із найбільш терміновими і короткостроковими зобов'язаннями (П1+П2) дозволяє визначити поточну ліквідність балансу. Зіставлення ж низьколіквідних активів (А3) із довгостроковими зобов'язаннями (П3) відображає перспективну ліквідність. Поточна ліквідність свідчить про рівень платоспроможності підприємства на найближчий період часу, а перспективна – є прогнозом платоспроможності на основі порівняння майбутніх надходжень і платежів.

Із категорією ліквідності тісно пов'язане поняття платоспроможності, що характеризує здатність підприємства своєчасно й повністю виконати свої платіжні зобов'язання, які впливають із кредитних та інших операцій грошового характеру і мають певні терміни оплати. Платоспроможність означає наявність у підприємства фінансових можливостей для регулярного і своєчасного погашення своїх боргових зобов'язань.

Отже, платоспроможність – це можливість підприємства своєчасно і в повному обсязі задовольняти платіжні вимоги постачальників, повертати кредити і позики, виплачувати заробітну плату, вносити платежі до бюджету, тобто проводити розрахунки по короткострокових зобов'язаннях. Платоспроможність підприємства залежить від рівня ліквідності його активів.

Явище платоспроможності надзвичайно різноманітне за своїми зовнішніми проявами та наслідками для підприємства. У цьому зв'язку доцільно класифікувати види платоспроможності за окремими ознаками:

- I. Залежно від характеру та інформаційної бази дослідження:

1) статична платоспроможність – досліджується в певному часовому періоді й характеризує здатність підприємства до виконання планових платежів і термінових зобов'язань за рахунок наявних залишків грошових активів. Інформаційною базою оцінки статичної платоспроможності є бухгалтерський баланс, у якому фіксується стан активів і пасивів підприємства;

2) динамічна платоспроможність – її оцінка здійснюється на підставі аналізу грошового обороту підприємства, тобто визначення та порівняння розмірів вхідного (надходження грошей) і вихідного (витрачання грошей) грошових потоків підприємства протягом певного періоду часу.

II. Залежно від періоду оцінки:

1) фактична платоспроможність – характеризує платіжні можливості підприємства на дату чи протягом періоду оцінки;

2) перспективна платоспроможність – визначає потенційні можливості виконання платіжних зобов'язань, враховуючи прогностичні надходження та необхідні грошові витрати протягом майбутнього періоду.

III. Залежно від підходу до визначення обсягу платіжних засобів підприємства:

1) грошова платоспроможність – тільки за рахунок наявних грошових коштів;

2) розрахункова платоспроможність – за рахунок наявних грошових коштів та можливих (реальних) джерел їх зростання (коштів у розрахунках);

3) майнова (потенційна) платоспроможність – за рахунок усіх видів оборотних активів підприємства (у разі їх умовного продажу).

IV. Залежно від підходу до визначення необхідного обсягу витрачання грошових коштів:

1) боргова (бухгалтерська) платоспроможність – використовується для оцінки можливості виконання зовнішніх (термінових) зобов'язань;

2) поточна платоспроможність – використовується для оцінки можливості продовження фінансування поточної діяльності;

3) загальна платоспроможність – використовується для оцінки ступеня покриття зовнішніх (термінових) зобов'язань і планових витрат.

Для оцінки ліквідності та статичної платоспроможності підприємства використовується система відносних показників, що мають назву коефіцієнтів ліквідності (платоспроможності).

Коефіцієнти ліквідності визначаються відношенням величини ліквідного майна, тобто засобів, що можуть бути використані для оплати

боргів, до поточних зобов'язань. Залежно від того, якими платіжними засобами (активами) підприємство має можливість здійснити оплату своїх зобов'язань, розраховують три рівні платоспроможності:

- грошова – характеризується коефіцієнтом абсолютної ліквідності;

- розрахункова – характеризується коефіцієнтом швидкої ліквідності.

- майнова (потенційна) – характеризується загальним коефіцієнтом ліквідності.

Коефіцієнт абсолютної ліквідності (коефіцієнт негайної ліквідності) показує, яку частину поточних зобов'язань підприємство має можливість негайно погасити високоліквідними оборотними активами. Цей показник є найбільш жорстким критерієм ліквідності підприємства. Теоретично достатнє його значення згідно з визначеними нормативами – не менше 0,2.

Коефіцієнт швидкої ліквідності (проміжний коефіцієнт покриття) показує, яку частину поточних зобов'язань підприємство може погасити, використавши поряд із високоліквідними активами середньоліквідні активи (поточну дебіторську заборгованість, інші оборотні активи). Цей показник характеризує платоспроможність підприємства на період, що дорівнює середній тривалості одного обороту поточної дебіторської заборгованості за умови своєчасного її погашення. Нормативна оцінка коефіцієнта швидкої ліквідності знаходиться в межах 0,7-0,8. Чим більше значення даного показника, тим нижча ймовірність погашення поточних зобов'язань. Проте зростання цього коефіцієнта може бути пов'язане із збільшенням простроченої дебіторської заборгованості, що є свідченням серйозних фінансових проблем підприємства.

Загальний коефіцієнт ліквідності (коефіцієнт поточної ліквідності, загальний коефіцієнт покриття) – це найбільш комплексний показник оцінки платоспроможності, що визначається співвідношенням усіх оборотних активів підприємства до суми поточних зобов'язань. Цей коефіцієнт характеризує платіжні можливості підприємства на період, що дорівнює середній тривалості одного обороту оборотних активів, за умови своєчасних розрахунків із дебіторами, реалізації готової продукції та, в разі потреби, виробничих запасів. Загальний коефіцієнт ліквідності показує, скільки грошових одиниць оборотних активів припадає на кожен грошову одиницю поточних зобов'язань. Його нормативне значення – не менше 1,5.

Відносні показники для оцінки ліквідності та платоспроможності підприємства задовольняють інтереси певних користувачів аналітичної

інформації. Так, для постачальників товарно-матеріальних цінностей найбільш важливим є коефіцієнт абсолютної ліквідності. Банки особливу увагу приділяють коефіцієнту швидкої ліквідності. Акціонери підприємства оцінюють його фінансовий стан переважно за допомогою загального коефіцієнта ліквідності.

Підвищення (зниження) коефіцієнтів ліквідності в динаміці свідчить про поліпшення (погіршення) фінансового стану підприємства. Порівняння ж фактичних значень показників з нормативними рівнями дозволяє сформулювати висновок про стійкий, нестійкий або кризовий фінансовий стан. При цьому слід пам'ятати, що нижчі фактичні значення коефіцієнтів ліквідності порівняно з нормативними значеннями не завжди дають підстави для висновку про неможливість підприємства негайно погасити свої борги. Адже малоімовірно, щоб усі кредитори підприємства одночасно пред'явили йому свої боргові вимоги.

Поряд з аналізом коефіцієнтів ліквідності, для оцінки статичної платоспроможності підприємства доцільно за даними балансу і звіту про фінансові результати визначати ряд відносних показників, серед яких: частка оборотних активів в активах; частка виробничих запасів в оборотних активах; відношення довгострокових зобов'язань до статутного капіталу; відношення поточних зобов'язань до статутного капіталу; відношення активів до довгострокових і поточних зобов'язань; відношення оборотних активів до довгострокових і поточних зобов'язань; відношення чистого доходу до довгострокових зобов'язань; відношення чистого доходу до постійних витрат; відношення чистого доходу до кредиторської заборгованості; відношення суми прибутку до оподаткування до постійних витрат; відношення суми чистого прибутку до величини активів; відношення поточної дебіторської заборгованості до кредиторської заборгованості.

Аналіз динаміки наведених показників дозволить поглибити аналітичні оцінки стану і тенденцій зміни ліквідності та платоспроможності підприємства.

При значному збільшенні запасів необхідно проаналізувати, чи не відбувається це внаслідок необґрунтованого відволікання активів з виробничого обороту, що призводить до збільшення кредиторської заборгованості та погіршення фінансового стану підприємства.

Аналізуючи ліквідність і платоспроможність підприємства, доцільно дати відповідь на питання, як співвідносяться між собою ці характеристики фінансового стану.

Говорячи про ліквідність підприємства, мають на увазі наявність у нього оборотних активів в таких розмірах, які теоретично достатні для

погашення поточних зобов'язань. А платоспроможність означає наявність у підприємства грошових коштів та їх еквівалентів, достатніх для розрахунків з кредиторською заборгованістю, що потребує негайного погашення. Тобто йдеться про постійну забезпеченість підприємства в необхідних розмірах платіжними засобами, або активами, які можуть бути оперативним перетворені у платіжні засоби.

Отже, ліквідність підприємства не тотожна його платоспроможності. Коефіцієнти ліквідності можуть характеризувати фінансовий стан як задовільний, однак ця оцінка буде помилковою, якщо в оборотних активах значну питому вагу становлять неліквідні матеріальні активи і прострочена дебіторська заборгованість.

Основними ознаками платоспроможності є наявність в достатній кількості грошових коштів та відсутність простроченої кредиторської заборгованості.

Таким чином, ліквідність - це необхідна, але ще недостатня умова платоспроможності.

З метою оперативного аналізу динамічної платоспроможності підприємства, щоденного контролю за надходженням коштів від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), в результаті погашення поточної дебіторської заборгованості та іншими надходженнями, а також контролю за виконанням платіжних зобов'язань перед постачальниками та іншими кредиторами, складається документ, який має назву платіжного календаря (балансу).

У ньому, з одного боку, відображаються наявні грошові кошти та очікувані платіжні засоби, з другого - платіжні зобов'язання на цей же період (5, 10, 15 днів, місяць і т. ін.).

Тимчасовим заходом стабілізації фінансового стану є одержання банківських позик. Однак у більшості випадків позичені кошти не вирішують фінансових проблем, а лише відтягують час їх розв'язання. До того ж підприємствам, що знаходяться у фінансовій кризі, банки вважають за краще позик не давати.

Нарешті, якщо всі перелічені вище заходи, що переважно носять одномоментний характер, не забезпечують необхідний результат, слід зосередити увагу на можливостях докорінного підвищення ефективності роботи підприємства. Це стосується впровадження нової техніки і технології, підвищення рентабельності продукції, удосконалення організації виробництва та управління тощо.

Оцінити наскільки ефективно підприємство використовує свої ресурси (засоби) дозволяє аналіз ділової активності, оскільки саме вона зумовлює платоспроможність, фінансову стійкість та стабільність

діяльності підприємства.

У широкому розумінні ділова активність означає весь спектр зусиль, спрямованих на просування підприємства на ринках продукції, праці, капіталу. Ділова активність проявляється в динамічності розвитку підприємства, швидкості обороту його засобів. Критеріями ділової активності є рівень ефективності використання ресурсів підприємства, стійкість економічного зростання, розширення ринків збуту продукції, ступінь виконання завдань за основними показниками господарської діяльності тощо.

Однак, головним критерієм ефективності роботи підприємства є його прибутковість, тому, здійснюючи господарську діяльність, підприємство повинно намагатися не лише прискорювати рух засобів, але й отримувати максимальну віддачу від їх використання.

Щоб приймати ефективні рішення і мати можливість впливати на середовище, в якому доводиться діяти підприємству, йому необхідно здійснювати пошуки найкращих взаємозв'язків між набором економічних ресурсів і кількістю економічних благ, що виробляються за допомогою цих ресурсів. Оцінка ділової активності – це та основа, на якій ґрунтуються раціональні рішення про обсяги та об'єкти витрачання майна (активів).

Рівень ділової активності підприємства у сфері розрахункових відносин характеризується станом дебіторської та кредиторської заборгованості, їх розміром та якістю, що має суттєвий вплив на фінансовий стан підприємства.

Система аналізу та управління дебіторською і кредиторською заборгованістю вимагає постійного контролю за рядом параметрів.

До них відносяться: період обороту заборгованості; структура дебіторів і кредиторів за різними ознаками; схеми розрахунків з контрагентами і можливість їх уніфікації; схема контролю за виконанням дебіторами своїх зобов'язань перед підприємством і зобов'язань підприємства перед кредиторами; схема контролю і принципи резервування сумнівних боргів; система заходів, яка стосується несумлінних покупців тощо.

Аналіз стану дебіторської та кредиторської заборгованості передбачає вивчення причин виникнення заборгованості. Для поліпшення фінансового стану підприємства необхідно:

- 1) слідкувати за співвідношенням дебіторської і кредиторської;
- 2) по можливості орієнтуватися на зменшення кількості замовників для зниження ризику несплати;
- 3) контролювати стан розрахунків за простроченою заборгованістю;

4) своєчасно виявляти недопустимі види дебіторської та кредиторської заборгованості, до яких в першу чергу відноситься прострочена заборгованість постачальникам і прострочена заборгованість покупців понад 3-х місяців, по платежах до бюджету тощо.

Одним з видів санаційних заходів, спрямованих на поліпшення (або відновлення) платоспроможності та ліквідності підприємства, є рефінансування дебіторської заборгованості, тобто переведення її в інші, ліквідні види оборотних активів: грошові кошти, поточні фінансові інвестиції тощо.

У світовій практиці основними формами рефінансування дебіторської заборгованості є факторинг, форфейтинг, оформлення заборгованості векселями.

Факторинг – це операція щодо рефінансування дебіторської заборгованості по розрахунках з покупцями продукції, що здійснюють комерційні банки та спеціалізовані факторингові фірми. Основний принцип факторингової операції полягає в тому, що підприємства-продавці передають факторові право отримання грошових коштів по платіжних документах за поставлену продукцію.

Оформлення заборгованості векселем з його подальшим продажем на фондовому ринку дає можливість перевести дебіторську заборгованість у грошові активи. Облік векселів здійснюється суб'єктами фондового ринку за визначеною ціною залежно від суми векселя, терміну погашення та ризику непогашення. При визначенні облікової ціни векселя здійснюється дисконтування його майбутньої вартості з врахуванням діючої на грошовому ринку ставки відсотка.

Форфейтинг – це операція щодо рефінансування дебіторської заборгованості по комерційному кредиту, що оформлюється шляхом індосаменту перехідного векселя на користь банку. У результаті форфейтування комерційний кредит трансформується на банківський.

У разі, якщо підприємство за рахунок поточного надходження коштів не в змозі погашати кредиторську заборгованість, вирішення цієї проблеми потребує розробки системи надзвичайних заходів. Серед них: продаж частини активів; поставка продукції в рахунок погашення боргів тощо.

Велику допомогу у виявленні резервів поліпшення фінансового стану підприємства може надати маркетинговий аналіз по вивченню попиту та пропозиції, ринків збуту та формування на цій основі оптимального асортименту й структури продукції.

Список використаних джерел

1. Амосов О. Ю. Фінансова безпека підприємства в сучасних економічних умовах: теоретичний аспект. *Проблеми економіки*. 2011. № 4. С. 76-80.
2. Васильців Т. Г., Волошин В. І., Бойкевич О. Р. та ін. Фінансово-економічна безпека підприємств України: стратегія та механізми забезпечення : монографія / за ред. Т. Г. Васильціва. Львів : Ліга-Прес, 2012. 386 с.
3. Гладка Л. І., Домащенко М. О., Ковальова М. В. Управління прибутком в сучасних умовах. *Економіка і регіони*. 2012. № 1. С. 195–198.
4. Говорушко Т. А., Арич М. І. Теоретичні аспекти сутності управління фінансово-економічними результатами діяльності підприємства. *Економічний аналіз*. 2012. № 11. С. 117–121.
5. Губарик О. М., Перехрест І. К. Управління фінансово-економічною безпекою підприємства в умовах кризи. *Молодий вчений*. 2017. № 1. С. 21-25.
6. Губарик О. М., Юрченко Є. А. Інформаційне забезпечення системи управління фінансово-економічною безпекою в сучасних кризових умовах. Облікова, фінансова та управлінська діяльність підприємств в умовах нестійкої економіки: колективна монографія / за заг. ред. І.П. Приходько. Дніпро : Пороги, 2020. С. 292-300.
7. Гуменюк В. С., Єпіфанова І. Ю. Фактори зростання прибутку підприємства. *Молодий вчений*. 2016. № 7(34). С. 46–49.
8. Дячун О. Д. Прогнозування продажу та його методи в системі управління підприємством. Сучасні соціально-економічні проблеми теорії та практики розвитку економічних систем: колективна монографія. Тернопіль : ФОП Осадца Ю.В., 2016. С. 129–150.
9. Єдинак В. Ю. Світовий досвід розв'язання проблеми забезпечення економічної безпеки. *Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво»*. 2009. № 3. С. 51–54.
10. Єпіфанов А. О. Фінансова безпека підприємств і банківських установ: монографія. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2019. 295 с
11. Завора Т. М. Методичні засади формування інформаційно-аналітичного забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства. *Науково-теоретичний журнал Хмельницького економічного університету «Наука й економіка»*. Вип. 1 (37), Т.1. Хмельницький, 2015. С. 139-146.
12. Захаров О. І. Комплексність економічної безпеки підприємства та впливи зовнішнього середовища. Ефективність управління в процесі реформування: макро- та мікро- економічний аспекти : колективна монографія / За наук. ред. проф. І. Ф. Радіонової. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2012. 364 с.
13. Іващенко Г. А. Ярошенко О. Ф. Ідентифікація дефініції «економічна безпека підприємства». *Науковий журнал «Бізнес Інформ»*. № 9, Харків, 2011.

С. 129-131.

14. Іващенко О. В., Гельман В. М. Фінансово-економічна безпека держави. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. Мелітополь. 2013. № 2 (1).

15. Іващенко О. В., Четверіков П.М. Система фінансово-економічної безпеки підприємства. URL : <https://www.sworld.com.ua/konfer28/51.pdf>

16. Ільчук В., Садчиков В. Шляхи підвищення фінансово-економічної безпеки підприємств аграрного бізнесу. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету*. 2013. № 2(66). С. 209–217.

17. Карапата М., Волощак Р., Мина Ж. Реклама як інструмент підвищення ефективності роботи підприємств. *Information, Communication, Society (Ics-2017)* (18–20 may 2017). URL : http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/38326/1/39_89-90.pdf.

18. Кешбек. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5-%D1%88%D0%B1%D0%B5%D0%BA>.

19. Кириченко О.А., Кудря І.В. Вдосконалення управління фінансовою безпекою підприємств в умовах кризи. *Інвестиції : практика та досвід*. 2019. № 10. С. 22–26.

20. Клопов І.О. Управління економічною безпекою промислового підприємства. URL : http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2011/eco_2011_1/2011_1/043-52.pdf.

21. Ковальчук Н. О., Корбутяк Н. О. Підходи щодо оцінювання фінансово-економічної безпеки вітчизняних підприємств. *Науково-практичний журнал «Бізнес-інформ»*. 2014. № 2. С. 89–99.

22. Ковальчук Н. О., Михайлюк А. В. Фінансове планування в компанії. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2019. № 1. С. 23-27.

23. Козак Л. С. Багровецька І. В. Концептуальні та методичні засади формування механізму забезпечення фінансової безпеки підприємства. *Економіка і управління*. 2018. №13. С. 97-101.

24. Кракос Ю. Б., Разгон Р. О. Управління фінансовою безпекою підприємств. *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики*. 2018. № 1(1). С. 86-97.

25. Кубецька О., Остапенко Т., Палешко Я. Умови забезпечення національної безпеки держави. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 321-327

26. Кудрицька Ж.В. Система управління фінансовою безпекою підприємства. *Ефективна економіка*. 2012. №1. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua>

27. Куцик В. І., Бартиш А. І. Фінансова безпека підприємства самостійний об'єкт управління: проблеми забезпечення. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. Вип. 21.4. С. 250-255.

28. Лаврова Ю. В. Фінансова безпека підприємства: класифікація загроз. *Економічний аналіз*. 2011. № 9. Ч 2. С. 274-277.
29. Лазаренко М. П. Фінансова безпека підприємства та її управління. URL : http://rusnauka.com/1_KAND_2010/Economics/10_57970.doc.htm. Львів: Львів, 2012. 386 с.
30. Ляшенко, О. М. Специфічні властивості фінансової безпеки підприємства. *Управління проектами та розвиток виробництва* : зб. наук. праць. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. № 4 (44). С. 27–32.
31. Ляшок Н.Ю. Погромська І.В. Зарубіжний досвід управління персоналом. URL : <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/20103/1/Pogroms%20I.%>.
32. Мойсеєнко І. П., Марченко О. М. Управління фінансово-економічною безпекою підприємства : навч. посібник. Львів, 2011. 380 с.
33. Мойсеєнко, І. П., Шолок О.О. Механізм управління фінансово-економічною безпекою підприємства. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. Вип. 21.02. С. 141–146.
34. Мунтіян В. І. Економічна безпека України : монографія. Київ : КВІЦ, 1999. 462 с.
35. Нікіфоров П.О., Куперівська С.С. Сутність і значення фінансової безпеки страхової компанії. *Фінанси України*. 2006. №5. С. 86–94.
36. Ніколаюк С. І. Безпека суб'єктів підприємницької діяльності : курс лекцій. Київ : КНТ, 2015. 320 с.
37. Орехова К.В. Механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства. *Фінансово-кредитна діяльність: проблематика та практики*. 2014. №. 1. С. 131-146.
38. Орлик О. В. Фінансово-економічна безпека підприємства та підходи до її забезпечення. URL : <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1519.pdf>
39. Орлик О.В. Фінансово-економічна безпека підприємства та підходи до її забезпечення. Інформаційна та економічна безпека : матеріали Міжнародної наук.-практ. інтернет- конференції. Харків : ХІБС УБС НБУ, 2014. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). Систем. вимоги: Pentium ; 512 Mb RAM ; Windows XP, 7, 8 ; Adobe Acrobat Reader 5.0 – 10.0. Назва з екрану.
40. Орлов П. І., Духов В. Є. Основи економічної безпеки фірми : навч. посібник. Харків : ТОВ «Прометей-Прес», 2014. 284 с.
41. Остапенко О. М. Антикризове управління сільськогосподарськими виробничими кооперативами: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Луганськ : Луган. нац. аграр. ун-т, 2008. 22 с.
42. Подольчак Н. Ю. Карковська. В. Я. Організація та управління системою фінансово-економічної безпеки: навч. посібник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. 268 с.
43. Пономаренко О. Е. Теоретичні аспекти фінансової безпеки підприємств. *Економіка розвитку*. 2010. №1 (53). С. 77–80.

44. Портнова Г. О. Фінансова безпека підприємств: сучасні погляди щодо сутності та оцінки. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2012. №. 1. С. 345-355.

45. Реверчук Н.Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур: монографія. Львів : ЛБІ НБУ, 2014. 195 с.

46. Саміленко І. І., Перов Г. О. Контекстна реклама – брендінг чи інструмент для збільшення продажів. *Інноваційний ресурс соціально-економічного розвитку України : зб. доп. 84-ї наук. конф. студ. КНЕУ (24 квітня – 23 травня 2017 р.)*. Київ : КНЕУ, 2017. С. 74–75.

47. Севенчук П. Н. Планування як чинник економічної безпеки фірми. *Вісник ЛКА*. 2002. Вип. 12. С. 243–246.

48. Сорокіна О.М. Зміст дефініції «фінансова безпека». *Торгівля і ринок України*. 2019. Вип. 28. Т.3. С. 270-274.

49. Сорокіна, І. В. Теоретико-методологічні аспекти формування системи економічної безпеки підприємства. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 12. С. 114–122.

50. Сосновська І. М. Поняття та значення економічної безпеки виробничо-господарської діяльності підприємств. *Ефективна економіка*. 2015. №9. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4303>

51. Ставерська Т. О., Андрущенко І. С. Фінансове планування та прогнозування в підприємствах і фінансових установах : навч. посібник. Харків : Видавець Іванченко І. С., 2013. 146 с.

52. Стеців Л. П. Фінансова безпека підприємства: методичні засади реалізації. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. № 23. С. 142-147.

53. Столбов В. Ф., Шаповал Г. М. Особливості управління системою фінансово-економічної безпеки. *Комунальне господарство міст*. 2013. №11. С. 103-108.

54. Судакова О. І. Стратегічне управління фінансовою безпекою підприємства. *Економічний простір*. 2018. № 9. С. 140–148.

55. Теоретико-методологические и прикладные основы обеспечения экономической безопасности субъектов хозяйственной деятельности : монографія. / за ред. О. І. Захарова. Київ: ТОВ «Дорадо-Друк», 2011. 290 с.

56. Теоретичні та прикладні аспекти забезпечення фінансово-економічної безпеки держави : монографія / О.М. Кубецька та ін. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 105 с.

57. Тищенко В. В. Організаційна підтримка забезпечення фінансової безпеки підприємств. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2014. №. 1. С. 154-158.

58. Третяк В. В. Економічна безпека: сутність та умови формування. *Економіка і держава*. 2010. Т. 1. С. 6-8.

59. Трухан О. Л. Наукова інтерпретація функцій стратегічного управління підприємствами. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2010. № 1. Т. 2. С. 29–35.

60. Гумар М. Б. Основи економічної безпеки підприємства : навч. посібник. Київ : Хай-Тек Прес, 2008. 232 с.
61. Управління фінансово-економічною безпекою : навчальний посібник / О. А. Кириченко, С. М. Лаптев, П. Я. Пригунов, О.І. Захаров та ін. Київ : Дорадо-Друк, 2010. 480 с.
62. Фалович А. Дослідження сучасних напрямків визначення сутності економічної безпеки підприємства. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2013. Вип. 1 (8). С. 271–278.
63. Фальченко О. О., Глушач Ю. С. Стратегія забезпечення економічної безпеки підприємств. *Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Технічний прогрес і ефективність виробництва*. 2013. № 66 (1039). С. 157-159.
64. Філіппов О. О. Сутність категорії «фінансова безпека підприємства». *Управління розвитком*. 2013. № 16(156). С. 75-77.
65. Фінансово-економічна безпека: стратегічна аналітика та аудиторський супровід : монографія./ Т. В. Момот та ін. ; за заг. ред. д.е.н., проф. Т. В. Момот. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. 340 с.
66. Фоміченко І. П. Формування системи управління економічної безпеки на підприємствах України. *Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики*. 2013. № 3 (23). С. 57-66.
67. Хлистунов О. А. Формування змісту фінансово-економічної безпеки підприємств агропродовольчої сфери. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету*. 2014. №2(74). С. 187-195.
68. Хоменко О. А. Роль фінансової безпеки підприємств агропромислового комплексу у економічному розвитку держави. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 12(3). С. 50-53.
69. Худолій Л. М. Складові економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=455>.
70. Черевко О. В. Принципи управління фінансовою безпекою підприємства. *Ефективна економіка*. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=33>.
71. Чібісова І. В. Механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства. URL : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppei/2011_31/Chibis.pdf
72. Чорнодід І. С. Економічна безпека як категорія економічної теорії. *Актуальні проблеми економіки*. 2003. №11(29). С. 13-20.
73. Швиданенко Г. О. Бізнес-діагностика підприємства : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2008. 344 с.
74. Шемаєва Л. Г. Економічна безпека підприємств у стратегічній взаємодії з суб'єктами зовнішнього середовища : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 21.04.02 / ВНЗ "Університет економіки та права "КРОК". Київ, 2010. 42 с.
75. Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: сутність і

напрямки забезпечення. Київ : НІСД, 1997. 144 с.

76. Шостак Л. В. Фінансово-економічна безпека підприємства. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2012. № 38. С. 144-146.

77. Штангрет А. М., Котляревський Я. В., Караїм М. М. Економічна безпека підприємства в умовах антикризового управління: концептуальне визначення та механізм забезпечення. Львів : УАД, 2012. 288с.

78. Штембуляк Д. О. Основи формування фінансової складової економічної безпеки підприємства в умовах трансформаційної кризи української економіки. URL : http://www.economy-confer.com.ua/full_article/590/.

79. Юрченко Є. А. Сутність та механізм фінансово-економічної безпеки підприємства. *Забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки: проблеми, пріоритети, перспективи : матеріали XI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 29-30 жовтня 2020 р. : В 2 т. Том 1*. Дніпро : Видавничо-поліграфічний центр «Гарант СВ», 2020. С. 89-90.

80. Ярова Ю. О., Артеменко Л. П. Структура економічної безпеки підприємства в умовах кризи. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2016. № 13. С. 257-263.

81. Ярославський А. О. Економічна ефективність діяльності підприємства: теоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 20(3). С.174–177.

82. Verkhoglyadova, N., Kononova, I., Morozova, Ye, Kubetska, O., Kovalenko-Marchenkova, Ye. (2022). Management of structural changes in the system of economic formation of sustainable development. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 2, 135-140.

1.3. Пріоритети захисту національної економіки та зміна цілей повоєнної економічної політики

Зоя Калініченко, к.е.н., доцент

Україна, як і переважна більшість країн світу, зіштовхнулася з низкою нових викликів соціального, економічного та політичного характеру, які суттєво вплинули на функціонування всіх сфер суспільного життя. Потребують критичного осмислення тенденції, що існували, та визначені напрямки і пріоритети розвитку багатьох сторін життя.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» під загрозами розуміються як наявні, так і потенційно можливі явища та чинники, які створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам, тобто поняття «небезпека» є ключовим у визначенні поняття «загроза» [1].

Але визначення поняття «загроза», наведеного у згаданому Законі України, пов'язане з постійним зростанням значення системних, послідовних та активних політико-дипломатичних зусиль, спрямованих на забезпечення реалізації національних інтересів, необхідність розробки нормативно-правових документів, які значною мірою визначають практичну діяльність у сфері забезпечення національної безпеки. Тому важливим є пошук критеріїв, за допомогою яких можна було б класифікувати реальні чи потенційні загрози. В дослідженнях використовуються також поняття «небезпека», «виклик» і «ризик», що дозволяє детальніше дослідити сутність явищ і тенденцій..

В Україні без адекватних дій з боку держави, що полягатимуть у впровадженні відповідних інструментів економічної політики, значний потенціал повоєнного відродження може бути нівельованим.

На міжнародному рівні існуючі зовнішньополітичні доктрини теж не спроможні, у повному обсязі, забезпечувати дієві гарантії міжнародної й економічної безпеки та не можуть вважатися адекватними стосовно дії новітніх ризиків та загроз. На сьогодні країни вимушені визнати, що результати господарської динаміки світової економіки, сформовані суспільно-економічні реалії функціонування господарських систем свідчать про неспроможність усталених управлінських механізмів забезпечити стає господарювання.

Замість існуючої практики державної підтримки бюджетоформуючих та експортоорієнтованих галузей, що визначають сировинний характер

української економіки, необхідно забезпечити розвиток малого бізнесу, одночасно заохочуючи підприємців інвестувати у стартапи та реалізацію інвестиційно-інноваційних проєктів (табл. 12). Зокрема експерти з цього приводу відзначають: «Після закінчення війни можливостей для будь-якого бізнесу буде багато. Дуже важливо, щоб наша держава мала орієнтир на розвиток країни через підтримку малого бізнесу, бо якщо фокус буде, як завжди, на великі корпорації та монополістів, повернути сюди біженців, що вже перетнули наш кордон, буде вкрай важко» [2].

Таблиця 11

**Механізм реалізації інноваційної програми
в повоєнній економіці України**

<i>Інструменти</i>	<i>Генерування знань</i>	<i>Розповсюдження знань</i>	<i>Використання знань</i>
<i>Традиційні інструменти</i>	Технологічні фонди, ініціативи / підтримка / гранти НДДКР Підтримка наукових досліджень та технологічних центрів Підтримка розвитку інфраструктури Людський капітал для НДР	Наукові парки Офіси науково-технічного обміну Науково-технічні брокери Моделі мобільності, моделі заохочення талановитих ресурсів Нагороди за новаторство	Інкубатори Підтримка стартапів та інноваційних послуг (бізнес підтримка та коучинг) Програми навчання та інформаційно-просвітницькі заходи
<i>Нові інструменти</i>	Державно-приватне партнерство (ДПП) для інновацій Дослідницькі мережі	Інноваційні ваучери Сертифікати/акредитації	Кандидатські програми у сфері промисловості Підтримка креативності Порівняльні аналізи у сфері інновацій
<i>Експериментальні інструменти</i>	Транскордонні наукові центри	Ринки знань Відкриті джерела Відкриті знання	Регіональна промислова політика Інноваційно-орієнтовні державні закупівлі

Таблиця складена автором на основі джерел [8], [9]

Велика частка державного сектору в економіці, недосконалість і фрагментарність законодавства щодо розвитку сучасних галузей виробництва, що стримує економічне зростання, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій, що тиснуть на бізнес і провокують тінізацію економіки, мають залишитись в минулому.

Очікуваний повоєнний економічний прогрес або «бум», як вказують експерти, в Україні можливий лише в тому разі, якщо заходи економічної політики держави реалізовуватимуться в руслі чіткої та послідовної стратегії, спрямованої на дерегуляцію економіки та створення сприятливого інвестиційного клімату. Основним пріоритетом такої стратегії має стати зміна бюджетних орієнтирів держави.

На зміну практики переобтяження державного бюджету різного роду соціальними програмами, акцент має бути зроблений на фінансування оборонних програм та розбудову військово-промислового комплексу, включаючи створення сучасної системи територіальної оборони.

Бюджетне фінансування слід спрямовувати на гарантування населенню базових медичних та освітніх послуг, а також на підтримку закладів культури (табл. 12).

Таблиця 12

**Цілі, завдання, етапи Плану відновлення за напрямом «
Розвиток військово-промислового комплексу» в Україні [14]**

<i>Цілі спрямовані на вирішення визначеної проблеми</i>	<i>Етап 1: червень 2022 року – кінець 2022 року</i>	<i>Етап 2: січень 2023 року–грудень 2025 року</i>	<i>Етап 3: січень 2026 року–грудень 2032року</i>
1) Обмежене фінансування галузей ОПК			
Ціль яку необхідно досягти для вирішення проблеми на кожному етапі	Запровадити фінансово-економічні інструменти для відновлення виробництва, в тому числі нагальної потреби	Підвищити інвестиційну привабливість та покращити фінансовий стан підприємств ОПК	Реалізувати спільні проекти з риватними зовнішніми та внутрішніми партнерами
Термін виконання в межах етапу	Грудень 2022	Грудень 2025	Грудень 2032

<i>Цілі спрямовані на вирішення визначеної проблеми</i>	<i>Етап 1: червень 2022 року – кінець 2022 року</i>	<i>Етап 2: січень 2023 року–грудень 2025 року</i>	<i>Етап 3: січень 2026 року–грудень 2032 року</i>
Ризики досягнення цілі	Недостатність фінансових ресурсів для впровадження інструментів Продовження руйнування підприємств ОПК, що спричинить зростання необхідних фінансових ресурсів для відновлення	Політичні ризики, а саме небажання проводити більш відкрити інвестиційну політику мотивуючи це питаннями національної безпеки Корупційні ризики	Відсутність бажання міжнародних партнерів брати участь у запропонованих проектах Корупційні ризики
Вимірюваний показник досягнення цілі	Відсоток забезпечення нагальних потреб ЗСУ підприємствами вітчизняного ОПК- не менше 50% Відсоток працюючих підприємств – не менше 70%	Обсяг коштів, отриманих від приватизації підприємств ОПК, які були фактично перераховані до цільового Державного фонду розвитку оборонно-промислового комплексу України – 305,9 млн.грн.	Кількість реалізованих проектів державно-приватного партнерства – 20 ; Обсяг залучених інвестицій внаслідок реалізації проектів - 400 млн. дол. США
		Середньорічна кількість працюючих на підприємствах ОПК - 125000 осіб Середня заробітна плата на підприємствах ОПК – 21830 грн.	
Загальний	буде визначено після	буде визначено	буде

<i>Цілі спрямовані на вирішення визначеної проблеми</i>	<i>Етап 1: червень 2022 року – кінець 2022 року</i>	<i>Етап 2: січень 2023 року–грудень 2025 року</i>	<i>Етап 3: січень 2026 року–грудень 2032року</i>
розмір потреби у фінансових ресурсах для досягнення цілі	здійснення необхідних розрахунків	після здійснення необхідних розрахунків	визначено після здійснення необхідних розрахунків
Зв'язок цілі з іншими напрямками	Аудит збитків, понесених внаслідок війни Модернізація та розвиток сфери безпеки та оборони Відновлення та розвиток економіки Відновлення інфраструктури	Модернізація та розвиток сфери безпеки та оборони Відновлення та розвиток економіки	Модернізація та розвиток сфери безпеки та оборони Відновлення та розвиток економіки
3) Виробничі обмеження			
Ціль яку необхідно досягти для вирішення проблеми на кожному етапі	Визначити потреби сил оборони в озброєнні та можливості та доцільності задовольняти цю потребу підприємствами ОПК	Створити критичні та модернізувати існуючі виробництв, здійснити перехід на стандарти НАТО	Активізувати інтеграцію національних виробників в міжнародний ринок озброєння та зростання їх експортного потенціалу, розвиток ВТС
Термін виконання в межах етапу	Грудень 2022	Грудень 2025	Грудень 2032
Ризики досягнення цілі	Продовження руйнування підприємств ОПК Відсутність об'єктивної оцінки потенціалу та можливостей	Відсутність належного фінансування для реалізації необхідних заходів Відсутність об'єктивної оцінки потенціалу та	Відсутність належного фінансування для реалізації необхідних заходів Відсутність політичної

<i>Цілі спрямовані на вирішення визначеної проблеми</i>	<i>Етап 1: червень 2022 року – кінець 2022 року</i>	<i>Етап 2: січень 2023 року–грудень 2025 року</i>	<i>Етап 3: січень 2026 року–грудень 2032 року</i>
	підприємств ОПК	можливостей підприємств ОПК Корупційні ризики	волі в потенційних країнах-партнерах Корупційні ризики
Вимірюваний показник досягнення цілі Конкретні значення будуть вказані згодом		Відсоток закупівель озброєння і військової техніки, що містилися посилення на стандарти НАТО.	Кількість міжнародних виставкових заходів за участю українських експозицій/делегацій, кількість договорів/меморандумів та кількість укладених контрактів. Обсяг прибутку підприємств ОПК (у розрізі державних замовлень експорту
Загальний розмір потреби у фінансових ресурсах для досягнення цілі	буде визначено після здійснення необхідних розрахунків	буде визначено після здійснення необхідних розрахунків	буде визначено після здійснення необхідних розрахунків
Зв'язок цілі з іншими напрямками	Модернізація та розвиток сфери безпеки та оборони	Модернізація та розвиток сфери безпеки та оборони	Модернізація та розвиток сфери безпеки та оборони

На жаль, усі вісім років війни належних висновків зроблено не було. Економіка продовжувала залишатися надміру «бюджетизованою», а відтак і забюрократизованою, корумпованою, негнучкою та малоефективною. Як і раніше, її експортний потенціал визначали монополії, сконцентровані у вузькому сегменті сировинних галузей, передусім металургії та сільського господарства. Уся небезпека такої ситуації стала очевидною після повномасштабного військового вторгнення в Україну російських окупантів.

Так, протягом першого місяця війни лише 17% великих підприємств продовжували працювати без будь-яких обмежень (ще 30% змогли перейти на роботу в он-лайн, а решта або не працювали зовсім, або призупинили діяльність якщо не до мирних, то принаймні до спокійніших часів).[2]

Вирішення переважної більшості соціальних проблем в державі має відбуватися в основному за рахунок стимулювання само зайнятості громадян, включаючи зменшення податкового навантаження на працю, та впровадження дієвого механізму громадських робіт. Це створить передумови для зростання доходів громадян, зменшення рівня їх безробіття та працевлаштування в легальному секторі економіки, який дає змогу отримати значно вищий рівень соціальних гарантій ніж у тіньовому секторі.

Для держави фінансовий ризик може означати неможливість контролювати грошово-кредитну політику та дефолт через складні боргові питання (рис. 11).

Державний і гарантований державою борг

— Державний і гарантований державою борг: Всього (в грн.)

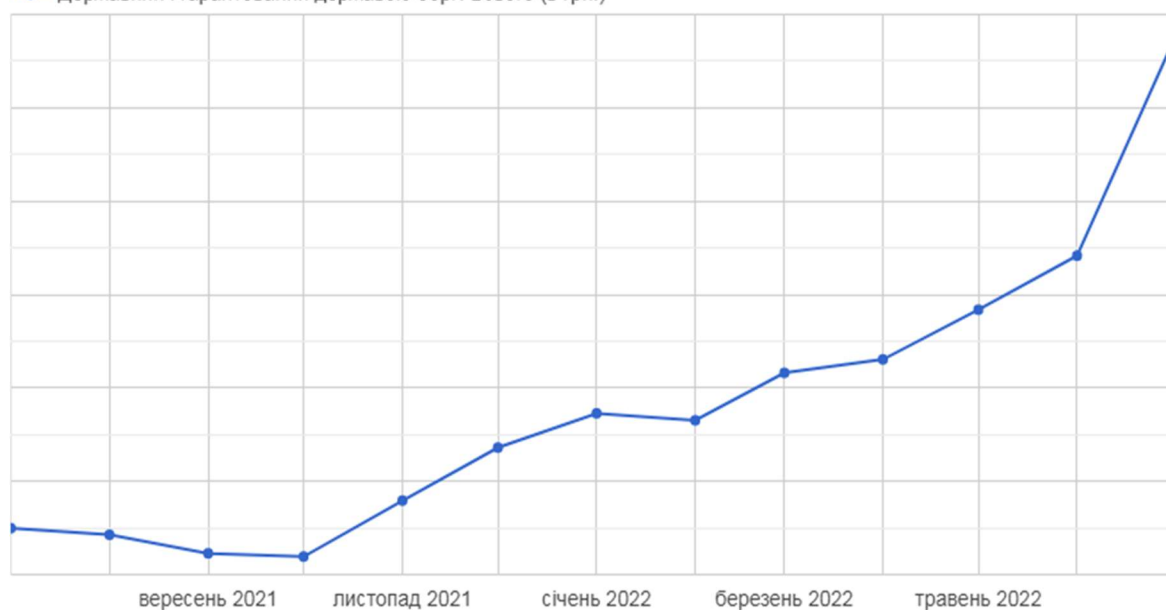

Рис. 11. Державний і гарантований державою борг у 2022 році (в грн.)
(графік побудовано на основі джерела [27]: <https://nabu.ua/ua/makroekonomichni-pokazniki.html>)

Управління фінансовими ризиками в системі економічної безпеки держави полягає у систематичному застосуванні процедур і практик щодо встановлення, оцінювання, моніторинг і контроль фінансових ризиків, джерелом яких є невизначеність і яким притаманні такі характеристики, як виникнення ризику у відносинах, що мають характер стохастичних подій, вплив ризиків на об'єкти управління фінансами й існування наслідків впливу фінансових ризиків у сфері порушення дотримання фінансових цілей та результатів [3].

Фінансовий ризик стосується також можливості того, що уряд втратить контроль над монетарною політикою, не зможе контролювати інфляцію та сплату боргових зобов'язань. Фінансові ринки стикаються з фінансовим ризиком через різні макроекономічні сили, зміну ринкових процентних ставок та можливість дефолту з боку економічних секторів. Тому своєчасне виявлення та обґрунтування фінансового ризику є однією з найскладніших і найменш точно визначених проблем забезпечення фінансової безпеки держави. Оцінювання можливості виникнення фінансового ризику допоможе зменшити економічну напругу та вчасно знайти додаткові фінансові ресурси для досягнення прийняттого рівня фінансової безпеки й вирішення поставлених завдань.

Серед чинників, що поглиблюють невизначеність умов існування, американський математик і економіст Едгар Петерс називає по-перше, те, що люди сповнені упереджень у своїх суб'єктивних оцінках; вони схильні більше покладатися на власні передбачення, ніж це дозволяє наявна інформація.

По-друге, люди часто можуть прагнути ризикувати, особливо коли усвідомлюють, що приречені на втрати, якщо не будуть цього робити.

По-третє, люди можуть не реагувати на інформацію відразу після її отримання, а лише згодом, через деякий час, що свідчить про нелінійний характер реакції. По-четверте, не існує очевидного свідчення того, що люди раціональніші разом, ніж поодиноці, доказом чого є соціальні перевороти чи різноманітні захоплення [4, с. 58-59].

Існує декілька основних підходів, що використовуються при формуванні методичних засад та рекомендацій щодо оцінювання економічної безпеки підприємства (індикаторний (пороговий), ресурсно-функціональний, програмно-цільовий (комплексний), підхід на основі теорії економічних ризиків, прибутково-інвестиційний, економіко-математичний, системно-цільовий) [5]. Однак, незважаючи на різні назви підходів, розглядаючи методики, що сформовані на їх засадах, слід зазначити, що вони перетинаються, а деякі можуть бути віднесені до декількох підходів одночасно (табл. 13).

Таблиця 13

Характеристика можливих методів оцінювання рівня економічної безпеки країни різними вітчизняними вченими [5]

Методичний підхід	Характеристика
Індикаторний метод	Оцінювання рівня економічної безпеки суб'єктів господарювання за допомогою системи так званих індикаторів. Індикатори розглядаються як порогові значення кількісних та якісних показників, які характеризують різні аспекти фінансово-господарського стану підприємства
Економіко-математичні методи	Математичне оцінювання рівня економічної безпеки держави здійснюється з урахуванням нелінійності економічних процесів на основі використання мультиплікативної форми інтегрального індексу, де коефіцієнти розраховуються методом «Головних компонент» пакету Статистика, заснованому на факторному аналізі та внеску кожного фактору до загальної дисперсії
Індикативний метод	Розрахунок найважливіших макроекономічних показників та їхнє порівняння з визначеними пороговими рівнями
Метод динамічного аналізу	Оцінювання темпів економічного зростання основних макроекономічних показників країни, враховуючи динаміку їхньої зміни
Метод комплексного аналізу	Визначає потенційні загрози економічній безпеці в Україні для інтегрального оцінювання рівня її економічної безпеки

Індикаторний (пороговий) підхід полягає у встановленні рівня економічної безпеки в результаті порівняння фактичних показників, які характеризують різні аспекти фінансово-господарського стану та діяльності підприємства, з індикаторами, що виступають пороговими значеннями цих показників і відповідають певному рівню безпеки (ЕБП). Ступінь відхилення фактичного значення показників від порогового й обумовлює визначення рівня ЕБП. Індикатори можуть бути частковими і асоціюватися з окремими показниками діяльності, або узагальнюючими, що надають комплексну оцінку певної характеристики підприємства, що впливає на ЕБП. В більшості методичних розробок в рамках зазначеного підходу індикатори поєднуються в декілька груп.

Ресурсно-функціональний підхід передбачає визначення рівня

економічної безпеки за допомогою оцінювання ефективності використання ресурсів підприємства.

Програмно-цільовий підхід здебільшого базується на порівнянні фактичних показників з певними цільовими орієнтирами діяльності та розвитку підприємства, що визначені умовами його безпечного стану. Значну увагу при використанні цього підходу необхідно приділити відбору показників, визначенню методів їх інтегрування, встановленню коефіцієнтів значущості часткових показників на основі методів експертних оцінок.

Економіко-математичний підхід передбачає виведення функції залежності рівня ЕБП від основних показників діяльності підприємства, грануючись на позиції, що вплив внутрішніх та зовнішніх факторів на економічну безпеку підприємства дістає свій прояв у зміні показників його діяльності [5].

Сутність *підходу на основі теорії економічних ризиків* полягає у визначенні різних загроз підприємству, розрахунку величини можливих збитків, які порівнюється з величиною прибутку, доходу та майна. У рамках підходу також проводиться оцінка ймовірності банкрутства підприємства [6].

Сутність *прибутково-інвестиційного підходу* полягає у визначенні рівня економічної безпеки на основі порівняння обсягу бруто-інвестицій підприємства, здійснених переважно за рахунок реінвестованого прибутку, з обсягом інвестованих коштів, необхідних для проведення заходів щодо забезпечення його економічної безпеки.

Сутність *системно-цільового підходу* полягає у застосуванні системи збалансованих показників як основи формування індикаторів ЕБП, що дозволяє окреслити аспекти стратегії підтримання безпечного функціонування підприємства.

Проте, означений підхід є за суттю різновидом індикативного, так як в його основі лежить визначення індикаторів безпеки - порогів значень показників діяльності підприємства, та різновидом програмно-цільового, так як формує інструментарій аналітичного забезпечення економічної безпеки, спрямованої на досягнення стратегічних цілей підприємства. [6, с. 3-9]

Наразі в науковій літературі існує низка методів оцінки рівня економічної безпеки підприємства: інтегральної оцінки; функціональної залежності; індикаторний; бальних оцінок (рейтинговий підхід); метод визначення ієрархічних рівнів економічної безпеки; графічний; економіко-математичний; метод теорії нечіткої логіки.

Діагностику економічної безпеки підприємства *методом інтегральної оцінки* проводять у такій послідовності:

1) виявлення внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначають економічну безпеку підприємства (щодо кожної з функціональних складових), аналіз та оцінка ступеня їх впливу;

2) розрахунок узагальнених показників економічної безпеки для кожної з функціональних складових;

3) розрахунок інтегрального показника економічної безпеки підприємства;

4) розробка комплексу заходів, спрямованих на підвищення економічної безпеки, та оцінка їх ефективності.

Більшість вітчизняних дослідників наголошують на класифікації підходів за домінуючим до управління, відповідно виділяючи наступні: ресурсно-функціональний; стратегічний; комплексний; системний; еволюційний; синергетичний; гармонізаційний.

Подібна класифікація, на нашу думку, найбільш доцільна, оскільки визначення рівня ЕБП завжди робиться виключно з метою управління [5].

Таким чином, серед підходів оцінки рівня економічної безпеки підприємства, що найчастіше використовуються, можна визначити індикаторний та ресурсно-функціональний.

До основних методів оцінки економічної безпеки підприємства відносять:

1) розрахунок сукупного критерію (або інтегрального показника);
2) розрахунок функціональної залежності;
3) використання індикаторного методу;
4) експрес-аналіз рівня безпеки підприємства із використанням бальних оцінок (рейтинговий підхід);

5) метод визначення ієрархічних рівнів економічної безпеки;

6) графічний метод;

7) економіко-математичний метод та метод теорії нечіткої логіки.

Зважаючи на доволі широкий спектр трактувань і різноманітність підходів визначено, що саме використання двох взаємодоповнюючих підходів (стратегічного та комплексного) обґрунтовує визначення поняття економічної безпеки підприємства [6].

Розбудова ефективної національної політики розглядається як гарантія незалежності держави і виходить із всебічного осмислення шляхів економічного розвитку, які десятиліттями нав'язувалися Україні у вигляді жорстко централізованої системи господарювання колишнього Союзу.

SMART-спеціалізація України в перспективі післявоєнного відновлення економіки. Приклади програмних завдань, проміжних та очікуваних результатів, відповідних показників [8]

<i>Завдання</i>	<i>Очікувані результати</i>		
	<i>Проміжні</i>	<i>Короткострокові</i>	<i>Середньо/довгострокові</i>
Підвищення обізнаності про наявність нових технологій	Просвітницька компанія, відвідування ярмарків, консультативні послуги	Адаптування технологій	Збільшення та покращення ділової активності, постійний процес підвищення обізнаності та адаптації відповідних технологій
Поліпшення базових навичок у визначених галузях	Тренінги, обміни кадрами	Поліпшення технічної компетентності кадрів, підвищення ефективності внутрішніх досліджень та розробок	Збільшення та покращення інноваційної активності, збільшення ефективності освоєння нових технологій
Збільшення науково-промислових зв'язків	Розміщення студентів, проекти або мережі науково-технічної співпраці	Зміцнення навичок, технічної компетенції та бази знань, адаптація до нової моделі робочої поведінки	Нова продукція та послуги на основі інновацій, покращена якість продукції
Збільшення інтенсивності дослідницької діяльності у регіоні	Субвенції на дослідження підприємствам або університетам/дослідницьким центрам	Збільшення витрат на дослідження у підприємствах, збільшення кількості патентів та публікацій	Покращена інноваційна діяльність, зміцнення репутації
Стимулювання запуску нових технологічних компаній	Фінанси та інформація для майбутніх підприємців, інкубація	Створення нових високотехнологічних компаній	Довгостроковий та сталий розвиток нових високотехнологічних промислових секторів

Таблиця складена на основі джерел [8], [9]

Зробити структурну перебудову ринкового типу, тобто фактично створити власну економічну систему, яка б синтезувала власні історичні здобутки і враховувала досвід розвинутих країн Заходу.

Структурна перебудова також проходить важко, без належного впливу та інвестиційної підтримки виробництв, які б забезпечили нормальний відтворювальний процес у межах національної економіки, спрямованих на забезпечення, зміцнення економічної незалежності держави. Відхід від такої спрямованості може мати досить негативні наслідки, аж до перетворення нашої держави у справжній придатак країн Заходу.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС визначає необхідність наближення вітчизняних підходів щодо формування інноваційної політики до європейських. Зокрема, Комісія ЄС багато уваги приділяє інноваційному розвитку регіонів, що втілено у стратегіях SMART-спеціалізації. Вони ґрунтуються на підтримці розвитку унікальних галузей або видів економічної діяльності, що становитимуть спеціалізацію тих чи інших регіонів у межах національної економічної системи. Насамперед, наявність таких стратегій є однією з умов отримання коштів на фінансування проектів зі структурних фондів ЄС.

Окрім внутрішніх загроз економічній безпеці, слід враховувати наявність політичних, воєнних та економічних зовнішніх загроз і викликів. Стратегічний курс держави на співпрацю з Організацією Північноатлантичного договору потребує забезпечення імплементації та подальшої адаптації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, інтеграції національної економіки до європейського економічного простору й досягнення Україною відповідності Копенгагенським критеріям членства в ЄС. Україна має розвивати взаємовигідне економічне співробітництво з провідними державами Європи, Азії, Близького Сходу, Африки та Південної Америки.

Соціалізація економіки також має свої особливості, коли система соціальних гарантій, створена за часів панування командно-адміністративної системи, фактично зруйнована, тоді як нова, що випливає з процесу соціалізації капіталу, перебуває в стадії формування, що призвело до соціальної незахищеності широких верств населення. Це у поєднанні зі стрімким зниженням життєвого рівня, зростанням рівня безробіття створює величезну соціальну напругу в суспільстві, підриває віру в доцільність і соціальну спрямованість самих перетворень

ринкового типу. Важлива регулююча, координуюча та цілеспрямована роль у цих умовах належить державі [15].

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що необхідно розширювати механізм обмеження прав агресивних та ворожих інвесторів. Ураховуючи реалії війни необхідним є певне обмеження прав на здійснення підприємницької діяльності у сферах, що мають стратегічне для нашої держави значення. Важливо зазначити, що такі ворожі інвестори не завжди є іноземними, а можуть бути й вітчизняними, які певним чином перебувають під контролем іноземних агентів. Для ефективної протидії таким інвесторам доцільно розглянути можливість створити такі спеціальні режими: режим прямої заборони інвестування в об'єкти, критичні для національної безпеки; режим обмеження розміру інвестування в об'єкти, критичні для національної безпеки; режим часткового обмеження прав іноземного інвестора як одного з власників суб'єкта господарювання; режим особливого фінансового контролю та нагляду [29].

Уже впроваджені заходи з лібералізації економіки свідчать, що в уряді чітко усвідомлюють прямий взаємозв'язок, що існує між ступенем економічної свободи і темпами економічного розвитку. Це усвідомлення стало підставою для проведення відповідних реформ, принаймні після 2021 року. Більше того, слід відзначити, що започатковані зміни не лише продовжуються, але будуть посилюватися на повоєнному етапі. В іншому разі неминуче чекатиме повернення назад, до лона кланово-олігархічної економіки, з усіма її «родинними плямами»: монополізацією ринків, корупцією, високою енергомісткістю виробництва, переважанням сировинних галузей, низькою якістю соціального капіталу, незадовільним інвестиційним кліматом тощо.

Вже сьогодні має формуватися стратегія повоєнного економічного розвитку України, орієнтована на її максимальну дерегуляцію та демонополізацію. А зважаючи на реалії військового часу, коли бомбардуванням піддаються насамперед великі склади палива та продовольства, а також потужні логістичні вузли, доцільно вести мову про якнайшвидше закладення основ своєрідної «москітної економіки» (за аналогією з «москітними» військовими стратегіями, коли основні цілі на полі бою досягаються насамперед за рахунок використання надмобільних інноваційних засобів та ресурсів, що є на озброєнні у великій кількості малочисельних автономних груп добре підготовлених бійців) [26].

Така економіка для України необхідна, її наріжними принципами мають бути: збереження та розвиток започаткованого курсу на мінімізацію регуляторного впливу владних інституцій на операційне

функціонування економіки. Це стосується скорочення кількості контролюючих органів та їх повноважень, а також лібералізації дозвільних процедур.

Нормативно-правовий масив щодо регулювання фінансової безпеки включає також і спеціальні документи, а саме:

– Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року, розроблену на основі укладеного меморандуму Національним банком України, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку, Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Міністерством фінансів України та Фондом гарантування вкладів фізичних осіб (підписана керівниками цих установ 16.01.2020 та затверджена їхніми розпорядчими актами);

– Стратегія реформування системи управління державними фінансами, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2017 р. № 142-р (перебуває на стадії актуалізації з метою подовження її дії до 2025 року);

– Середньострокова стратегія управління державним боргом на 2019-2022 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 червня 2019 р. № 473;

– Експортна стратегія України («дорожня карта» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017-2021 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1017-р;

– Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695;

– Державна програма стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020—2022 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 2020 р. № 534[9].

Окрему групу законодавчих документів складають нормативно-правові акти, які приймають міністерства, відомства, контролюючі органи щодо регулювання фінансових відносин. Отже, законодавча база з фінансової безпеки складає досить широке коло документів і потребує узгодження і систематизації, оскільки актуальним є правове забезпечення фінансової безпеки держави, як інститут економічної безпеки. Систематизацію нормативних актів доцільно зробити шляхом офіційної інкорпорації, як об'єднання групи чинних нормативно-правових актів у одному збірнику за тематичним критерієм без зміни їхнього змісту [10].

Станом на травень 2022 року лише фізичні економічні втрати України, за попередніми підрахунками, склали понад 90 млрд. дол. США, що становить близько половини ВВП 2021 року [7]. Втрати інфраструктури становили 31,645 млрд. дол. США, об'єктів промисловості – 11,896 млрд. дол. США, об'єктів нерухомості – 32,649 млрд. дол. США тощо. При цьому не враховані втрати недоотриманого ВВП, втрати внаслідок загибелі населення та міграції, втрати від екологічного забруднення, що сумарно певно перевищать втрати фізичного капіталу. Також негативні наслідки пандемічних 2020-2021 років зробили руйнівний внесок в економіку та підприємництво [11].

Таблиця 15

Гіпотези концепції формування економічної безпеки країни [8]

<i>№</i>	<i>Гіпотеза</i>	<i>Принцип синергетичної парадигми</i>	<i>Інструментарій</i>
1	Про вплив активізації інтеграційних процесів на всі сфери суспільства країни.	Багатоваріантність Непередбачуваність	Логічне узагальнення, контент-аналіз, теоретичний аналіз
2	Про необхідність ідентифікації проблем забезпечення економічної безпеки країни в умовах інтеграції	Відкритість	SWOT-аналіз, аналіз та синтез
3	Про когнітивний характер структуризації проблем розвитку економічної безпеки країни	Невизначеність	Когнітивна карта
4	Про біфуркаційний характер можливих сценаріїв розвитку убезпечення економіки країни	Динамічність Нелінійність Багатоваріантність	Сценарний підхід, імітаційне моделювання
5	Про виникнення загроз національним економічним інтересам в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах	Багатоваріантність Непередбачуваність	Абстрагування, узагальнення, експертні оцінки
6	Про необхідність декомпозиції складових та	Ієрархічність	Дерево цілей, метод аналізу

<i>№</i>	<i>Гіпотеза</i>	<i>Принцип синергетичної парадигми</i>	<i>Інструментарій</i>
	загроз економічній безпеці країни в процесі стратегічного планування		ієрархій
7	Про вибір кластеру країн для інтегрування у відповідності до рівня розвитку економічної безпеки та її складових в Україні та країнах-членах ЄС	Динамічність Нестійкість Нерівноважність	Економіко-математичне моделювання, кластеризація, ранжування
8	Про вплив корупції, як основного деструктивного чинника, на забезпечення економіки країни	Нелінійність Багатоваріантність	Цільове програмування, експертні оцінки, таксономічний аналіз

Див.: Керівництво зі стратегії досліджень та інновацій для SMART-спеціалізації [8]

Для України міжнародний трансфер технологій – один із векторів інноваційного розвитку національної економіки, у результаті чого викликає активний науковий та практичний інтерес до вивчення теоретичних основ і практичних аспектів міжнародного трансферу технологій, його особливостей та тенденцій розвитку, зокрема у військово-технічній сфері. Також вітчизняні підприємства оборонно-промислового комплексу (ОПК) володіють значним науково-технічним потенціалом і технологічною базою, що дозволяє розробляти та виробляти сучасні системи озброєння, військову та спеціальну техніку тощо. Проте, для успішного експорту військових технологій підприємств ОПК в Україні необхідно суттєво підвищити якість системи охорони інтелектуальної власності як важливого інструменту міжнародних економічних відносин. Водночас переважна більшість вітчизняних військових технологій не запатентована навіть в Україні. А приклади отримання іноземних патентів на вітчизняні військові технології – взагалі рідкість. Усе це свідчить про недостатню увагу органів державної влади, керівництва підприємств ОПК та безпосередньо авторів-розробників технологій до патентування як інструменту, що забезпечує не лише збільшення обсягів експорту військових технологій, а й позитивно впливає на їх розвиток [3, с. 66].

Передача багатьох владних повноважень на рівень місцевих громад, що раніше здійснювали органи влади вищих рівнів управління, зумовили докорінну зміну функцій місцевої влади, яка після реформи має не лише вирішувати поточні питання функціонування комунального господарства, а й визначати стратегічні напрями розвитку [26].

Таким чином, однією з головних умов сталого зростання національної економіки та забезпечення ефективної економічної безпеки України є формування й запровадження дієвої екосистеми трансферу технологій. Особливо це стосується військово-технічної сфери, оскільки виробництво зброї та військової техніки в Україні має важливе значення не тільки для сектору безпеки країни, а й для посилення міжнародного іміджу держави. Вищезазначене повинно стати одним із пріоритетних напрямів України, оскільки формування такої екосистеми є запорукою зростання економіки в довгостроковій перспективі та забезпечення суспільного добробуту країни.

Грунтовний аналіз поточної зовнішньополітичної й економічної ситуації у світі і навколо України характеризується постійними ускладненням і засвідчує поступове нарощування конфліктогенних проблем. Усе очевиднішим стає той факт, що більшість зовнішньополітичних проблем для України має штучне походження та використовується як внутрішніми, так і зовнішніми політичними гравцями («елітами») для стимулювання й активізації тиску (опосередкованого).

За результатами проектної реалізації в турбулентних умовах чотирьох етапів управління стійкістю господарських систем за домінантами гомеостазу, підтверджено:

а) в наслідок досягнення гомеостазу господарською системою не лише зберігає головні її життєво важливі параметри в процесі адаптації до зовнішніх умов функціонування і критичних зрушень, а й забезпечує стабілізацію;

б) системні гомеостатичні властивості утворень та її стабілізаційні параметри розвитку залежать від набутих на попередніх етапах генерування еволюційних, структурних і резистентних ознак системи;

в) для систем, її елементів та процесів забезпечення безпеки – у кожний момент часу має визначатися стан за узагальненими результатами оцінювання п'яти гомеостатичних властивостей і стабілізаційних параметрів (самовирівнювання, інерційності, запізнення, вимірів галузевої та структурно-логічної структури) та задаватися концепт (закон) зміни цих параметрів і властивостей у часі (табл. 16).

Пріоритетність складових та загроз економічній безпеці України [8]

1. Політична складова	2. Економічна складова
1.1. Дестабілізація національної грошової одиниці у формі обвальної девальвації; 1.2. Поширення корупції в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності; 1.3. Велика боргова залежність держави; 1.4. Залежність процесу реформування економіки від надання іноземних кредитів; 1.5. Зростання тіньового сектору економіки, що є наслідком деформації підприємницького середовища, погіршення умов ведення бізнесу, непрозорості механізмів розпорядження бюджетними коштами; 1.6. Неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів 1.7. Неефективність державного регулювання та управління соціально-економічними процесами, ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки	2.1. Неефективність банківської системи, її неспроможність забезпечувати кредитування реального сектора; 2.2. Значне падіння обсягів виробництва; 2.3. Недостатня диверсифікація джерел постачання енергоносіїв, переважно з РФ, та є інструментом політичного тиску на Україну; 2.4. Високий рівень матеріало- та енергомісткості виробництва, що зумовлює низьку конкурентоспроможність української продукції; 2.5. Зростання тіньової економіки; 2.6. Істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку; 2.7. Масова збитковість підприємств, їх неспроможність здійснювати нагромадження за рахунок власних джерел
3. Соціальна складова	4. Духовна складова
3.1. Соціальна не захищеність значної частини населення, зростання бідності; 3.2. Небезпека депопуляції, загострення демографічної кризи; 3.3. Неминучість зниження рівня життя в умовах воєнної агресії; 3.4. Низький рівень заробітної плати, відсутність мотивації до праці; 3.5. Зростаючий дефіцит трудових	4.1. Криза довіри в соціумі. Серйозні недоліки у функціонуванні судової влади, що підривають довіру населення до держави і права, обмежують захист прав і свобод громадян, загрожують законним інтересам господарюючих суб'єктів; 4.2. Порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування Конституції і законів

ресурсів, старіння населення, низька економічна активність і недооцінка реальної вартості робочої сили; 3.6. Міграція населення; 3.7. Гуманітарна катастрофа на Донбасі.	України, прав і свобод людини і громадянина 4.3. Переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загально національними; 4.4. Свідомі чи несвідомі дії представників вищих органів державної влади та управління, які шкодять державі і національним інтересам; 4.5. Загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян

Джерело [8]

Що буде з українською економікою у разі затяжної війни за прогнозом НБУ: У разі затягування війни з росією до середини 2024 року зростання економіки України наступного року становитиме лише 1,9%, у 2024 році – 2,5%.

Такий альтернативний сценарій макроекономічного прогнозу подано у новому інфляційному звіті Національного банку України.

«У разі реалізації сценарію із тривалим збереженням високих ризиків безпеки перспективи відновлення економіки України наступного року суттєво погіршаться. Більш тривалий період пригніченого попиту, низької інвестиційної активності та логістичні обмеження будуть основними стримуючими факторами зростання ВВП. За таких умов повноцінне відновлення розпочнеться не раніше 2024 року. Слабкий споживчий попит стримуватиме інфляцію, проте вона залишатиметься високою через несприятливий вплив втрати експортного потенціалу на обмінний курс та високі інфляційні очікування», – розповіли у Нацбанку.

Державний борг України перевищить 100% ВВП: що це означає. Про те, чому державний борг України буде більшим, ніж її ВВП, ніж це небезпечно та чи можна якось побороти цю проблему – у звіті йдеться, що в умовах збереження високих ризиків безпеки українська економіка у 2023 році відновлюватиметься вкрай слабо. Зростання реального ВВП очікується близько 2% лише завдяки частковій адаптації бізнесу до війни

та активній міжнародній фінансовій допомозі.

Таким чином, споживча активність стримуватиметься продовженням бойових дій, значно пригніченою залишатиметься інвестиційна діяльність приватного сектору, а державні інвестиції спрямовуватимуться на відновлення пошкодженої критичної інфраструктури та підтримку обороноздатності країни.

Окрім того, у такому разі в 2023-му суттєво скоротиться експорт, у аграріїв знизиться мотивація до розширення діяльності, що призведе до зменшення врожаїв у 2023 та 2024 роках.

«Відновлення економіки прискориться з другого півріччя 2024 року насамперед через очікуване ослаблення ризиків безпеки. Це сприятливо позначиться на споживчих настроях, відповідно активізується споживчий попит», – зазначили у НБУ.

Альтернативний прогноз НБУ передбачає, що у разі затягування війни інфляція на кінець 2023 року становитиме 13,4%, наприкінці 2024-го – 19,6% (за рахунок підвищення адміністративних цін).

Валютні резерви України в такому разі знизяться до 18,7 млрд доларів наприкінці 2023 року та до 12,6 млрд – наприкінці 2024-го.

Нагадаємо, раніше у Міжнародному валютному фонді оцінили наслідки війни для економіки України.

За підсумками трьох кварталів цього року падіння ВВП в Україні оцінюється у 30%.

Отже визначення національних економічних інтересів і виділення ключових загроз національної економічної безпеки України має першочергове значення. Можна стверджувати, що національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам.

Загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища й чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним економічним інтересам України.

Пріоритетними національними економічними інтересами є:

- 1) створення самодостатньої, конкурентоспроможної, соціально спрямованої економіки;
- 2) розбудова розвинутої інституціональної ринкової інфраструктури, ефективного господарського механізму та правового їх забезпечення;
- 3) забезпечення альтернативних джерел надходження енергоресурсів, перш за все, нафти та газу;

- 4) створення ефективного військово-промислового комплексу;
- 5) збереження й розвиток інтелектуального та науково-технічного потенціалів України;
- 6) вирішення державою соціальних проблем;
- 7) створення надійної системи економічної безпеки України;
- 8) побудова економічних відносин з іншими країнами на засадах рівноправності та взаємовигоди.

Виходячи з реальної ситуації в українській економіці у процесі її реформування, можна виділити такі ключові економічні загрози:

- 1) посилення структурної деформації економіки;
- 2) зниження інвестиційної та інноваційної активності та розпад науково-технічного потенціалу;
- 3) тенденція до перетворення України на паливно-сировинну периферію розвинутих країн;
- 4) посилення залежності від імпорту;
- 5) вплив з країни валютних ресурсів та інші.

Забезпечення захисту національної системи країни в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз, що склалися, потребує систематизації чинних нормативно-правових актів із безпеки, шляхом офіційної інкорпорації. Офіційне видання систематизованого законодавства надасть підстави для постійного моніторингу економічної та фінансової стійкості країни, забезпечить обґрунтовану оцінку стану і сприятиме проведенню прозорої економічної політики.

Список використаних джерел

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 31, ст. 241.

2. Дощатов Ю. Потреби України у грошах для швидкого відновлення на 2023 рік зросли. Інтерв'ю РБК-Україна із заступником голови НБУ Сергієм Ніколайчуком – про МВФ, гроші на відновлення після бойових дій, інфляцію та курс гривні (15 листопада 2022). URL : <https://www.rbc.ua/ukr/news/nbu-planue-vklyuchati-drukarskiy-verstat-1668501895.html>.

3. Болтян О. Як працювати підприємцю, якщо навколо війна? *Дзеркало тижня*. 2022. 22 березня.

3. Бортник С. М. Особливості виявлення та управління ризиками в контексті забезпечення фінансової безпеки держави. *Економічна безпека держави в контексті національних інтересів : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 квіт. 2021 р.)*. Харків : ХНУВС, 2021. С. 23-25.

4. Петерс Э. Хаос и порядок на рынках капитала. Новый аналитический

взгляд на циклы, цены и изменчивость рынка. М : Мир, 2000. 333 с.

5. Явір З. Методологія оцінювання забезпечення економічної безпеки України. *Механізми державного управління*. № 4(35). с. 56-61

6. Зубко Т. Л. Підходи до оцінювання рівня економічної безпеки підприємства. *Економічна безпека держави в контексті національних інтересів : Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 23 квітня 2021 року)*. Харків, 2021. С. 71-75.

7. Інфографіка: історія економіки України за часів незалежності <https://businessviews.com.ua/ru/ukraine-in-data/id/istorija-ekonomiki-ukrainy-2327/>.

8. Забезпечення економічної безпеки України в контексті інтегрування в ЄС. Презентація до звіту з фундаментальної науково-дослідної роботи Національна академія наук України/ НДЦ ІПР НАНУ. Харків, 2017. URL : <https://ndc-ipr.org/media/posts/presentations/0114U004556.pdf>

9. Стратегія економічної безпеки до 2025 року. *Економічна правда*. 10.03.2021 р. URL : <http://www.epravda.com.ua/newz/2021/03/10/671791/t>

10. Мелих О. Фінансова безпека держави: сутність, критерії оцінки та превентивні заходи зміцнення. *Економічний аналіз*. 2013. Т.12(2). С. 266-272

11. Олешко А. А., Шацька З. Я., Ровнягін О. В. SMART-спеціалізація України в перспективі післявоєнного відновлення економіки. *Ефективна економіка* № 5. 2022.

12. Незалежна Україна в координатах сталого розвитку: Монографія / В. В. Корнеєв, В. В. Микитенко, Ю. Б. Порохнявий, В. Ю. Худолей, Н. М. Шелудько, С. М. Шкарлет та ін.. Чернігів: ЧНТУ, 2019. 770 с.

13. Фізична економія в системі забезпечення сталого господарювання/ В. В. Микитенко. *Економіка природокористування і сталий розвиток: науковий журнал*. Київ : ДУ Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України, 2020. № 8 (27). С. 28 – 34.

14. План відновлення за напрямом «Розвиток військово-промислового комплексу»

15. Роль реформи державного управління у зміцненні ринкової в економіки України. *Інструменти регулювання національної економіки та національної безпеки в умовах сучасних глобальних викликів : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 6–7 листоп. 2020 р.)*. Хмельницький : ХНУ, 2020. 196 с. С.21-24

16. Діагностика економічної безпеки підприємства. URL : http://pidruchniki.ws/1612081553592/ekonomika/diagnostika_ekonomichn_oji_bezpeki_pidpriyemstva

17. Небава М. І. Методологічні і методичні аспекти макроекономічного аналізу. Макроекономічні моделі та наукові основи їх побудови. URL : http://posibnyku.vntu.edu.ua/makro_ek/1_3.htm [Nebava M. I.

18. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовт. 2013 р. № 1277. URL :

http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm.

19. Система економічної безпеки держави / за заг. ред. А. І. Сухорукова ; Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. РНБО України. Київ : Стилос, 2010. С. 366–394

20. Сухоруков А. І., Харасішвілі Ю. М. Теоретико-методологічний підхід до інтегральної оцінки та регулювання економічної безпеки держави. *Банківська справа*. 2011. № 4. С. 13–32

22. Кореновський О. В. Концептуальні підходи до формування механізмів управління сталим розвитком соціально-економічної системи. *Ефективність державного управління*. 2019. Вип. 32. С. 482–490

23. Українці vs держава: що буде, якщо українці й надалі ігноруватимуть обов'язок будувати країну. URL : <https://strategies/id/ukraincy-vs-gosudarstvo-chto-budet-esli-ukraincy-i-dalshe-budut-ignorirovat-objazannost-stroit-stranu-2266/>

24. Воєнні злочини Росії проти культурної спадщини. URL : <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosijsko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaki-zlochyny-skouyue-rosiya-v-ukrayini>

25. Хамініч С.Ю., Онегіна В. М., Шибасєва Н. В. Інституційна основа аграрної політики: українські реалії й досвід США та ЄС. *Економіка АПК*. 2016. № 1. С. 18–24.

26. Пилипенко В., Пилипенко Н., Хамініч С., Сокол П. Емпіричний аналіз соціально-економічних детермінант розвитку сільських і селищних територіальних громад *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. URL : <http://are-journal.com> Vol. 8, No. 2, 2022

26. Кононова І. В. Регіональна соціально-економічна система як категорія економічних досліджень. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2020. № 1 (24). URL : http://www.easterneurope-bm.in.ua/journal/24_2020/41.pdf

27. НАБУ: Макроекономічний аналіз на 25 жовтня 2022 року. URL : <https://nabu.ua/ua/makroekonomichni-rokazniki.html>

28. Пастернак-Таранущенко Г. Економічна безпека держави: проблеми та механізми їх розв'язання. *Вісник НАН України*. 2018. № 11–12. С. 67–71.

29. Єфремов А.О. Перспективи створення обмежувальних фінансово-правових режимів для окремих категорій іноземних інвесторів. *Економічна безпека держави в контексті національних інтересів: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 23 квіт. 2021 р.)*. Харків, 2021. С. 101-107

30. Що буде з українською економікою у разі затяжної війни – прогноз НБУ. *Економіка*, 28 жовтня 2022. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/28/novyna/ekonomika/bude-ukrayinskoju-ekonomikoju>.

1.4. Складові економічного захисту підприємства як основної ланки соціально-економічної системи країни та шляхи його розвитку й удосконалення

Наталія Протопопова, старший викладач

Перехід економіки країни від перехідної до ринкової був занадто затягнений у часі, також має не останнє місце. Треба зазначити, що економічні кризи та воєнні конфлікти, що неодмінно несуть погрози економічному захисту підприємств. За даних умов суперечності, що обов'язково фігурують в економічних відносинах ростуть через відсутність достатньої державної, правової та економічної бази, яка була здатна практично чинити супротив загрозам, а не сприяти розросту тіньової економіки та її криміналізації.

Подальше зневажання проблемами економічного захисту промислових підприємств може привести до жахливих результатів, а саме: занепаду галузей економіки, енергетичних криз, банкрутства фірм, втрати ринків збуту та підриву життєзабезпечення народу України.

Потрібне ґрунтовне опрацювання зазначених проблем та розроблення концептуального дієвого механізму щодо їх вирішення.

Деякі аспекти, що торкаються дефініції природи категорії «економічний захист підприємства» потребує додаткового доопрацювання та прояву сучасних еталонів формування складових економічного захисту підприємства.

У світовій практиці та економічній науці не існує єдиної думки щодо визначення категорії «економічний захист підприємства».

Специфічне значення, наукових опрацювань щодо різних аспектів економічної безпеки щодалі привертає увагу вчених. Треба зазначити, що раніше визначення економічного захисту було пов'язано передусім з захистом конфіденційності комерційної таємниці. В умовах сучасних проблем нашої країни та воєнним вторгнення на нашу територію переважає комплексний підхід економічного захисту, який зачіпає практично всі сторони діяльності будь-якої юридичної особи. Виходячи із цього економічний захист підприємства зв'язаний не так з внутрішнім станом підприємства, як із впливом саме зовнішнього середовища, беручи до уваги і суб'єктів (контрагентів, конкурентів і т.д.), з якими компанія взаємодіє. У зв'язку з цим, економічний захист підприємства може бути визначений як стан захисту фундаментальних інтересів підприємства від фактичних та потенційних джерел небезпеки

або економічних загроз.

Історичний аспект є основою вивчення будь-якої наукової дефініції. Історичні витoki та основи сприяють детальніше розкрити її сутність. Так як історія розвитку наукової категорії «економічна безпека підприємства» не є актуальною без визначення її сучасних особливостей, то її новітні риси без дослідження історичного аспекту неможливо достатньо ідентифікувати. Під час досліджень було виявлено, що на різних етапах розвитку категорії «економічна безпека підприємства» вона відіграла різну за значущістю роль у системі економічної безпеки країни.

В історії питання економічної безпеки щільно пов'язане із становленням державності, усвідомленням народів своїх економічних інтересів. Саме ця проблема в різних державах та в різні часи поставала більш або менш актуально, однак на законодавчому рівні вона була закріплена у США.

Дефініція «економічна безпека» належить, як відомо, президенту Сполучених Штатів Америки – Т. Рузвельту та визначається як «сукупність умов, що надійно забезпечують національний суверенітет, захист стратегічних інтересів і повноцінний розвиток суспільства, життя та здоров'я усіх його громадян» [5].

Після Другої світової війни поглибили інтернаціональні аспекти економічної безпеки. Обмеженість ресурсів у глобальному масштабі, зокрема енергетична криза 1970-х рр., підштовхнула уряди багатьох країн, передусім Канади, ФРН, Японії, Норвегії, США, направити свої сили на розв'язання проблем міжнародної економічної безпеки, а пізніше – національної економічної безпеки.

У Японії проблеми економічної безпеки було уперше порушено в доповіді відділу енергетичних передбачень міністерства зовнішньої торгівлі та промисловості Японії в 1971 р. До національних атрибутів Японії, що формулюють координацію її поглядів на проведення політики державної економічної безпеки, належить, гомогенність й закритість японського суспільства, зумовлені тривким, майже трьохсотрічним (до середини XIX ст.) періодом її самоізоляції. На початку 1970-х рр. формується класична доктрина національних інтересів, що укладалася з внутрішньосоціального (суспільна безпека), військового (національна безпека) та зовнішньополітичного (мир та стабільність у всьому світі) компонентів. У даний період основоположною метою політики безпеки Японії стало приведення її зовнішньополітичної ролі у світі у відповідність з її економічним потенціалом.

Економічна безпека – це концепція, що має безліч сенсів. Коли ми

думаємо про економічну безпеку, зазвичай на думку спадає процвітання нації та суспільства, збереження робочих місць для людей, забезпечення доходів і підвищення рівня життя. Саме такий підхід сповідує Міністерство внутрішньої безпеки Сполучених Штатів. МВБ розглядає зростаючу залежність від внутрішнього та міжнародного розподілу товарів та технологій з погляду економічної безпеки. Міністерство оборони США, навпаки, визначає економічну безпеку як здатність захищати чи просувати економічні інтереси США, формувати міжнародні інтереси відповідно до американського бачення та мати матеріальні ресурси для протистояння неекономічним викликам. Сполучені Штати давно цікавлять питання економічної безпеки. У ХХ столітті США брали участь у Першій світовій війні через загрозу торгівлі в Атлантичному регіоні німецькими підводними човнами. Однією з причин холодної війни стало розходження економічних систем країн Заходу і Сходу. У 1995 році, вже після закінчення «холодної війни», адміністрація президента Білла Клінтона опублікувала «Стратегію національної безпеки за допомогою залучення та розширення», де як одна зі стратегічних основ було вказано економічне процвітання. У суміжному документі, який має назву «Стратегія національної безпеки в галузі науки і техніки», пропонувалося зміцнювати економічну безпеку. Стратегії економічної безпеки адміністрації Клінтона дивовижним зверненням перегукуються з нинішніми дискусіями щодо економічної безпеки. У «Стратегії національної безпеки в галузі науки та техніки» занепокоєння щодо зниження частки США у світовій економіці стала основою для виявлення проблем, з якими стикаються промислові галузі США у контексті глобалізації та загострення глобальної конкуренції. Ця стратегія підкреслила економічне та військове значення збереження передових позицій у галузі технологій для американських компаній. У стратегії також наведено конкретні програмні заходи, яким слід приділяти першочергову увагу, а саме: стимулювання приватних високотехнологічних ініціатив та зміцнення позицій науково-технічної освіти.

Вибороти цю мету планувалося реалізувати шляхом постанови трьох завдань: підтримки піднесенні ринкових демократій в світі; забезпечення стратегічного балансу між капіталізмом та соціалізмом; внесок у стабільні економічні й політичні відносини між Північчю та Півднем, особливо в Азії.

Національні економіки все більше і більше інтегруються в єдину глобальну економіку та не можуть розвиватися в ізоляції, а отже кожній країні треба саме так побудувати власну економічну модель, щоб мати

змогу запобігати та знизити результати економічних та фінансових криз в умовах глобалізації.

Розроблення методологічних основ економічної безпеки держави з урахуванням накопиченого досвіду та атрибутів сучасного стану соціально-економічної перетворення в Україні потребує відповідей на питання щодо визначеності поняття економічної безпеки, економічних прихильностей, положень, загроз, напрямів економічної й національної безпеки та механізмів їх забезпечення.

Нормативно-правова основа забезпечення економічної безпеки донині в цілому створена й складається з наступних правових актів: Конституції України, Закону України «Про основи національної безпеки України», галузевих законів, нормативних актів. Утім вона вимагає удосконалення через прийняття Закону «Про економічну безпеку України» і запровадження практики схвалення парламентом Стратегії економічної безпеки, яка б узгоджувалася зі Стратегією соціально-економічною та культурного розвитку України.

Отже, бажано, щоб нормативно-правовий механізм забезпечення економічної безпеки всебічно й повно був закріплений у Законі України «Про економічну безпеку України» та врахований при вдосконаленні статутного та галузевого законодавства.

Безпека підприємства є складовою системи національної безпеки України, а питання її реформи як складової суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень в Україні актуалізуються у Щорічних Посланнях Президента України до Верховної Ради України та в інших нормативно-правових актах, зокрема – в Указі Президента України «Про стратегію національної безпеки України» №392/2020 [9].

Проте зазначені нормативно-правові акти не містять конкретних механізмів зміцнення безпеки підприємництва, в тому числі на регіональному рівні. Не передбачені механізми забезпечення економічної безпеки підприємства у національній та жодній з регіональних програм підтримки підприємництва в Україні.

Досвід розвинених держав свідчить, що резерви зміцнення економічної безпеки підприємництва криються також в обґрунтованому збільшенні вимог щодо обсягів статутного капіталу підприємств, які здійснюють окремі види діяльності (наприклад, у промисловості і торгівлі), а також у збільшенні кількості працюючих, що дозволяє посилити стійкість підприємств та їх конкурентоспроможність.

Дослідження сутності економічної безпеки підприємства показало, що в економічній теорії і практиці не існує однозначної термінології щодо її визначення. Встановлено, що економічна безпека підприємства є

характеристикою системи, що самоорганізується і саморозвивається, тобто це стан, при якому економічні параметри дозволяють зберегти головні її властивості: рівновагу і стійкість при мінімізації загроз.

Таким чином, це стан виробничо-комерційної діяльності, при якому забезпечується дотримання економічних інтересів підприємства на підставі його стійкості та властивостей системи, що саморозвивається, і попередження впливу внутрішніх і зовнішніх загроз.

Опорою національної економіки та економічного розвитку регіонів є високорозвинені виробничі структури, які спроможні успішно досягати поставлених ринкових цілей.

Економічна безпека являє собою універсальну категорію, що відбиває захищеність суб'єктів соціально-економічних відношень на всіх рівнях, починаючи з держави і закінчуючи кожним її громадянином.

Оскільки підприємством є суб'єкт, який являє собою певну економічну систему, характеризується виробничо-технічною, економічною та організаційною єдністю та у вартісному вираженні може бути оцінений як сукупність його матеріальних і нематеріальних ресурсів.

Треба зазначити, що найбільш часто вживаним та прийнятним визначенням суті його економічної безпеки є такий стан функціонування, за якого компанія та її продукція є конкурентоспроможними на ринку та відповідно гарантується наступне: більш продуктивне використання ресурсів, в тому числі інтелектуального й кадрового потенціалу; стабільність роботи, стійкість та прогресивність розвитку; перспективу протистояти загрозам як зовнішнього, так і внутрішнього середовища його діяльності. Метою виконання заходів із забезпечення економічної безпеки підприємства є гарантування його стабільного та максимально ефективного функціонування, а завданнями такої роботи є: досягнення мети функціонування підприємства; забезпечення ефективного вжитку ресурсів; відвертання спустошливого впливу зовнішнього середовища; зміцнення фінансової стійкості та платоспроможності; охорона комерційної таємниці та інформації; досягнення безпеки персоналу підприємства, майна і капіталу.

У цілому можна виокремити кілька підходів різних авторів до визначення економічної безпеки підприємства (рис. 12) [9].

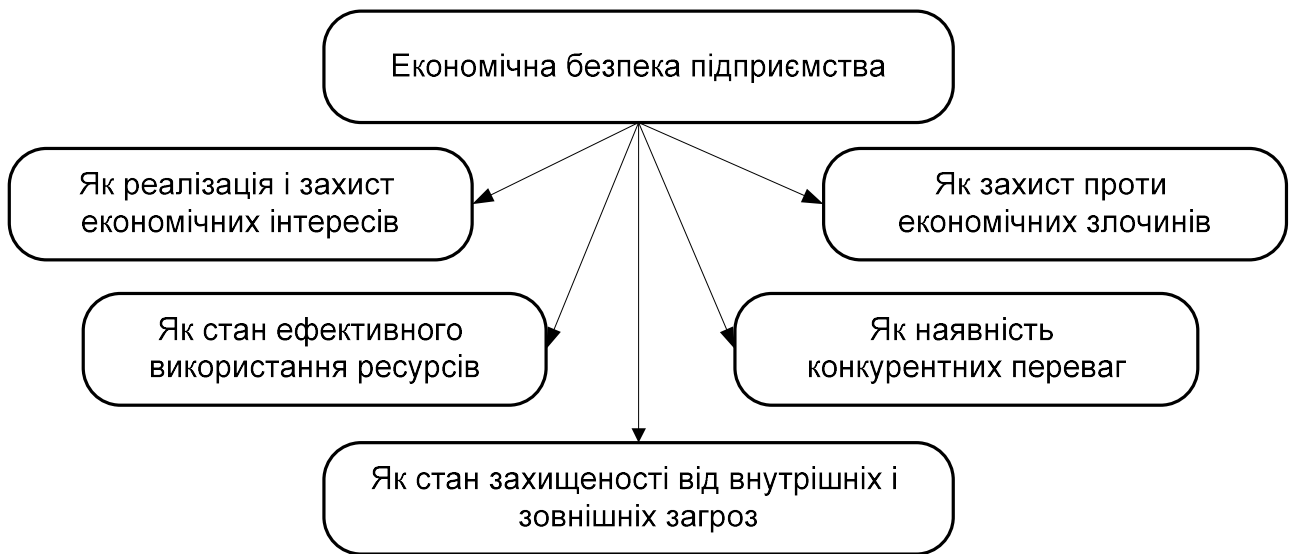

Рис. 12. Підходи до визначення поняття «економічна безпека підприємства» [2]

Економічну безпеку підприємства характеризують:

1. Як захист проти економічних злочинів. Доволі нерідко забезпечення економічної безпеки підприємства зводять до антагонізму, тобто до захисту від різноманітного роду економічних злочинів (наприклад, від крадіжки, шахрайства, фальсифікації, промислового шпигунства і т. д.). Неодмінно виконувати аналіз комплексу цих загроз надзвичайно важливо, але локалізувати поняття економічної безпеки підприємства тільки загрозами з різноманітним рівнем деталізації відповідно не можна, особливо спостерігаючи на те, що це поняття є набагато ширшим і змістовним.

2. Як стан захищеності від внутрішніх або зовнішніх загроз. Підприємство – це, як відомо, об’єкт економічних відносин. Господар підприємства установлює наслідком діяльності підприємства досягнення поставленої ним мети, яка, переважно, носить економічний характер [1].

Постає питання: чи створюватимуться у ході цього досягнення які-небудь загрози, чи вестиметься з ними боротьба, як вона вестиметься – власникові, швидше за все, однаково. Протиборство із загрозами найчастіше не є метою створення та володіння підприємством, ведення ним економічної діяльності. Утім, міркування про економічну доцільність ведення боротьби з загрозами напевно викличе інтерес власника, оскільки це безпосередньо зачіпає його матеріальні інтереси, бо ведення цієї боротьби вимагає здійснення витрат, а виграш неочевидний [1].

3. Як стан продуктивного вживання ресурсів або потенціалу. Це підхід, який намагається уникнути уживання дефініції загрози в формулюванні економічної безпеки підприємства, базується на економічних поняттях досягнення мети, функціонування підприємства, тобто є ресурсно-функціональним підходом.

Таким чином, економічну безпеку підприємства можливо визначити, як стан найбільш ефективного використання ресурсів підприємства з метою відвертання загрозам та для забезпечення сталого функціонування підприємства в даний час та в майбутньому [1].

Проаналізувати ефективність використання ресурсів досить складно. Безперечно, ефективність використання ресурсів підприємства у результаті як причина або як наслідок, може визначати ступінь економічної безпеки підприємства. Проте постає питання визначення того, що саме співвідноситься до цих корпоративних ресурсів і чи розглядати їх вплив на економічну безпеку підприємства разом або окремо.

Не врахована перспектива використання некорпоративних ресурсів забезпечення економічної безпеки підприємства, таких як: правоохоронних органів та системи регулювання торгових й виробничих відносин. Ще незмога обрахувати, чи є швидкий, динамічний розвиток підприємства або навпаки, застій, стабільним функціонуванням.

Виходячи із вищезазначеного, можемо зробити висновок, що економічна безпека підприємства – це стан господарського суб'єкта, при якому він, при найбільш ефективному використанні корпоративних ресурсів, досягається запобігання, ослаблення або захисту від існуючих небезпек і загроз або інших непередбачених обставин і в основному забезпечує досягнення цілей бізнесу в умовах високої конкуренції й господарського ризику [2].

У цьому визначенні постають два важливі моменти – критерій забезпечення безпеки – це досягнення цілей бізнесу, а ще враховуються фактори зовнішніх умов – конкуренція та ризик. Також зазначена й умова досягнення цілей бізнесу – ефективність використання ресурсів. Проте потрібно пам'ятати про можливість визначення керівництвом заздалегідь фантастичних цілей або навмисно спланованих дій, які можуть бути сприйняті як перешкода для досягнення цілей.

4. Як наявність конкурентних переваг. При цьому наявність конкурентних переваг, зумовлених відповідністю матеріального, фінансового, кадрового, техніко-технологічного потенціалів та організаційної структури підприємства його стратегічним цілям й завданням забезпечать йому певний рівень економічної безпеки [2]. Факт

наявності переваг і потенціалу, без їх вжитку та виконання, не гарантує підприємству економічної безпеки.

5. Як реалізація та захист економічних інтересів – це ще відносно новий підхід, що заснований на виконанні та захисті економічних інтересів суб'єктів господарювання. Також він визначає їх економічну безпеку як захищеність цінних інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз, себто захист підприємства, його кадрового та інтелектуального потенціалу, інформації, технологій, капіталу і прибутку, що забезпечується системою заходів спеціального правового, економічного, організаційного, інформаційно-технічного і соціального характеру [2].

Дослідження терміну «економічна безпека підприємства», припускає виділити в них найбільш істотні міркування, кожне з яких зі своїх позицій розкриває його природу:

1. Стан потенційної жертви, об'єкта небезпеки.
2. Здатність суб'єкта господарювання якісно спожити ресурси та наявні ринкові можливості в умовах цілеспрямованої руйнуючої дії ззовні або із самого підприємства.
3. Властивість суб'єкта господарювання, побудованого на принципах стійкості, саморегуляції, цілісності. Економічна безпека підприємства захищає кожну з цих властивостей, оскільки руйнівна дія на будь-яку з цих властивостей приведе до негативних наслідків для підприємства в цілому.
4. Важлива умова діяльності підприємства.
5. Економічна безпека підприємства в абсолютному своєму виразі – відсутність небезпек та загроз.
6. Фігурує гіпотеза, що вплив загроз можна нейтралізувати повною мірою, проте у більшості випадків це можливо лише частково.
7. Частиною майже всіх суджень виступає загроза як реальна ознака небезпеки. Притому загроза в цьому контексті приймає якості сутнісної характеристики. На основі аналізу всіх підходів та розкриття змісту економічної безпеки підприємства виявляється, що загроза і боротьба з нею є суттю безпеки.

У процесі ґрунтовного дослідження можна дійти висновку, що дослідники радять аналізувати його з точки зору стану: ефективності використання ресурсів, виробничої системи, економічного розвитку, захищеності діяльності та інтересів, гармонізації прикінцевих. Амплітуда коливань міркувань вчених з різних країн досить висока. Пропонуємо на основі досліджених визначень узгодити ідентифікацію поняття з градацією його рівнів.

Рівень економічної безпеки суб'єкта господарювання не можна

оцінити певним статичним показником, оскільки він містить, як мінімум, три компоненти:

- 1) існуючий рівень економічної безпеки підприємств (щодо ресурсного забезпечення виробничо-господарської та фінансової діяльності);
- 2) ефективність функціонування;
- 3) здатність до подальшого розвитку підприємства.

Економічна безпека підприємства – це стан його захищеності, який забезпечується при органічному симбіозі досягнення результатів діяльності підприємства та формуванні його здатностей [3].

Досягнення результатів діяльності пропонується розглядати за критеріями: стабільності та безперервності виробничої діяльності підприємства; економічної стійкості підприємства; ефективності вживання ресурсів суб'єкта господарювання.

Пропонуємо висхідну підсистему здатностей підприємства: протистояти загрозам, до адаптації та до постійного розвитку (рис. 13).

Рис. 13. Схема обґрунтування градації рівнів економічної безпеки підприємства

Існують різні класифікації загроз для економічної безпеки підприємства.

Відносно суб'єкта загрози можуть бути зовнішніми та внутрішніми.

Зовнішні загрози обумовлені впливом довкілля:

- політична та економічна нестабільність;
- підвищення споживачами вимог до якості продукції підприємства при одночасному зменшенні обсягу споживання;
- зміна структури ринку товарів та послуг;
- зміна умов фінансування та ускладнення процесу залучення кредитних ресурсів;
- розрив господарських зв'язків між підприємствами, що становлять єдиний технологічний ланцюжок;
- розбалансованість між виробляючими, заготівельними та переробними галузями;
- низький рівень ресурсозбереження;
- загострення глобальних екологічних проблем тощо.

Внутрішні загрози зумовлені станом підприємства. Водночас внутрішні чинники можуть як посилювати, так і послаблювати дію зовнішніх загроз, і навпаки. До внутрішніх загроз економічній безпеці підприємства слід зарахувати:

- збільшення собівартості продукції внаслідок неефективної організації виробничих та управлінських процесів;
- значні управлінські витрати внаслідок відсутності оптимізації систем бюджетного управління, управлінської облікової політики, фінансового планування та фінансового аналізу для підприємства;
- повільне реагування та коригування виробничих та управлінських процесів у разі зміни вимог зовнішнього середовища тощо.

Загрози можуть мати опосередкований характер, діяти за певних додаткових умов і виявлятися безпосередньо, прямо викликаючи негативні зміни.

Загрози економічної безпеки підприємства залежно від джерела виникнення ділять на об'єктивні та суб'єктивні.

Об'єктивні виникають без участі та без волі підприємства або його співробітників і не залежать від прийнятих управлінських рішень.

До об'єктивних загроз відносять стан фінансової кон'юнктури, наукові відкриття, форс-мажорні обставини тощо. буд. Суб'єктивні загрози породжені навмисними чи ненавмисними діями людей, різних органів прокуратури та організацій, зокрема державних підприємств і міжнародних підприємств-конкурентів. Саме тому їх запобігання багато

в чому пов'язане з впливом на суб'єкти економічних відносин.

У свою чергу, джерела загроз економічній безпеці можуть бути зовнішніми та внутрішніми [3].

До зовнішніх джерел загроз відносять:

- ринкову ситуацію;
- зміна попиту, курсів валют, продуктової лінійки, вартості кредитів, посилення конкуренції;
- недобросовісну конкуренцію та інші незаконні дії третіх осіб, спрямовані проти підприємства;
- загрози репутації підприємства за країновими, політичними, релігійними та іншими мотивами, що виходять від органів державної влади та громадських організацій;
- промислові катастрофи, аварії, терористичні акти, стихійні лиха.

Внутрішні джерела загроз включають:

- дії персоналу;
- розголошення конфіденційної інформації, навмисні порушення контрольних процедур з метою розкрадання, недбалість, саботаж;
- недосконалість або відсутність механізму контролю на підприємстві.

Для того, щоб зрозуміти та оцінити рівень економічної безпеки підприємства, необхідно знати фактори, що її визначають. Фактори економічної безпеки підприємства – це комплекс умов, що впливають на параметри безпеки. Виділяють фактори зовнішні та внутрішні. Зовнішні чинники у своїй можна розділити втричі підгрупи [4]:

- макроекономічні: стадія розвитку економіки країни, стабільність господарського законодавства, рівень інфляції, паритет валют, купівельна спроможність населення, стан фінансової системи, державна політика (антимонопольна, інвестиційна, податкова, інноваційна, зовнішньоекономічна, цінова);

- ринкові: споживчий та виробничий попит, рівень цін на сировину та готову продукцію, динаміка конкуренції в регіоні та галузі, поведінка конкурентів, ємність ринку, платоспроможність контрагентів;

- інші: темпи науково-технічного прогресу, демографічні тенденції, криміногенна обстановка, природно-кліматичні фактори та ін.

Сукупність внутрішніх чинників економічної безпеки можна поділити на такі групи [4]:

- фінансові: структура та ліквідність активів, структура капіталу, забезпеченість власним оборотним капіталом, рівень рентабельності, прибутковість інвестиційних проектів, дивідендна політика;

- виробничі: використання оборотних та основних засобів, стан та

структура основних фондів, система контролю якості, структура собівартості;

– кадрові: організаційна структура управління, мотивація персоналу, параметри оплати праці, наявність стратегії розвитку, кваліфікація та структура персоналу, рівень раціоналізаторської активності, соціальні заходи;

– матеріально-технічного забезпечення: рівень диверсифікації поставок сировини, якість сировини, що поставляється, ритмічність поставок, використання сучасних технологій постачання;

– інвестиційно-технологічні: НДДКР, наявність інвестиційних ресурсів, рівень інноваційної активності;

– збутові: асортимент продукції, цінова політика, портфель замовлень, ступінь диверсифікації споживачів, політика розрахунків з споживачами; проведення маркетингових досліджень;

– екологічні: впровадження нових технологій, здійснення природоохоронних заходів [5].

Рівень економічної безпеки підприємства залежить від того, наскільки ефективно його керівництво здатне запобігти появі внутрішніх та зовнішніх загроз та ліквідувати шкідливі наслідки окремих негативних складових зовнішнього та внутрішнього середовища.

Основна мета управління економічною безпекою підприємства – забезпечення його сталого та ефективного функціонування в поточних умовах, створення потенціалу розвитку та зростання у майбутньому.

До основних функціональних цілей управління економічною безпекою підприємства відносять:

– формування необхідних корпоративних ресурсів (капітал, персонал, права, інформація, технології);

– стратегічне та тактичне планування фінансово-господарської діяльності підприємства;

– тактичне планування економічної безпеки щодо її функціональних складових;

– здійснення функціонального аналізу рівня економічної безпеки.

Виконання кожної з перерахованих вище цілей економічної безпеки підприємства істотно для досягнення її головної мети. Окрім того, кожна з функціональних цілей економічної безпеки має власну структуру підцілей, що обумовлюється функціональною доцільністю та характером роботи підприємства.

До основних завдань системи економічної безпеки підприємства належать:

– захист законних прав та інтересів підприємства та його

співробітників;

- збір, аналіз, оцінка даних і прогнозування розвитку підприємства;
- недопущення проникнення на підприємство структур економічної розвідки конкурентів, організованої злочинності та окремих осіб із протиправними намірами;
- забезпечення збереження матеріальних цінностей та відомостей, що становлять комерційну таємницю підприємства;
- збирання необхідної інформації для вироблення найбільш оптимальних управлінських рішень із питань стратегії та тактики економічної діяльності компанії;
- фізична та технічна охорона будівель, споруд, території та транспортних засобів;
- підвищення лояльності населення та ділових партнерів до підприємства, що сприяє реалізації планів економічної діяльності;
- контроль за ефективністю функціонування системи безпеки, удосконалення її елементів.

Із урахуванням перелічених завдань, умов конкурентної боротьби, специфіки діяльності підприємства будується його система економічної безпеки. Слід зазначити, що, попри загальні риси, система економічної безпеки кожного підприємства індивідуальна. Її повнота та ефективність багато в чому залежать від наявної в державі законодавчої бази, матеріально-технічних та фінансових ресурсів, що виділяються керівником підприємства, розуміння кожним із співробітників підприємства важливості забезпечення його економічної безпеки, а також від рішень, що приймає керівництво під час побудови системи економічної безпеки.

Відповідно до сформульованих функціональних цілей та завдань економічної безпеки підприємства доцільно виділити її функціональні складові. Функціональні складові економічної безпеки суб'єкта господарювання – це сукупність основних її напрямів, що істотно відрізняються один від одного за своїм змістом.

Виділяють такі функціональні складові економічної безпеки суб'єкта господарювання:

- фінансову (ефективне використання корпоративних ресурсів);
- інтелектуальну (збереження та розвиток інтелектуального потенціалу підприємства);
- кадрову (ефективне управління персоналом);
- техніко-технологічну (ступінь відповідності застосовуваних на підприємстві технологій сучасним світовим аналогам у розрізі оптимізації витрат ресурсів);

- нормативно-правову (правове забезпечення діяльності підприємства);
- екологічну (дотримання діючих екологічних норм, мінімізація втрат від забруднення довкілля);
- інформаційну (ефективне інформаційно-аналітичне забезпечення господарської діяльності підприємства);
- ринковий (ступінь відповідності внутрішніх можливостей розвитку підприємства зовнішнім можливостям, що складаються у ринковому середовищі);
- силову (забезпечення фізичної безпеки працівників підприємства та збереження його майна) [6].

Результати аналізу та оцінки функціональних складових економічної безпеки мають бути покладені в основу розробки комплексу заходів, спрямованих на протидію загрозам та підвищення рівня економічної безпеки підприємства та, відповідно, розширення його адаптаційних можливостей до змін умов господарської діяльності, створення умов стабільного функціонування та розвитку.

До основних напрямів забезпечення економічної безпеки підприємства відносять:

- створення високої фінансової ефективності роботи, фінансової стійкості та незалежності підприємства;
- забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності технічного потенціалу підприємства;
- досягнення високої ефективності менеджменту, оптимальної та ефективної організаційної структури управління суб'єкта господарювання;
- досягнення високого рівня кваліфікації персоналу та його інтелектуального потенціалу;
- мінімізація руйнівного впливу результатів виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності підприємства (організації), забезпечення захисту інформаційного поля, комерційної таємниці та досягнення необхідного рівня інформаційного забезпечення роботи всіх підрозділів підприємства та відділів організації;
- ефективна організація безпеки персоналу підприємства, його капіталу та майна, а також комерційних інтересів.

Реалізація напрямів забезпечення економічної безпеки підприємства створює умови як стабільності його функціонування, а й підвищення ефективності його фінансово-господарської діяльності, і навіть сприяє підвищенню економічного потенціалу галузей економіки.

Таким чином, для розвитку економічної безпеки підприємств необхідна дієва підтримка, для надання якої доцільно використання запропонованих фінансових технологій, схем і механізмів.

Поняття безпеки адекватне поняттю стійкості і стабільності процесу суспільно-економічного розвитку суб'єкта господарювання.

Стабільність і невразливість інформаційної, фінансової, технологічної, інших підсистем підприємства є запорукою надійної його захищеності.

Основним довгостроковим напрямом державної політики у сфері фінансової безпеки на етапі реформування економіки є забезпечення фінансової стабілізації в країні [5].

Серед найбільш загальних показників економічної безпеки є результати економічної діяльності (здатність підприємства досягти поставленої мети й виконувати власну місію в стратегічному вимірі), продуктивність (співвідношення кількості виробленої продукції до кількості витрачених ресурсів) та ін.

У структурі фінансової служби підприємства, для ефективного контролю за ризикованістю фінансового стану і операцій та інвестицій доцільно мати окремий, підрозділ, що спеціалізувався б на аналізі ризикованості фінансових операцій.

Під час податкового планування і регулювання слід ураховувати і тіньовий сектор розвитку економіки, що досить актуально для сучасного стану розвитку економіки України.

Узагальнюючи наведене, можна зробити висновок, що проведена класифікація ризиків дозволяє деталізувати види і джерела загроз, більш системно підходити до їх передбачення та прогнозування наслідків негативного впливу, визначати структуру ризиків, а також врахувати можливість появи системних ризиків підприємства (які чинять загрозу не лише його розвитку, але й функціонуванню як сфери діяльності).

На сучасному етапі розвитку економіки України велика кількість вітчизняних підприємств знаходиться в кризовому становищі. Тому перед підприємствами постає актуальна задача формування ефективної стратегії забезпечення економічної безпеки підприємства з метою протидії загрозам зовнішнього та внутрішнього походження.

У сучасних умовах господарювання перед керівником підприємства постає складна задача захисту економічних інтересів підприємства, як функціональної ланки соціально-економічної системи країни, забезпечення його стабільного розвитку та підвищення ефективності функціонування.

Підвищення рівня економічної безпеки має закласти підґрунтя для

виведення суб'єкта господарювання з кризового стану й подальшого його ефективного розвитку в країні.

Залежно від величини та виробничої потужності підприємства, наявності всіх видів ресурсів, масштабів та специфіки вирішуваних проблем необхідно використовувати різні підходи до формування стратегії забезпечення економічної безпеки підприємства.

Протягом останніх років деякі вітчизняні підприємства створюють у своїй структурі спеціальні підрозділи, основним завданням яких є забезпечення економічної безпеки [1]. Однак більшість з цих підрозділів не мають добре розробленої та ефективно функціонуючої системи забезпечення економічної безпеки. Цей аспект суттєво знижує ефективність їх функціонування та обумовлює потребу в розробці стратегії забезпечення економічної безпеки підприємства. Водночас саме створення таких підрозділів є позитивним вектором розвитку сучасних підприємств і свідчить про деяке розуміння суб'єктами господарювання основних задач економічної безпеки підприємства.

Ураховуючи обмеженість бюджету підприємств та неготовність, як правило, до кардинальних змін в організаційній структурі можна використати дещо інший підхід до забезпечення економічної безпеки суб'єкта господарювання. Суть цього підходу полягає у максимальному делегуванні повноважень по забезпеченню економічної безпеки існуючим структурним підрозділам підприємства. До того ж, не знадобиться кардинальне реформування організаційної структури, а необхідно буде лише створення посади директора з питань безпеки суб'єкта господарювання, який буде здійснювати керівництво процесом забезпечення його економічної безпеки.

Такий спосіб вирішення проблеми дозволить забезпечити певний рівень економічної безпеки суб'єкта господарювання при мінімальних затратах на реформування організаційної структури підприємства.

Комплексне забезпечення економічної безпеки вимагає створення внутрішньої служби безпеки на підприємстві [2-3]. Цей процес є доволі складним і потребує врахування всіх індивідуальних особливостей підприємства, а саме: профілю виробничо-господарської діяльності, масштабів виробництва, чисельності персоналу, типу організаційної структури, особливостей зовнішнього середовища соціально-економічних систем, тощо.

Отже, при прийнятті рішення щодо використання того чи іншого підходу до формування стратегії забезпечення економічної безпеки підприємства необхідно враховувати всі зазначені аспекти. Тобто для формування якісної системи забезпечення безпеки суб'єкта

господарювання варто використовувати комплексний підхід, за якого будуть максимально враховані всі економічні інтереси підприємства. Це дозволить забезпечити виконання корпоративної стратегії, а відповідно й стратегії економічної безпеки суб'єкта господарювання.

Сучасний стан економічної безпеки підприємств можна охарактеризувати як кризовий (реальні показники економічної безпеки в більшості нижчі за бар'єрні, присутні ознаки спаду виробництва, часткової втрати потенціалу суб'єкта господарювання). У такій ситуації слід використовувати стратегію відновлення економічної безпеки, тобто підвищити індикатори екосесенту до нормального рівня. Отже, серед показників фінансової складової найнижчими є показники рентабельності продукції.

Можливим стратегічним напрямом зниження собівартості є логістизація суб'єкта господарювання, що призведе до зміцнення зв'язків із постачальниками, а це призведе до зниження цін на сировину. Під час логістизації відбувається розподіл ризику між усіма ланками логістичного ланцюга. Логістизація – це процес створення та функціонування логістичних ланцюгів, що забезпечують повний цикл створення та реалізації продукції (послуги). Результатом входження суб'єкта господарювання в логістичний ланцюг, а надалі й в логістичну мережу, є захист соціально-економічної системи від економічного ризику. Логістизація дозволяє досягнути ефекту синергії за рахунок мінімізації технологічного та сировинного ризиків, зменшення якісно-цінового та прибуткового показників.

Споживчий і конкурентний ризики зменшуються за рахунок отримання додаткової інформації щодо суб'єктів зовнішнього макросередовища. Хоча в цілому інформаційний чинник позитивно впливає на всі види ризику. Зниження економічного ризику неминуче веде до підвищення фінансової стійкості підприємства. Дійсно, зменшення прибуткового ризику (як наслідок зниження ризику у сферах виробництва й збуту) позитивно відображається на обсягу продажів і, отже, надходженні грошових коштів [6].

Уведення, наприклад на підприємствах системи контролінгу та центрів відповідальності призведе до більш ефективного використання ресурсів, тобто зниження собівартості приблизно на 3-5%. Контролінг – це напрямок економічної роботи на підприємстві, що пов'язаний з прийняттям та реалізацією оперативних і стратегічних управлінських рішень з метою максимізації прибутку. Завдяки використанню різних методів, зокрема економічного аналізу, система контролінгу дозволяє ефективно знаходити резерви суб'єкта господарювання, а завдяки

створенню служби контролінгу на підприємстві створює таку систему інформаційних потоків та прийняття управлінських рішень, що всі ресурси, в тому числі і виявлені резерви, дозволяють йти інтенсивним шляхом розвитку [7-8].

Даний ефект необхідно підсилити збільшенням продуктивності праці за рахунок інноваційних засобів управління персоналом. За таких умов, навіть без втручання в політику просування та продажів, рентабельність продукції прогнозується на рівні приблизно 2-3%.

У результаті дослідження слід виділити наступні напрями підвищення економічної безпеки, як введення служби контролінгу, логістизацію та інноваційну діяльність. Практичне значення результатів дослідження полягає в розробці конкретних пропозицій щодо підвищення економічної безпеки. Виконуючи подані рекомендації, підприємство буде витратити значну кількість ресурсів, що може вплинути на ефективність діяльності. Для підвищення економічної безпеки важливо впроваджувати заходи, які призведуть до ефекту синергії при використанні ресурсів підприємства.

Виявивши актуальність та провівши огляд наукових праць, що стосуються проблеми формування комплексної системи економічної безпеки на підприємстві можна сформулювати систему рекомендацій для поліпшення стану економічної безпеки, а отже і загального стану підприємства.

Перед керівниками постає питання як найефективніше захистити власний бізнес від ризиків, тому необхідним є проведення різних видів аналізів діяльності [2]. Метод СТЕП-аналізу дозволяє оцінити комплекс зовнішніх чинників, що впливають на роботу підприємства. Математичним вираженням даного методу є матриця, що будується в результаті досліджень [3].

Під час проведення оцінювання економічної безпеки підприємства, на нашу думку, доцільно застосовувати метод, що пропонує оцінювати рівень економічної безпеки фірми на основі сукупного критерію.

Цей метод передбачає врахування особливостей конкретного підприємства, а не є універсальною моделлю, що надавала б питому вагу значимості i -ої функціональної складової економічної безпеки підприємства, не враховуючи особливостей підприємства. Оцінка безпеки суб'єктом може не співпадати з її реальним рівнем [4]. На нашу думку, доцільно застосовувати автоматизований спосіб збору інформації, її обробки і аналізу, це дозволить звести вплив суб'єктивних факторів до мінімуму.

Витік же важливої ділової інформації може відбуватися на всіх

ділянках роботи [5], тому потрібно враховувати сектори підприємства, що потребують особливо ретельного спостереження та контролю:

а) відділ постачання. Співробітник намагається заключити договір із постачальником по завищеним цінам, отримуючи від нього винагороду.

б) відділ збуту. Співробітник може необґрунтовано надати покупцю, замовнику якнайбільші скидки з тією ж ціллю.

в) виробництво. У цьому секторі можлива крадіжка сировини, матеріалів, комплектуючих, виготовлення незадокументованої продукції.

г) управлінський склад – можливе зловживання ресурсами, використання можливостей підприємства в особистих цілях.

Основним принципом роботи менеджера з підзвітними йому працівниками має стати забезпечення виконання принципу, що передбачає ефективну діяльність фірми та забезпечення потреб співробітників.

У наш час зростає кількість злочинів, що вчиняються у сферах службової та господарської діяльності суб'єктів господарювання. Однією з найцікавіших та найнепередбачуваніших груп економічних злочинів, на нашу думку, є злочини, які вчиняються власними співробітниками підприємства, тому необхідно формувати ефективну систему попереджувальних заходів виникненню економічних злочинів, що вчиняються співробітниками на підприємстві, доцільно користуватися схематичною формулою 1:

$$\text{СПЗ(В)} = \text{КП} + \text{ВЕБ} + (\text{ВК} + \text{ШП} + \text{КО(МКО)} + \text{ВКВ} + \dots), \quad (1)$$

де: СПЗ(В) – система попереджувальних заходів на великій фірмі;

КП – керівник підприємства;

ВЕБ – відділ економічної безпеки;

ВК – відділ кадрів;

ШП – штатний психолог;

КО – коуч ;

МКО – менеджер-коуч ;

ВКВ – відділ оцінки та підвищення кваліфікації.

Відповідно до формули 2 видно, що для ефективної роботи відділу економічної безпеки важливою є співпраця з багатьма іншими відділами та окремими співробітниками, але для їх ефективної роботи потрібно попередньо мінімізувати з цим пов'язані ризики. Саме з метою нагадування про це власникам та керівникам підприємства, у формулі 2 інші відділи наведені в дужках, адже вони повинні формуватися з попереднім погодженням з відділом економічної безпеки.

Для формування ефективної системи попереджувальних заходів на

підприємстві доцільно користуватися схематичною формулою 2:

$$\text{СПЗ(М)}=\text{КП}=\Phi(\text{ВЕБ})+\Phi(\text{ВК})+\Phi(\text{ККО})+\Phi(\text{ВКВ})+\dots, \quad (2)$$

де Φ – відповідні функції, які виконує керівник підприємства.

Відповідно до формули 3 видно, що для попередження економічних злочинів важливою є освітня кваліфікація керівника підприємства та його особисті якості, тому що керівник виконує крім функцій пов'язаний з виробництвом і наданням послуг чимало повноважень, що керівником великої фірми просто делегуються відповідним відділам.

Застосування на підприємстві усіх вище наведених рекомендацій з врахуванням їх особливостей дозволить підприємству не лише об'єктивніше оцінювати стан внутрішнього та зовнішнього середовища, враховуючи виявлені параметри системи проводити оцінювання економічної безпеки підприємства, а також, як наслідок поліпшити стан економічної безпеки, підвищити її прибутковості, розширити виробництво, завоювати нові ринки збуту, витіснити конкурентів зі старих ринків тощо.

Проведений аналіз дозволяє говорити про те, що проблема методики формування системи економічної безпеки підприємств перебуває на стадії розроблення і потребує комплексного вирішення з урахуванням сучасних умов ведення бізнесу та використання новітніх інформаційних технологій.

Систему економічної безпеки підприємства можна визначити як взаємопов'язану сукупність спеціальних структур, засобів, методів і заходів, які забезпечують безпеку бізнесу від внутрішніх і зовнішніх загроз. У цьому контексті систему можна охарактеризувати комплексом управлінських, страхових, правових, економічних, охоронних, режимних, судово-правових та інших заходів із захисту бізнесу від незаконних посягань, мінімізації або уникнення матеріальних та інших втрат [7].

Формування системи економічної безпеки та створення її суб'єктів залежать від розмірів підприємства та його можливостей. Підприємства середнього бізнесу можуть користуватися комбінованою системою економічної безпеки, спираючись на можливості і ресурси власних підрозділів безпеки та в міру необхідності залучаючи потенціал зовнішніх організацій. Великим підприємствам доцільно створювати повноцінну систему економічної безпеки з власною службою та потужними ресурсами.

Варто зауважити, що саме поняття системи економічної безпеки підприємства передбачає ефективне використання його ресурсів, що забезпечувало б стабільне функціонування підприємства на

теперішньому етапі та стійкий розвиток у майбутньому. Для забезпечення економічної безпеки підприємство використовує всю сукупність своїх корпоративних ресурсів – таких чинників бізнесу, які використовуються власниками та менеджерами підприємства для досягнення його цілей [8].

Серед них виділяють:

– ресурс капіталу, що дозволяє купувати і підтримувати інші корпоративні ресурси;

– ресурс персоналу, який можна представити сукупністю працівників, їхніми знаннями і досвідом, що є основною з'єднувальною всіх чинників бізнесу, забезпечуючи досягнення його цілей;

– ресурс інформації і технологій – найбільш цінний і найдорожчий ресурс підприємства, що дозволяє йому адекватно реагувати на будь-які зміни зовнішнього оточення бізнесу, ефективно планувати та здійснювати свою господарську діяльність;

– ресурс техніки та обладнання може бути придбаний за наявності вищена-ведених ресурсів;

– ресурс прав дозволяє підприємству долучитися до передових новітніх технологій, не проводячи власних наукових досліджень.

Отже, для забезпечення власної безпеки підприємство має такі засоби: технічні (охороно-пожежні системи, відеоапаратура тощо); організаційні (створення спеціалізованих підрозділів чи структур, які забезпечуватимуть безпеку підприємства, а також система управління); інформаційні (комп'ютери, захисні мережі і сама інформаційна продукція, у т. ч. необхідна для прийняття рішень інформація); фінансові, без яких і функціонування системи безпеки буде неможливим; правові (у т. ч. розробка локальних правових актів з питань функціонування системи управління та забезпечення безпеки); кадрові (передусім, достатня кількість персоналу, який займається питаннями безпеки, його професіоналізм); інтелектуальні (залучення висококласних спеціалістів і науковців дозволяє запроваджувати нові системи безпеки). Варто зазначити, що ці засоби потребують комплексного поетапного застосування, а не одночасного запровадження.

Активізація підприємством вищенаведених засобів у забезпеченні безпеки переводить їх у категорію методів, тобто способів дії. Таким чином, підприємство може застосовувати технічні, організаційні, інформаційні, фінансові, правові, кадрові та інтелектуальні методи.

Таким чином, у контексті необхідності забезпечення економічної безпеки підприємство, виходячи із власних потреб, специфіки і можливостей (ресурсів), використовує для цього усі наявні корпоративні ресурси, що обумовлює характер засобів і методів її забезпечення.

Методика побудови системи економічної безпеки підприємства включає такі етапи:

- 1) вивчення специфіки бізнесу підприємства, сегмента, який воно займає на ринку, штатного розпису, а також знайомство з персоналом;
- 2) аналіз зовнішніх і внутрішніх загроз економічній безпеці підприємства та вивчення інформації про кризові ситуації, їхні причини і шляхи врегулювання;
- 3) аудит наявних засобів із забезпечення безпеки й аналіз їх відповідності виявленим загрозам;
- 4) моделювання нової системи економічної безпеки підприємства: розробка плану усунення виявлених під час аудиту недоліків; підготовка пропозицій щодо удосконалення системи економічної безпеки (у т. ч. створення служби безпеки на підприємстві, якщо такої не існувало, чи системи безпеки на її базі, визначення механізмів її забезпечення та розробка організаційної структури управління системою), розрахунок усіх видів необхідних ресурсів; планування щомісячних витрат на забезпечення функціонування системи економічної безпеки (бюджет);
- 5) затвердження керівництвом моделі нової системи та бюджету на її утримання;
- 6) етап формування нової системи економічної безпеки;
- 7) оцінка ефективності сформованої системи, а також її удосконалення.

Запропонована методика формування системи економічної безпеки підприємства передбачає здійснення постійного контролю (під час та після реалізації кожного етапу), коригування й удосконалення напрямів формування системи безпеки, щоб оптимально пристосовуватися і реагувати на зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищах, характері ризиків і загроз, а також зміни в законодавчому полі, появу на ринку недобросовісних конкурентів, зміну форм і методів протиправної діяльності, переліку конфіденційної інформації та інших чинників.

Зазвичай увесь комплекс діяльності із забезпечення економічної безпеки покладається на службу безпеки підприємства (у разі її наявності на підприємстві) як основну ланку системи економічної безпеки. Цю діяльність може координувати один із заступників керівника підприємства або рада з питань безпеки. Служба безпеки підприємства у процесі реалізації методики здійснює контрольні та координуючі функції, щоб забезпечити узгоджену роботу всіх працівників і структурних одиниць підприємства для вирішення системою економічної безпеки її основних завдань і досягнення цілей бізнесу.

Таким чином, запропонована методика формування системи

економічної безпеки підприємства безпосередньо враховує специфіку підприємства (структуру, чисельність, напрями діяльності, стадію розвитку тощо) та обстановку, в якій воно функціонує (як зовнішнє середовище, так і внутрішню ситуацію); передбачає та враховує необхідність своєчасного і чіткого виконання запланованих заходів, спрямованих на адекватне реагування на зовнішні та внутрішні загрози; планування й розробку рішень; оптимальний розподіл і використання ресурсів; застосування наявних у підприємства засобів забезпечення економічної безпеки; постійний контроль і коригування як повсякденної діяльності підприємства, так і самого процесу формування системи безпеки.

На сьогоднішній день головною проблемою в методології формування механізму управління економічною безпекою підприємства є не стільки відсутність теоретичної бази, скільки недостатній ступінь її систематизації, відсутність чіткої і логічної системи, яка б могла поєднати напрацювання у даному питанні.

Водночас залишаються недостатньо дослідженими проблеми управління економічною безпекою підприємств залізничного транспорту. Механізм управління економічної безпеки на підприємстві повинен бути систематизованим та чітко визначеним й виступати складовою економічного механізму. Формуватися відповідно до останнього, шляхом використання певних принципів, фінансових методів, інструментів, важелів, правового та інформаційного забезпечення.

Більшість науковців розглядають сутність механізму забезпечення економічної безпеки тільки через склад його компонентів, без виділення в окрему категорію вказаного терміну. У той же час термін «механізм забезпечення економічної безпеки підприємства» у науковій літературі практично не визначений.

Деякі автори розмежовують поняття «механізм забезпечення» та «механізм управління. Призначення «механізму управління» на підприємстві й полягає в тому, щоб забезпечити економічну безпеку. Тобто, результат управління не можна розглядати окремо від системи впливу суб'єкту на об'єкт з метою створення умов гарантування захисту від небезпеки.

Із урахуванням попередніх теоретико-методичних напрацювань вчених та фахівців в галузі економічної безпеки запропоновано під механізмом управління економічною безпекою підприємства кабельної промисловості розуміти сукупність загальних і спеціальних методів, засобів, важелів організаційної, управлінської, економічної діяльності підприємства на основі дотримання нормативно-правових актів та використання необхідної інформації з метою забезпечення економічної безпеки підприємства.

Дії суб'єктів економічної безпеки можуть містити в собі набір організаційних, фінансово-економічних та правових засобів впливу на об'єкти економічної безпеки, спрямованих на своєчасне виявлення, попередження, нейтралізацію і ліквідацію ризиків економічної безпеки суб'єкту підприємства. Функціонування механізму управління економічною безпекою на підприємстві має передбачати взаємозв'язок цілей і завдань кожного рівня, вибираючи оптимальні шляхи реалізації рішень.

За допомогою механізму управління економічною безпекою підприємства, здійснюється комплекс заходів в інтересах захисту своєї господарської діяльності від внутрішніх і зовнішніх негативних економічних ризиків. Ступінь такого захисту обумовлена здатністю органів управління підприємства на відповідних рівнях:

- забезпечити сталий економічний розвиток підприємства, досягнення основних цільових параметрів діяльності за умови збереження ліквідності та незалежності його фінансової системи;

- забезпечити усунення негативного впливу кризових явищ економіки, навмисні дії конкурентів і інших «недружніх» структур;

- сформувати систему обліку фінансових потоків і зміцнити операційну ефективність системи контролю;

- залучити й використовувати позикові кошти за оптимальною вартістю і здійснювати контроль прийнятного рівня боргового навантаження;

- запобігти випадкам халатності, шахрайства, а також умисні дії персоналу у відносинах з контрагентами, а також інші фінансові порушення;

- розробити і впровадити систему постійного моніторингу результату фінансово-господарської діяльності підприємства з метою раннього діагностування відхилень від встановлених параметрів;

- забезпечити заходи по захисту конфіденційності інформації, що становить комерційну таємницю.

Механізм управління економічною безпекою підприємства включає в себе такі елементи:

- 1) організаційну структуру;
- 2) функції організації, управління, обґрунтування і реалізації ефективних форм і методів створення, вдосконалення і розвитку системи економічної безпеки; методи забезпечення; засоби та важелі; показники та критерії оцінки;
- 3) нормативно-правове та інформаційне забезпечення (рис. 14).

Загальна схема процесу організації економічної безпеки на підприємстві залізничної галузі включає такі дії, що здійснюються

послідовно або одночасно:

- аналіз економічної безпеки та економічна діагностика;
- формування необхідних фінансових ресурсів;
- прогнозування економічної безпеки на основі ідентифікації ризиків;
- показників, що лежать в основі визначення результату фінансово-господарської діяльності. Вони дозволяють:
  - враховувати стратегічні цілі і завдання підприємства;
  - визначити функціональні складові економічної безпеки підприємства, які можуть мати різні пріоритети, в залежності від виду діяльності господарюючого суб'єкта;
  - враховувати рівень потенціалу підприємства;
  - враховувати економічні збитку та втрати.

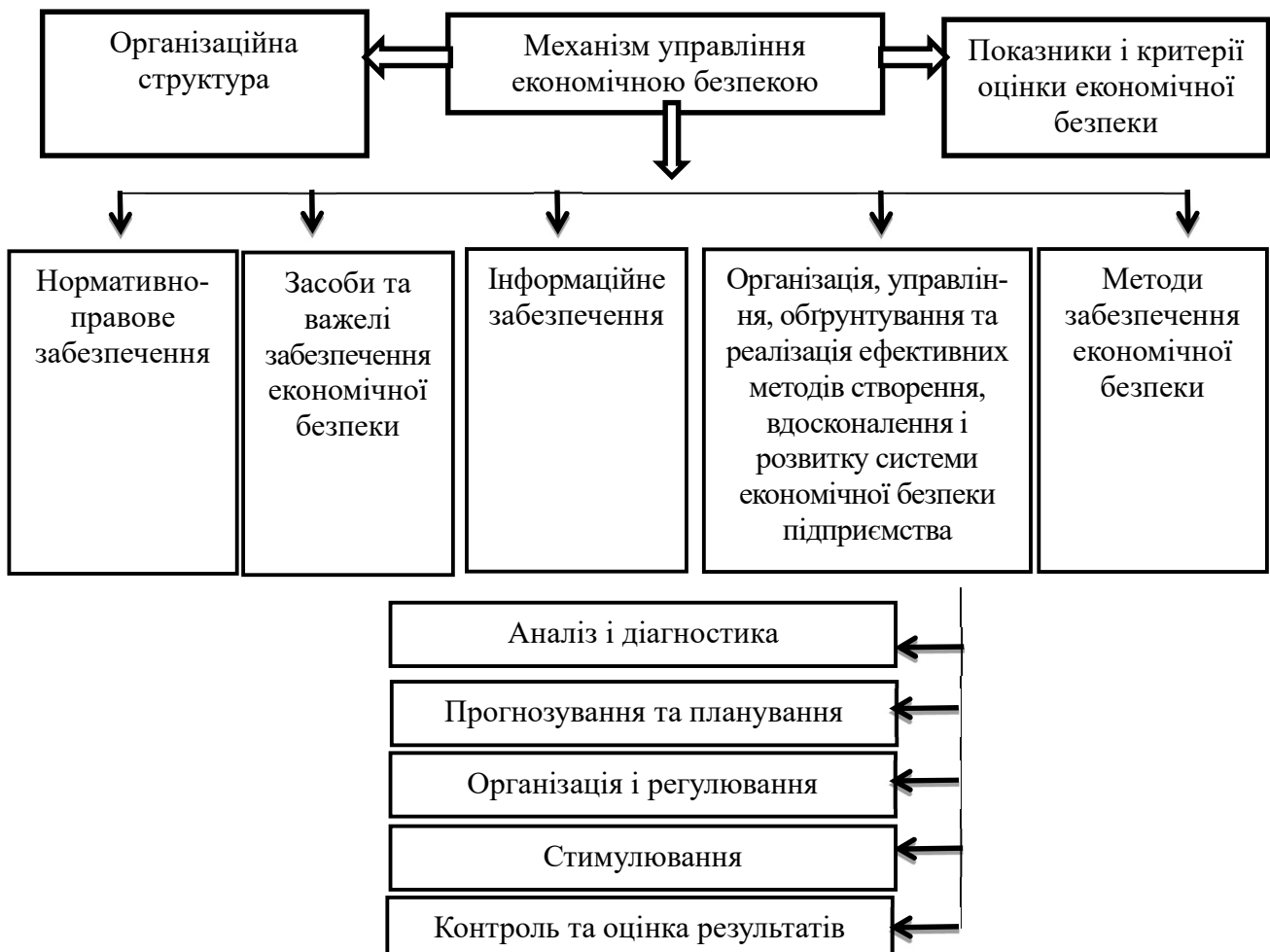

Рис. 14. Механізм управління економічної безпеки підприємства [6]

Для того, щоб механізм забезпечення економічної безпеки на підприємстві функціонував необхідно, щоб показники її оцінки знаходилися у визначених допустимих межах за яких можливо здійснювати діяльність підприємства.

На підприємствах до основних функціональних цілей економічної безпеки належать: забезпечення достатнього рівня фінансової ефективності роботи, підтримка фінансової стійкості та незалежності підприємства, підтримка належного рівня ділової активності, а також його комерційних інтересів.

В умовах об'єктивного існування економічних ризиків і пов'язаних з ними різних видів витрат, виникає потреба у розробці механізму, що дозволив би, з точки зору цілей, поставлених підприємством, ідентифікувати ризик на підприємстві і за можливістю зменшення його у ході прийняття управлінських рішень.

У процесі підвищення ризиків підприємству важливо не лише адаптуватися до умов зовнішнього середовища, а й протистояти його негативним впливам. Це відбувається шляхом розробки необхідних заходів адаптації підприємства та уникнення ризиків.

Ризик зниження фінансової стійкості на підприємстві є актуальним, адже порушення рівноваги фінансового-господарського розвитку може призвести до зниження економічної безпеки підприємства. Це може проявлятися у надмірному використанні позикового капіталу, що породжує незбалансованість грошових потоків підприємства за обсягами. Природа цього ризику і форми його прояву можуть розглядатися в процесі дії фінансового левериджу. У складі економічних ризиків такий ризик відіграє важливу роль.

Ризик неплатоспроможності підприємства генерується зниженням рівня ліквідності оборотних активів, що породжує розбалансованість грошових потоків у часі. За своїми фінансовими наслідками цей ризик також відноситься до числа найбільш небезпечних. Однією із серйозних проблем є значний знос та високий середній вік основних виробничих фондів.

Інструментарій, що має забезпечити ефективне виконання системою поставлених перед нею функцій, можна розділити на дві групи: фінансово-економічні методи (управління прибутком, витратами, капіталом, фінансовий облік, фінансовий аналіз, фінансове планування, фінансове регулювання, страхування тощо); економічні важелі – прибуток, дохід, фінансові санкції, дивіденди, ціна, фінансове стимулювання, заробітна плата та інші. Комбінація цих важелів і методів і становить підсистему фінансових важелів і методів забезпечення

механізму економічної безпеки.

Підсистема, що необхідна для ефективної діяльності системи економічної безпеки підприємства, є підсистема контролю та оцінки результатів. Контролем визначається процес забезпечення досягнення організацією своїх цілей, за допомогою якого керівники досягають відповідності фактичних дій із запланованими, він розглядається як одна з обов'язкових функцій будь-якого управлінського впливу, що є його логічним завершенням.

Основною метою системи контролю є своєчасне виявлення відхилень від нормального перебігу та здійснення адекватних управлінських заходів щодо покращення становища для забезпечення виконання розроблених планів, досягнення встановлених цілей діяльності [6].

Функціонально контроль вирішує цілий комплекс завдань та поєднує між собою всі ключові елементи системи економічної безпеки підприємства. Він забезпечує взаємозв'язок між формуванням інформаційної бази, аналізом, плануванням, розробкою та реалізацією антикризових заходів, оцінкою їх ефективності та формуванням висновків.

У межах механізму економічної безпеки підприємства пропонується здійснювати два типи контролю:

1. Поточний – здійснюється безпосередньо під час функціонування підприємства та виконання антикризових заходів. Його головною метою є відстеження відповідності фактичних результатів до поставлених завдань. А також оцінюється ступінь ефективності та адекватності дій щодо забезпечення економічної безпеки;

2. Підсумковий здійснюється за фактом закінчення звітної періоду чи реалізації антикризових заходів. Його метою є перевірка відповідності досягнутих результатів поставленим цілям, а також оцінка ефективності розпочатих заходів та ухвалення рішення про необхідність додаткових заходів щодо забезпечення економічної безпеки.

Надзвичайно важливим та актуальним питанням є правове регулювання економічної безпеки. Аналізуючи законодавчу базу нашої держави, можна прослідкувати ряд неточностей. На перший погляд здається, що питання фінансово-економічної безпеки піднімаються у всіх сферах суспільного життя, торкаються усіх рівнів державного регулювання, адже в кожному законодавчому акті зазначається, що економічна безпека – це пріоритетний напрям розвитку державності. У той же час у жодному документі чітко не визначені суб'єкти, об'єкти, принципи, методи економічної безпеки. Щороку видається значна

чисельність нормативно-правових актів, що регламентують економічну безпеку. Зазначаємо, що не існує жодного чіткого документу, який безпосередньо стосується економічної безпеки підприємства, не існує навіть проекту такого документу.

Список використаних джерел

1. Верхоглядова, Н. І., & Кононова, І. В. (2022). Розділ 5.2. Інформаційна безпека як складова економічної безпеки. *Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій*. С. 382–396. URL : <https://doi.org/10.54929/monograph-02-2022-05-02>
2. Журавель М. Ю. Ключові задачі економічної безпеки підприємства. *Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Сер. : Економічні науки*. 2014. No 7. С. 105-112
3. Колодяжна І. В., Букріна К. А. Економічна безпека в системі сталого функціонування підприємства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 23. Ч. 1. С. 135–140.
4. Кононова, І. В. Методичні аспекти оцінки адаптивності соціально-економічної системи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство / голов. ред. М.М. Палінчак*. Ужгород : Гельветика, 2017. Вип. 14, Ч. 1. С. 151–154.
5. Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. 2-ге вид., переробл. К. : НІСД, 2015. 348 с.
6. Протопопова, Н. А. «Механізм забезпечення економічної безпеки промислових підприємств.» *Системи обробки інформації* 3 (2010): 150-151.
7. Сосновська О. О. Економічна безпека підприємства: сутність та ознаки забезпечення. *Облік і фінанси*. 2018. No 3. С. 124-132
8. Чешук В., Полінкевич О. Суть та значення економічної безпеки підприємств у новій економіці. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. С. 52-56
9. Указ Президента України №392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL : <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

1.5. Система контролінгу на торгівельному підприємстві

Тетяна Остапенко, к.е.н., доцент

Наразі все більше підприємств стикаються з проблемами, обумовленими зниженням одержуваного прибутку внаслідок збільшення витрат або зниження купівельної спроможності населення; порушенням платіжної дисципліни, що проявляється у збільшенні частки неконтрольованої і простроченої кредиторської та/або дебіторської заборгованості. Відтак, керівництво підприємства змушене переходити до нової системи управління – випереджаючого управління, в основі якого – комплексний і систематичний аналіз, постійний контроль за процесом формування, розподілу і використання фінансових ресурсів як базової складової ресурсного потенціалу підприємства на всіх стадіях його життєвого циклу. Зокрема, система випереджального управління передбачає розробку і впровадження контролінгу на підприємстві, що дозволить на ранніх етапах виявляти дестабілізуючі фактори, прогнозувати їх вплив на результати діяльності підприємства, розробляти і своєчасно застосовувати ефективний інструментарій антикризового управління.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування і розробка практичних рекомендацій щодо впровадження системи контролінгу на підприємстві. У відповідності до поставленої мети розглянемо та вирішимо наступні завдання:

- визначити економічну сутність контролінгу на підприємстві;
- охарактеризувати інструментарій контролінгу;
- розглянути алгоритм організації контролінгу на підприємстві;
- провести аналіз витрат підприємства, як об'єкту контролінгу;
- оцінити ефективність системи контролінгу на досліджуваному підприємстві;
- запропонувати шляхи оптимізації системи контролінгу на підприємстві.

В умовах сучасної економічної ситуації в Україні, яка характеризується нестабільністю ринкової кон'юнктури, монополізацією ряду галузей виробничої сфери, значним впливом зовнішньоекономічних чинників, в тому числі і фінансового характеру, підвищується значимість наявності інформації про стан внутрішнього і зовнішнього середовища підприємства. До того ж функції управління та методи реалізації

менеджменту на практиці не являються незмінними, та такими, що назавжди сформувалися. Вони повсякчас модифікуються і змінюються слідом за змінами зовнішнього та внутрішнього середовища, до того ж швидкість таких змін зростає з року в рік.

Створення єдиної інформаційної системи управління підприємством, її впровадження, координація функціонування і оптимізація інформаційних потоків – основа концепції контролінгу, заснованої на інтеграції функцій управління з досягнення цілей діяльності підприємства. Саме контролінг дозволяє створити єдине інформаційно-методичне поле як комплекс економічних показників і методів їх розрахунку для скоординованого виконання всіх функцій менеджменту на підприємстві та обґрунтованого прийняття управлінських рішень [4].

У наш час контролінг як напрямок економічної та управлінської діяльності підприємства має досить розпливчасті межі. Концептуально-методологічна та методична база контролінгу в повному обсязі не розроблена, аналізу вітчизняного досвіду впровадження даної системи практично немає. Наявні лише поодинокі варіанти функціонування служб контролінгу і, зазвичай, у обмежених варіантах.

Система контролінгу інтегрує облік, планування, маркетинг у єдину самоврядну систему, в якій чітко визначаються цілі підприємства, принципи управління і способи їх реалізації. На цій основі істотно поліпшується якість менеджменту. Контролінг виступає важливим фактором забезпечення конкурентоспроможності підприємства, оскільки дозволяє вирішувати в сукупності цілий низка питань: стабільність бізнесу та його фінансів, виявлення й активізація наявних внутрішніх резервів, оперативне та ефективно впровадження інновацій, втілення в життя місії, стратегії розвитку підприємства та багато інших [4].

Практика довела, що без використання інструментарію контролінгу в системі управління, підприємствам сьогодні дуже важко витримувати конкуренцію з тими компаніями, які успішно його застосовують.

Контролінг здатний оптимізувати модель управління підприємствами з урахуванням їх специфіки, оскільки дозволяє чітко дотримуватися принципу цілепокладання, принципу відповідності повноважень видам управлінських впливів, а також принципу відповідності форм і методів діяльності завданням і мотивації як через пряме адміністрування, так і через господарське та індикативне управління.

Найбільш узагальнені визначення контролінгу, систематизовані відповідно до табл. 1, аналіз яких свідчить про те, що контролінг пройшов

шлях від функції менеджменту, інструменту до цілісної системи.

Отже, першочерговим завданням контролінгу є формування обліково-економічної інформації на підприємстві та забезпечення оптимізації взаємозв'язків і залежностей інформаційних потоків між усіма основними функціями управління.

На підприємстві системи планування, обліку, контролю і аналізу діяльності – це найважливіші складові контролінгової діяльності. Тобто на кожному підприємстві частково вже є всі формотворчі складові системи контролінгу.

Метою контролінгу є таке орієнтування процесу управління підприємством, щоб підприємство мало можливості досягти поставлених стратегічних цілей, що визначені його керівництвом. Завданнями контролінгу є планування, організація, стимулювання, контроль та регулювання, аналіз рішень, інформаційні потоки.

Таблиця 17

Трактування терміна «контролінг»

<i>Автор</i>	<i>Дефініція</i>	<i>Роль контролінгу</i>	<i>Завдання, функції</i>
Загородній А. [4]	Контролінг – це: 1) облік і контроль на підприємстві; 2) назва підрозділу фірми, прийнята на промислових підприємствах ФРН і США.	Функція менеджменту	Облік і контроль
Петрович Й. [5]	Контролінг – концепція системного менеджменту, управління організацією або окремими функціональними процесом для забезпечення успішних у довгостроковій перспективі бізнес-комунікацій.	Концепція, функція і цілісний інструмент у системі управління підприємством	1. Планування 2. Інформаційний супровід та оповіщення. 3. Контроль і регулювання.
Садченко О. [6]	Контролінг – сучасна комплексна технологія	Технологія управління	1. Інформаційно-

<i>Автор</i>	<i>Дефініція</i>	<i>Роль контролінгу</i>	<i>Завдання, функції</i>
	управління підприємством, що представляє собою орієнтовану на досягнення цілей інтегровану систему інформаційно-аналітичної та методичної підтримки керівників у процесі планування, контролю, аналізу та прийняття управлінських рішень по всіх функціональних сферах діяльності підприємств	підприємство м, інтегрована система	аналітична і методична підтримка менеджменту. 2. Внутрішній консалтинг.

Інструменти контролінгу (за періодом дії) дозволяють враховувати особливості діяльності підприємства на довго- та короткострокову перспективу (рис. 15) [7].

Інформація, отримана за допомогою використання інструментів оперативного і стратегічного контролінгу, дозволяє керівнику краще зрозуміти взаємозв'язок між окремими елементами процесів, що відбуваються на підприємстві. Завдяки інформації, що адаптується відповідно до вимог споживачів, та стає можливим прийняття більш зважених і правильних управлінських рішень.

Якщо провести порівняння між стратегічним і оперативним контролінгом, то, на нашу думку, головним є те, що стратегічний контролінг повинен формувати перспективу розвитку підприємства, а оперативний повинен забезпечити фактичне виконання запланованих показників діяльності. Причому дієвість контролінгу залежить від можливості своєчасного виявлення змін (позитивних або негативних) для забезпечення коригування планів і програм.

Рис. 15. Інструментарій контролінгу за періодом дії [7]

Аналіз наукових публікацій показав, що система контролінгу на підприємстві є постачальником і споживачем інформації. Інформація – це сукупність відомостей, що зменшують ступінь невизначеності. Тому виникає необхідність у використанні інструментарію, що компенсує недостатність інформації. Таким інструментарієм у системі контролінгу може стати фінансова діагностика. Фінансова діагностика дозволяє вирішувати комплекс таких аналітичних завдань:

- оцінювати стан господарської системи в умовах недостатньої інформації;
- визначати прогностичні варіанти економічної динаміки на основі перспективної структури зв'язків між показниками;
- оцінювати можливі наслідки управлінських рішень, пов'язаних з динамікою і структурою виробництва, політикою цін, комплектації з точки зору фінансового стану підприємства.

Отже, система контролінгу має велику кількість різноманітних інструментів. Найбільш поширений розподіл інструментів (методів) контролінгу на стратегічні та оперативні.

Із використанням матеріалів торговельного підприємства Дніпропетровської області (із метою забезпечення комерційної таємниці досліджуване підприємство назвемо умовно ТОВ «N») розглянемо практичну\дійсну організацію системи контролінгу та контролінгової служби на діючому підприємстві. У нинішніх умовах контролінг є функціонально відокремленим напрямком фінансової діяльності на підприємстві ТОВ «N», що належить з виконанням фінансово-економічної коментуючої функції в менеджменті торгового підприємства з метою прийняття аргументованих стратегічних і оперативних адміністративних рішень. Основне завдання контролінгу полягає в орієнтації адміністративного процесу на результат цілей, важливих перед системою управління підприємством.

Система контролінгу на підприємстві ТОВ «N» побудована з урахуванням основних системних принципів. Основним завданням контролінгу на підприємстві ТОВ «N» є націлення системи управління підприємством на досягнення поставлених цілей. Тому контролінг є складною системою, що об'єднує в собі різні елементи, такі як встановлення цілей, планування, облік, моніторинг, контроль, аналіз, управління інформаційними потоками і розроблення рекомендацій для прийняття управлінських рішень. Внаслідок своєї інтегрованості контролінг забезпечує цілісний погляд на діяльність підприємства ТОВ «N», комплексний підхід до виявлення та вирішення проблем, що постають перед ним.

Для ефективної роботи і чіткого визначення відповідальності контролерів на підприємстві створено спеціальний структурний підрозділ – служба контролінгу. Служба контролінгу ТОВ «N» входить поряд з бухгалтерією, фінансовим відділом, планово-економічним відділом до складу фінансово-економічних служб підприємства. Оскільки основна функція контролінгу на підприємстві – аналіз і управління витратами і прибутком, служба контролінгу має можливість отримувати всю необхідну їй інформацію і перетворювати її в рекомендації для прийняття управлінських рішень вищими керівниками підприємства.

Служба контролінгу знаходиться в привілейованому стані в порівнянні з іншими відділами підприємства, так як інші відділи підприємства повинні оперативно надавати їй всю необхідну інформацію, в той час як вона виконує розпорядження тільки генерального директора ТОВ «N».

Служба контролінгу ТОВ «N» являє собою робочу групу з 4 чоловік, яка виконує роль аналітичної служби і забезпечує керівників (в першу чергу заступника директора з економіки, фінансового директора, комерційного директора) оперативною інформацією про стан витрат на підприємстві, періодично складає розгорнуті аналітичні звіти, прогнозує показники фінансово-економічного становища підприємства, проводить економічну експертизу управлінських рішень, пов'язаних із витратами і прибутком, налагоджено методику планування в планово-економічному відділі.

На підприємстві ТОВ «N» контролінг введений і виконує дві основні функції: керівництво ТОВ «N» проводить аналіз фактично отриманих та очікуваних результатів і оцінює, наскільки реалістично були складені плани. Ця процедура дозволяє також отримати інформацію про виниклі проблеми і сформулювати нові плани і прийняти такі управлінські рішення, які дозволять уникнути цих проблем у майбутньому. Друга функція контролінгу полягає в тому, щоб сприяти мотивації праці, так як заробітна плата більшості працівників безпосередньо залежить від результатів діяльності організації.

За результатами аналізу, серед найбільш критичних методологічних чинників, що негативно впливають на діяльність контролінгу в ТОВ «N», можна виділити:

- використання в якості джерел інформації тільки даних бухгалтерського обліку;
- незбалансованість в обсязі аналітичної інформації, що надається керівництву;

- ігнорування необхідного реінжинірингу бізнес-процесів та необхідності створення корпоративних стандартів контролінгу;
- суперечливість методик аналізу в підрозділах, ризик застосування помилкової методології і методик;
- насадження деструктивних мотиваційних моделей, жорсткого контролю бюджетів і планових завдань.

Аналіз виявив не тільки недоліки, але і резерви для вдосконалення і розвитку підприємства ТОВ «N». Серед головних можна назвати подальше вдосконалення системи контролінгу підприємства.

Таким чином, можна зробити висновок, що контролінг в ТОВ «N» доцільно доопрацювати і представити, як систему, яка складається з елементів входу (інформаційне забезпечення контролю), елементів виходу (інформація про об'єкт управління, отримана в результаті контролю) і сукупності таких взаємопов'язаних ланок: центри відповідальності, техніка контролю (тобто інформаційно-обчислювальна техніка і технологія), процедури контролю, середу контролю, система обліку.

Оскільки основна функція контролінгу на підприємстві – аналіз і управління витратами, тому проведемо аналіз витрат підприємства, як головного об'єкту котролінгу. Контролінг витрат займає чи не найважливіше місце в системі управління стратегічним розвитком підприємства ТОВ «N» (назва підприємства умовна, що зумовлено небажанням підприємства демонструвати недоліки його функціонування).

Для успішного розвитку потрібно вміти ефективно управляти виробничими витратами. Витрати діяльності ТОВ «N», що включаються в собівартість продукції (робіт, послуг), групуються за такими елементами: матеріальні витрати, витрати на оплату праці, відрахування на соціальні заходи, амортизація основних фондів і нематеріальних активів, інші витрати. Проведемо динамічний аналіз витрат ТОВ «N» (табл. 18).

**Динамічний аналіз витрат ТОВ «N»
за 2019-2021 роки**

Показники	2019 рік	2020 рік	2021 рік	Відхилення			
				2019-2020		2020-2021	
				Абс.	Від.	Абс.	Від.
Адміністративні витрати	7689	5558	5947,06	-2131	72,3	389,06	107,0
Витрати на збут	5930	13618	14707,4	7688	229,6	1089,44	108,0
Інші операційні витрати	3059	3650	3796	591	119,3	146	104,0
Інші витрати	5747	0	2341	-5747	0,0	2341	0

З табл. 19 бачимо, що витрати характеризуються за чотирма показниками, а саме: адміністративні витрати протягом досліджуваного періоду. У 2020 адміністративні витрати зменшилися на 2131 тис. грн. (72,3%), а в 2021 році збільшилися на 389,06 тис. грн. (107%). Витрати на збут в 2020 році витрати на збут склали 13618 тис. грн., що на 7688 тис. грн. більше ніж в 2019 році, а в 2021 році збільшилися ще на 1089,44 тис. грн. (108%). Інші операційні витрати 2020 році склали 3650 тис. грн., що на 591 тис. грн. більше ніж в 2019 році. В 2021 році величина інших операційних витрат становила 3796 тис. грн., що на 146 тис. грн. (104%) більше у порівнянні з 2020 роком. Інші витрати в 2021 році становили 2341 тис. грн. що на 3406 тис. грн. менше ніж у 2010 році.

Також проведемо динамічний аналіз витрат діяльності ТОВ «N» за економічними елементами (табл. 3).

Проаналізувавши структурно-динамічний аналіз витрат діяльності ТОВ «N» за економічними елементами, можна зробити наступні висновки: що у 2019-2021 рр. найбільша питома вага припадала (близько 25 %) на витрати з оплати праці. Найменшу питому вагу протягом трьох років займають амортизаційні відрахування (4,0%-5,1%). Протягом досліджуваного періоду різких змін структури витрат на підприємстві ТОВ «N» не відбувалося. Загалом витрати в 2020 році становили 178383 тис. грн., що на 372210 тис. грн. більше ніж у 2019 році, в 2021 даний показник склав 205343,7 тис. грн., що на 26960,7 тис. грн більше ніж у попередньому періоді.

Таблиця 19

**Структурно-динамічний аналіз витрат діяльності
ТОВ «N» за економічними елементами**

Показники	Роки			Відхилення			
	2019	2020	2021	2020-2019		2021-2020	
				Абс.	Від. %	Абс.	Від. %
1. Матеріальні витрати	25856	37152	44953,92	11296,0	143,7	7801,9	121,0
у % до підсумку	18,3	20,8	21,9	2,5	113,7	1,1	105,1
2. Витрати на оплату праці	35766,0	45801,0	52213,1	10035,0	128,1	6412,1	114,0
у % до підсумку	25,3	25,7	25,4	0,3	101,3	-0,2	99,0
3. Відрахування на соцзаходи	13231	16907	19273,98	3676,0	127,8	2367,0	114,0
у % до підсумку	9,4	9,5	9,4	0,1	101,1	-0,1	99,0
4. Амортизаційні відрахування	7240	7669	8129,14	429,0	105,9	460,1	106,0
у % до підсумку	5,1	4,3	4,0	-0,8	83,8	-0,3	92,1
5. Інші витрати	59069	70854	80773,56	11785,0	120,0	9919,6	114,0
у % до підсумку	41,8	39,7	39,3	-2,1	94,9	-0,4	99,0
Усього витрат	141162	178383	205343,74	37221,0	126,4	26960,7	115,1

Аналіз «Cost-Volume-Profit» (витрати-обсяг-прибуток) є потужним інструментом в управлінні витратами, на основі якого керівництвом ТОВ «N» приймаються обґрунтовані рішення оперативного і стратегічного характеру. Зводиться такий метод управлінського аналізу до визначення точки (поріг) беззбитковості, тобто визначення тієї ситуації на підприємстві, коли доходи організації повністю покривають витрати [1]. Для більш точного уявлення про структуру виробленої продукції аналіз взаємозв'язку витрат на виробництво, обсягу виробництва і прибутку необхідно проводити по кожному виду продукції окремо.

CVP-аналіз проводиться трьома способами: методом рівнянь, методом маржинального доходу і графічним методом. Найважливішою складовою підготовчого етапу проведення CVP-аналізу є оцінка і розподіл витрат на постійні та змінні, що само по собі становить певну складність, так як чіткого розмежування між зазначеними витратами немає, у зв'язку з чим, витрати переходять з одного виду в інший і називаються умовно-змінними і умовно-постійними відповідно. Цю ситуацію з виникненням проблем при розмежуванні витрат слід віднести до мінусів CVP-аналізу.

Особливістю управління постійними витратами є те, що їх розмір на різних підприємствах визначається галузевими особливостями кожної з фірм. У зв'язку з чим, на кожному підприємстві є певні резерви і можливості щодо зниження постійних витрат. До них можна віднести – значне скорочення накладних витрат, продаж невикористаного обладнання, широке використання короткострокових форм лізингу обладнання та машин [1].

Керуючи перемінними витратами основним моментом повинна виступати спрямованість на їх постійну економію. Пов'язано це з тим, що між змінними витратами, випуском і реалізацією продукції існує пряма залежність. Забезпечення умов економії до подолання підприємством порогу беззбитковості тягне за собою зростання маржинального доходу, тобто дозволяє швидше подолати цей поріг [2].

Практичне застосування СVP-аналізу на підприємства ТОВ «N» розглянемо в табл. 4, розмежувавши витрати на виготовлення продукції у кулінарному цеху за 2021 р.

Таблиця 20

Розмежування постійних і змінних на виготовлення продукції у кулінарному цеху ТОВ «N»

№ п/п	Статті витрат	Постійні витрати, грн.	Змінні витрати, грн.
1.	Оплата праці та нарахування на заробітну плату, грн.:	109200	285980
	- основних робітників, зайнятих на виробництві		285980
	- управлінських працівників	109200	
2.	Сировина		29380
3.	Витрати на основні матеріали		5000
4.	Електроенергія	12000	
5.	Комунальні послуги	8000	
6.	Послуги Інтернет і зв'язок	3200	
7.	Амортизація	16000	196000
8.	Інші витрати	19200	51600
	Всього	167600	567960

Виходячи з даних табл. 21, доходимо висновку про те, що загальні витрати на виробництво кулінарної продукції в 2021 році склали 735560 грн. З них 26,1 % припадає на постійні витрати і, відповідно, 73,9 % – на змінні витрати.

У табл. 5 наведемо вихідні дані для розрахунку показників, необхідних для проведення CVP-аналізу. Відзначимо важливий момент – для спрощення аналізу залежності виручки від реалізації, виробничих витрат і обсягу виробництва обсяг реалізованої кулінарної продукції умовно приймаємо рівним обсягу виробленої продукції.

Для початку визначимо точку беззбитковості під час виробництва кулінарної продукції ТОВ «N» методом рівнянь.

Для визначення точки беззбитковості (порога рентабельності) методом рівнянь використаємо наступну формулу:

$$\text{Виручка} - \text{Змінні витрати} - \text{Постійні витрати} = \text{Прибуток} \quad (1)$$

Деталізуючи порядок розрахунку показників формули, її можна представити в наступному вигляді: (Ціна за одиницю $\times$ Кількість одиниць) – (Змінні витрати на одиницю $\times$ Кількість одиниць) – Постійні витрати = Прибуток.

Таблиця 21

Вихідні дані для CVP-аналізу на виготовлення продукції у кулінарному цеху ТОВ «N»

Показники	Значення показника всього	Значення показника на одиницю продукції
1. Об'єм реалізації, од.	3 112 000	
2. Виручка від реалізації, грн.	1034000	0,332
3. Змінні витрати, грн.	567960	0,1825
4. Постійні витрати, грн.	167600	
5. Прибуток	298440	

У точці беззбитковості прибуток дорівнює нулю, тому ця точка може бути знайдена за умови рівності виручки і суми перемінних і постійних витрат.

$$0,332x = 0,1825x + 167700 + 0;$$

$$0,1495x = 167700;$$

$$x = 1\,121\,739$$

де x – точка беззбитковості;

Як бачимо з наведеного прикладу, беззбитковість реалізації досягається при обсязі 1121739 одиниць кулінарної продукції.

Точку беззбитковості можна розрахувати також у грошових

одиницях. Для цього досить помножити кількість одиниць продукції в точці беззбитковості на ціну одиниці продукції:

$$0,332 \times x = 0,332 \times 1\,121\,739 = 372417 \text{ грн.}$$

Різновидом методу рівнянь є метод маржинального доходу, при якому точка беззбитковості (поріг рентабельності) визначається за формулою: Точка беззбитковості ($Q \beta$) = Постійні витрати (ТФС) / Норма маржинального доходу (ТСМ β).

Під час прийняття управлінських рішень щодо обсягів виробництва та асортименту продукції, менеджеру необхідна інформація про те, наскільки вигідне виробництво того чи іншого виду товару. Для цих цілей може використовуватися показник норми маржинального прибутку. Норма маржинального прибутку демонструє, наскільки збільшиться маржинальний прибуток при збільшенні обсягу реалізації товару і на 1 гривню.

У цьому випадку послідовність розрахунків для перебування точки беззбитковості (порогової виручки) буде наступною:

1. Знаходимо величину маржинального доходу:

$$1034000 \text{ грн.} - 567960 \text{ грн.} = 466040 \text{ грн.}$$

2. Обчислюємо коефіцієнт маржинального доходу:

$$466040 \text{ грн.} / 1034000 \text{ грн.} = 0,45.$$

3. Визначаємо точку беззбитковості (порогову виручку) в грошовому вираженні:

$$167600 \text{ грн.} / 0,45 = 372417 \text{ грн.}$$

4. Визначаємо точку беззбитковості (поріг рентабельності) у натуральному вираженні:

$$372417 \text{ грн.} / 0,332 \text{ грн.} = 1121739 \text{ одиниць}$$

5. Показник, що характеризує перевищення фактичної виручки від реалізації продукції (робіт, послуг) над граничною, що забезпечує беззбитковість реалізації, визначається за формулою:

$$\text{Маржинальний запас міцності} = , \quad (2)$$

де TR – фактична виручка;

S – порогова виручка;

TR – фактична виручка.

Чим вище маржинальний запас міцності, тим краще для підприємства. Для ТОВ «N» маржинальний запас міцності становить 64%: $(1034000 - 372417) / 1034000 \times 100\%$.

Значення маржинального запасу міцності 64% показує, що якщо в силу зміни ринкової ситуації (скорочення попиту, погіршення

конкурентоспроможності) виручка підприємства скоротиться менш ніж на 64%, то підприємство буде отримувати прибуток, якщо більш, ніж на 64% – виявиться в збитку.

Визначити ціну продукції при беззбитковій реалізації можна за формулою:

$$\text{Ціна беззбитковості} = , \quad (3)$$

де S – порогова виручка;

Q – обсяг виробленої продукції в натуральному вираженні.

У цьому випадку ціна беззбитковості одиниці виробу дорівнює 0,12 грн. (372417 / 3 112 000 шт.). Знаючи формулу ціни беззбитковості, завжди можна встановити необхідну ціну реалізації для отримання певної величини прибутку при реалізації встановленого обсягу виробництва.

На графіку (рис. 16) зображено залежність виручки, витрат і прибутку від обсягу на виготовлення кулінарної продукції у штуках ТОВ «N». Графік підтверджує значення порогу рентабельності, розрахованого іншими методами. Таким чином відзначимо, що CVP-аналіз, будучи інструментом контролінгу, є змістовною стороною процесу управління організацією та покликаний забезпечити управлінський апарат підприємства інформацією, необхідної для управління і контролю за рівнем витрат і їх співвідношенням на підприємстві.

При аналізі потрібно спочатку порівняти фактичні затрати на 1 грн. товарної продукції з плановими і знайти відхилення (табл. 22), а потім розрахувати, як на це відхилення вплинули різні фактори.

Кожна гривня доходу від реалізації повинна забезпечити 0,23 коп. планового валового прибутку (1 грн. - 0,77), а фактично прибуток складає 21 коп. (1 - 0,79), за минулий рік 18 коп. (1 - 0,82).

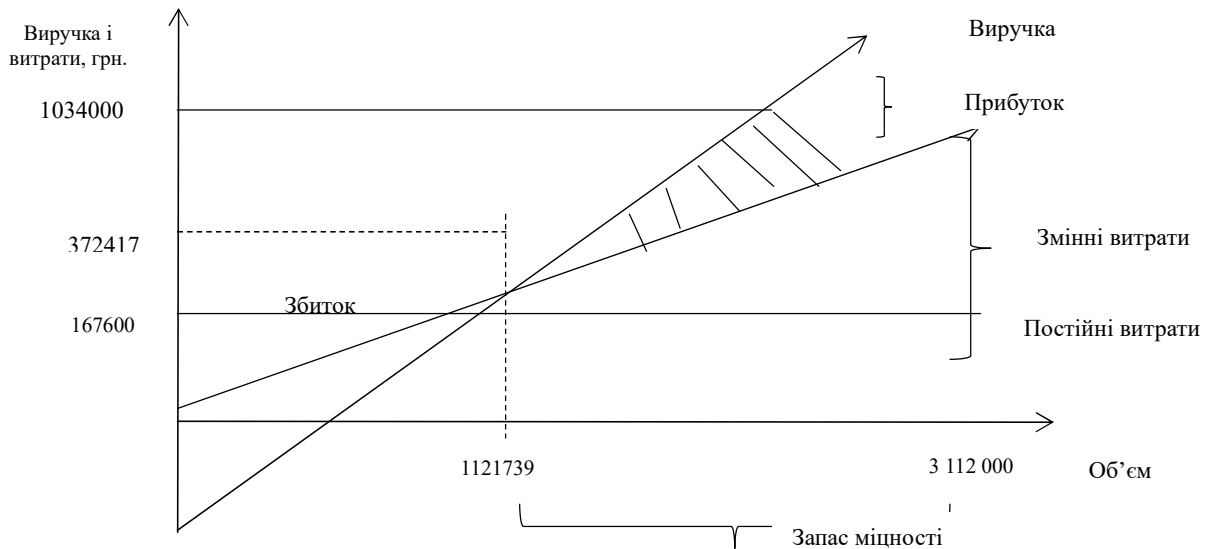

Рис. 16. Графік аналізу безбитковості виготовлення кулінарної продукції у штуках ТОВ «N»

Зниження було дуже незначним і необхідно вжити заходи до зниження витрат. Шляхів зниження витрат діяльності є чимало: це і вдосконалення процесу діяльності, автоматизації робочих місць та скорочення кількості працівників, це і кооперація з іншими підприємствами, що можуть виготовляти ті чи інші складники за меншими цінами тощо. Однак існує чимало проблем, пов'язаних із цим. Наразі зменшення витрат на придбання якісних матеріалів та заміна більш дешевими може призвести до зниження якості кінцевого продукту, а це може негативно позначитися на реалізації продукції. Зменшення кількості працівників і автоматизація діяльності потребує на перших етапах чималі капіталовкладення тощо.

Отже, контролінг витрат на підприємстві надає можливість виявити шляхи раціоналізації витрат на основі аналізу доцільності та ефективності кожної операції на підприємстві. Контролінг витрат забезпечує інформаційну, методичну та організаційно-координуючу підтримку процесу управління витратами діяльності підприємства, тому з метою досягнення традиційних основних цілей підприємства, розглянемо шляхи удосконалення системи контролінгу на підприємстві.

**Аналіз витрат на 1 грн. доходу від реалізації продукції
ТОВ «N» за 2021 рік**

Показники	2020 рік	2021 рік	
		план	факт
Витрати діяльності	178383	197130	205343,7
Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції	216926	256205	258793
Затрати 1 грн. товарної продукції	0,82	0,77	0,79
Зменшення витрат на 1 грн. продукції			
а) проти плану			0,02
б) проти минулого року			-0,03

Структура системи контролінгу ТОВ «N» досить складна, є формою адаптації системи до внутрішнього і зовнішнього середовища торгового підприємства і покликана відповідати потребам, цілям і завданням конкретного підприємства. Система сформована так, щоб залишатися цілісною протягом тривалого періоду часу і бути досить гнучкою, щоб при необхідності можна було здійснити її модифікацію і переорієнтацію з урахуванням потреб і можливостей підприємства.

Результативне впровадження та функціонування системи контролінгу дозволяє торговельному підприємству скоротити час адаптації підприємства до змін зовнішнього і внутрішнього середовища, оптимізувати управлінський ризик (ризик помилок у виборі вектору управлінського впливу), передбачити майбутнє, не наражати себе на небезпеку банкрутства, зробити ТОВ «N» прибутковим і конкурентоспроможним. Виявляючи вирішальні ділянки і вузлові проблеми соціально-економічного розвитку, шляхом своєчасної зміни форм організації обліку, аналізу, планування, контролю, методів управління, перенаправляючи інформаційні потоки, ефективна система контролінгу ТОВ «N» дозволяє в більш стислі терміни з найменшими втратами і витратами вирішувати завдання, намічені стратегією підприємства.

Оптимізації системи контролінгу може розглядатися як проведення удосконалень, нововведень у функціональних сферах управління, які охоплює контролінг: планування, облік, економічний аналіз, контроль, організація інформаційних потоків. В області планування основними

напрямами підвищення ефективності системи контролінгу має стати розширення кількості і якості факторів і прогнозних змін економічної ситуації, що враховуються в процесі планування, покращення точності прогнозів. У сфері обліку, це, перш за все, побудова системи управлінського обліку, облік неявних факторів і причин зміни соціально-економічної ситуації. У питаннях економічного аналізу – всебічне розкриття причин відхилень і впливу факторів на соціально-економічну ситуацію, розширення можливостей виявлення резервів, оцінок ризиків, аналіз майбутнього стану. У проблемі контролю – пошук можливостей порівнянь показників по різним чинникам. В області організації інформаційних потоків – розширення можливості отримання своєчасної, достовірної та в потрібному обсязі інформації від всіх сфер діяльності підприємства.

Мінімізація витрат може розглядатися як мінімізація витрат на впровадження системи бюджетування на підприємстві, модернізацію системи бухгалтерського та управлінського обліку, витрат на модернізацію інформаційних систем, купівлю нового програмного забезпечення, додаткових витрат на виплату винагороди співробітникам за додатковий обсяг робіт, витрат на послуги залучених спеціалістів (контролерів) або аудиторських організацій, витрат зовнішніх консультантів з впровадження ERP-систем, витрат на навчання і перепідготовку співробітників.

З метою оптимізації системи контролінгу на підприємстві ТОВ «N» необхідно здійснювати ряд заходів. Перш за все, це:

- позиціонування контролінгу, що означає встановлення його місця в системі управління підприємством, його відповідність цілям, завданням, стратегії і менеджменту підприємства, уточнення (зміну) вимог до системи контролінгу;
- врахування вимог до організації служби контролінгу, яка, по-перше, повинна мати можливість безперешкодно отримувати необхідну їй інформацію з усіх служб підприємства і швидко доводити інформацію до відома вищого керівництва, по-друге, повинна мати можливість і повноваження організовувати за допомогою інших служб збір інформації, що не міститься в існуючих документах, по-третє, повинна мати можливість впроваджувати нові процедури і методи збору та обробки інформації, а також методи управління підприємством, інструменти до контролінгу, по-четверте, повинна бути повністю незалежною від тієї чи іншої служби підприємства і підпорядковуватися безпосередньо вищому керівництву;
- аналіз системи контролінгу, що включає оцінку ефективності

функціонування системи контролінгу в цілому, її окремих елементів, взаємозв'язків цих елементів і взаємозв'язку системи контролінгу з зовнішнім середовищем з метою виявлення сильних і слабких сторін системи;

- застосування бенчмаркінгу з метою використання позитивного досвіду інших господарюючих суб'єктів і їх досягнень у своїй власній роботі;

- розробка заходів щодо модифікації системи контролінгу з урахуванням нових вимог і позитивного досвіду;

- зміна структури системи контролінгу, зміщення акцентів з окремих функціональних областей;

- використання бюджетування;

- послідовне використання, модифікація старих і впровадження нових прогресивних методів та інструментів контролінгу, їх комбінації, впровадження нового програмного забезпечення, їх адаптація з урахуванням специфіки підприємства;

- розширення можливості відстеження будь-якого інформаційно-матеріального потоку;

- збільшення кількості та якості інформаційної допомоги в прийнятті управлінського рішення, отримання кваліфікованих консультацій;

- вдосконалення взаємодії підрозділів на основі єдиного інформаційного простору підприємства;

- вдосконалення взаємозалежності дій і засобів всередині підприємства при реалізації управлінського рішення; узгодження в ході реалізації приватних цілей підрозділів і загальних (стратегічних) підприємства;

- навчання та мотивація персоналу, тренінги та професійний розвиток, при необхідності використання аутсорсингу.

Насамкінець потрібно постійно здійснювати моніторинг і діагностику системи контролінгу, переосмислити завдання, організацію та використовувати методи і інструменти, при необхідності провести в них зміни відповідно до нових принципів орієнтації (на клієнтів, процеси та ін.).

Розглянемо на прикладі застосування бенчмаркінгу на підприємстві ТОВ «N». Для нашого порівняння використаємо внутрішній бенчмаркінг. Предметом дослідження є ТОВ «N». У якості критеріїв оцінки діяльності підприємств будемо використовувати:

- фінансово-економічні показники: динаміка зростання обсягу виручки; динаміка зростання валового прибутку; динаміка зростання

рентабельності; грошові витрати на преміювання працівників; благодійна допомога;

- показники відносини з клієнтами і постачальниками: споживачі, позитивно оцінюють імідж підприємства; задоволеність гнучкістю підприємства; задоволеність надійністю підприємства.

Для проведення зіставлення критеріїв оцінки візьмемо підприємство-конкурент ТОВ «АТБ» (назва вигадана). Для збору інформації за показниками відносини з клієнтами і постачальниками будемо використовувати – анкетування. Збір даних по раніше визначеним критеріям проводився бухгалтерією і відділом менеджменту якості ТОВ «N» протягом останніх трьох років. Збір інформації здійснювався за допомогою інтерв'ювання, телефонних переговорів і електронної пошти. У процесі збору інформації були отримані дані представлені в табл. 7.

Проведемо аналіз отриманих даних. У результаті аналізу даних видно, що динаміка зростання обсягу виручки обох підприємств щорічно збільшується. Збільшення динаміки зростання обсягу виручки ТОВ «N» обумовлено метою, підвищити прибуток фірми, відповідно збільшиться і зростання заробітної плати.

Виходячи з даних табл. 23 видно зменшення валового прибутку. За рахунок зменшення валового прибутку можуть виникнути труднощі з покриттям постійних витрат, витрат на маркетинг і отримання чистого прибутку у ТОВ «N».

Необхідне проведення контролю рентабельності своєї діяльності по різних товарах, територіях, сегментах ринку, торгових каналах і замовленнях різного обсягу. Ці відомості допомагають вирішити, чи варто розширювати, скорочувати або зовсім згортати виробництво конкретних товарів. У ТОВ «N» спостерігається динаміка зниження рентабельності, що багато в чому визначає необхідність проведення конкретних заходів і маркетингової діяльності різного виду.

Значення критеріїв оцінки

ТОВ «АТБ» (назва вигадана)			ТОВ «N»		
1	2	3	4	5	6
- Споживачі, позитивно оцінюють імідж підприємства, %					
2019	2020	2021	2019	2020	2021
83	87	95	85	90	95
- Задоволеність гнучкістю підприємства, %					
85	90	95	87	92	93
- Задоволеність надійністю підприємства, %					
84	92	97	86	95	97
- Грошові витрати на преміювання працівників, грн					
73000	227000	344000	130000	200000	140000
- Благодійна допомога, грн					
72587	181857	235567	182333	210000	250000
- Динаміка зростання обсягу виручки, тис. грн					
6000	19800	32200	-70461	42343	41867
- Динаміка зростання валового прибутку, тис. грн					
4100	5200	5800	-14 208,0	-305,0	-1 155,7
- Динаміка зростання рентабельності,%					
4	4,4	4,7	7,3	-4,5	-0,7

Преміювання працівників завжди є одним із способів стимулювання та підтримки працівників підприємства, що забезпечує працездатність. Керівництво ТОВ «N» виділяє кошти на премії своїм працівникам.

У результаті аналізу даних видно, що благодійна допомога обох підприємств щорічно збільшується, що обумовлюється метою підвищити імідж підприємства. Споживачі, позитивно оцінюють імідж підприємства).

Стратегія залучення споживачів до товару передбачає великі витрати на рекламу і стимулювання споживачів з метою формування попиту з їх боку, тим самим підтримують імідж підприємства. У ТОВ «N» закріплені і постійно збільшуються споживачі, які позитивно оцінюють імідж.

За рис. 16 видно, що ТОВ «N» вносить в свою продукцію зміни, які задовольняють потреби і переваги споживачів. У свою чергу попит на товари зростає. У результаті проведених ТОВ «N» заходів щодо забезпечення мінімальної ціни і постійно зростаючого якості продукції збільшується задоволеність надійністю підприємства.

За результатами проведених досліджень оформляється звіт, що

містить рекомендації щодо усунення прогалин в діяльності ТОВ «N» (табл. 24).

Таблиця 24

Звіт по бенчмаркінгу

Критерій	Рекомендації щодо поліпшення
Динаміка зростання обсягу виручки	1. Збільшити обсяг випуску продукції. 2. Розширити асортимент продукції.
Зростання валового прибутку	1. Збільшити обсяг випуску продукції; 2. Збільшити обсяг оптових і роздрібних продажів.
Динаміка зростання рентабельності	1. Проводити аналіз попиту по кожному виду товару.
Грошові витрати на преміювання	1. Урізноманітнити виплату премій. 2. Збільшити відсоток витрат на преміювання.
Благодійна допомога	1. Продовжувати благодійну допомогу.
Споживачі, позитивно оцінюють імідж підприємства	1. Брати участь у проведенні конкурсів, ярмарках, лотерей та ігор. 2. Відрегулювати схему знижок.
Задоволеність гнучкістю підприємства	1. Внести інновації в асортимент. 2. Поліпшити якість виробленої продукції.
Задоволеність надійністю підприємства	1. Поліпшити якість виробленої продукції. 2. Збільшити функціональність і ергономічність властивостей товарів.

Таким чином, застосування бенчмаркінгу в діяльності ТОВ «N» полягає в чотирьох послідовних діях:

- Розуміння деталей власних бізнес-процесів.
- Аналіз бізнес-процесів інших компаній.
- Порівняння результатів своїх процесів з результатами аналізованих компаній.
- Впровадження необхідних змін для скорочення відриву.

Бенчмаркінг є мистецтво виявляти те, що інші фірми роблять краще, а також вивчення їх методів роботи. За основу бенчмаркінгу взята ідея порівняння діяльності не тільки підприємств-конкурентів, але і передових фірм інших галузей. Практика показує, що грамотне використання досвіду конкурентів і успішних компаній дозволяє скоротити витрати, підвищити прибуток і оптимізувати вибір стратегії діяльності своєї організації. Фактично бенчмаркінг – це альтернативний метод стратегічного планування, в якому завдання визначаються не від досягнутого, а на основі аналізу показників конкурентів.

Отже, бенчмаркінг є специфічним методом контролінгу, що дозволяє знаходити або виявляти того, що інші роблять краще за всіх, з подальшим вивченням, удосконаленням і застосуванням чужих методів роботи на підприємстві.

Організація системи контролінгу дозволяє підвищити конкурентоспроможність підприємства за рахунок удосконалення набору таких конкурентних переваг, як ефективність стратегічного планування і управління, а також здатність швидкого реагування на мінливі умови ринку. Центральним елементом управлінської системи є механізм фінансового планування (бюджетування).

Розглянемо методику складання бюджету реалізації (товарообігу) на підприємстві ТОВ «N» виходячи з даних за 2021 р. На підприємстві ТОВ «N» запланований приріст обсягу продажів на 2022 р. в розмірі не менше 12,7%. Це мінімальний рівень приросту товарообігу, що забезпечить динамічний розвиток у наступні роки. Окрім того, передбачена інфляція в розмірі 6,3% (прогноз НБУ). У результаті приріст товарообігу в майбутньому році повинен скласти 119%. Плануючи розвиток підприємства ТОВ «N» на 2022 р., керівництво виділило основні напрями розвитку структури товарообігу (табл. 25).

Таблиця 25

Бюджет реалізації ТОВ «N» на 2022 р.

Показник	Річний, тис. грн.	Планова реалізація 2022 року, тис. грн.
Кондитерські вироби	30307,3	36065,7
Овочі та фрукти	28994,8	34503,8
Бакалія	2636,6	3137,6
Хлібобулочні вироби	4473,6	5323,6
М'ясні	56025,7	66670,6
Тютюнові та вино-горілчані вироби	43857	52189,8
Молочна продукція	3180,7	3785,0
Побутова хімія	17597,9	20941,5
Посуд	2338,6	2782,9
Товари для немовлят	865,1	1029,5
Товари для спорту	1560,4	1856,9
Аудіо та відеопродукція	29513,7	35121,3
Канцтовари	363,8	432,9
Товари для дому	37077,7	44122,5
Усього	258793	307963,7

Наступним етапом у розробці генерального бюджету є складання бюджету запасів товарів на кінець планованого періоду. Бюджет запасів товарів безпосередньо взаємопов'язаний з бюджетом реалізації товарів і впливає з нього. Рівень товарних запасів повинен бути оптимальним, так як при завищених товарних запасах висока ймовірність появи на складах товарів з простроченими термінами реалізації, що призведе до невиправданих втрат при їх списанні. Окрім того, це викличе потребу в додаткових грошових коштах для закупівлі товарів.

Керівництво підприємства ТОВ «N» вважає, що в 2021 р. товарні запаси були оптимальними і в грошовому вираженні склали на 1 січня 2021 р. 11128,9 тис. грн. Зі зростанням товарообігу їх слід збільшити в відповідно до планованим обсягом продажів на 19%. Бюджет запасів товарів представлений в табл. 10.

З табл. 26 видно, що товарні запаси на складах ТОВ «N» будуть збільшені у відповідності з ростом товарообороту.

Таблиця 26

Бюджет товарних запасів ТОВ «N»

Показник	Запаси товарів, тис грн.	Планові запаси товарів, тис. грн.
Кондитерські вироби	567,9	675,8
Овочі та фрукти	231,8	275,8
Бакалія	432,9	515,2
Хлібобулочні вироби	4,9	5,8
М'ясні	1345,7	1601,4
Тютюнові та вино-горілчані вироби	954	1135,3
Молочна продукція	397,7	473,3
Побутова хімія	436	518,8
Посуд	321,8	382,9
Товари для немовлят	253,9	302,1
Товари для спорту	253,7	301,9
Аудіо та відеопродукція	1811,5	2155,7
Канцтовари	60,4	71,9
Товари для дому	2279,7	2712,8
Усього	9352	11128,9

Бюджет закупівель товарів ТОВ «N» є третім етапом формування загального бюджету. Для планування його скористаємося формулою:

$$Z_k = Z_n + П - P, \quad (4)$$

де Z_k – ь залишок товарів на кінець планованого періоду;

Z_n – залишок товарів на початок планованого періоду;

П – надходження (закупівлі) товарів за планований період;

P – реалізація товарів за планований період.

На підставі формули 5 розрахуємо плановане надходження товарів:

$$П = P - Z_n + Z_k, \quad (5)$$

Для більш детального розгляду закупівель товарів ТОВ «N» у майбутньому році складемо табл. 27.

Планована реалізація за закупівельною вартістю у плановому році дорівнює 307963,7 тис. грн. (бюджет продажів), а залишки запасів на 1 січня 2021 р. – 9352 тис. грн.

Таблиця 27

Бюджет закупівель товарів ТОВ «N» в прогнозованому році

Показник	Планова реалізація 2022 року, тис. грн.	Залишки запасів товарів станом на 01.01.2022 тис. грн.	Планові залишки на 31.12.2022, тис. грн.	План закупівель товарів, тис. грн.
Кондитерські вироби	36065,7	567,9	675,8	35957,8
Овочі та фрукти	34503,8	231,8	275,8	34459,8
Бакалія	3137,6	432,9	515,2	3055,3
Хлібобулочні вироби	5323,6	4,9	5,8	5322,7
М'ясні вироби	66670,6	1345,7	1601,4	66414,9
Тютюнові та вино-горілчані вироби	52189,8	954	1135,3	52008,5
Молочна продукція	3785	397,7	473,3	3709,4
Побутова хімія	20941,5	436	518,8	20858,7
Посуд	2782,9	321,8	382,9	2721,8
Товари для немовлят	1029,5	253,9	302,1	981,3
Товари для спорту	1856,9	253,7	301,9	1808,7
Аудіо та відеопродукція	35121,3	1811,5	2155,7	34777,1
Канцтовари	432,9	60,4	71,9	421,4
Товари для дому	44122,5	2279,7	2712,8	43689,4
Усього	307963,7	9352	11128,9	306186,8

Перевіримо за формулою 5 дані табл. 11:

$$9352 + 307963,7 - 11128,9 = 306186,8 \text{ тис. грн.}$$

Четвертий етап операційного бюджету – бюджет витрат на реалізацію. Для створення бюджету витрат ТОВ «N» на майбутній період необхідно спиратися на структуру витрат попереднього періоду. Бюджет витрат торгівлі ТОВ «N» подано в табл. 28.

Таблиця 28

Бюджет витрат на реалізацію ТОВ «N» в прогнозованому році

Найменування витрат	Сума витрат на збут 2022 року, тис. грн.	Прогнозоване скорочення витратна збут, тис. грн.	Планові витрати на збут в прогнозованому році, тис. грн.
Транспортні витрати	2 941	-	2 941
Оплата праці	5 883	45	5 838
Відрахування ЄСВ	1 294	10	1 284
Амортизація	735	16	719
Витрати на відрядження	49	-	49
Послуги зв'язку	7	2	5
Витрати на інкасацію	4	-	4
Інформаційно-аналітичне обслуговування	17	-	10
Комунальні послуги	2 500	-	2 500
Витрати на оренду	230	57	173
Інші витрати	1 052	150	902
Усього	14 707	279	14 426

Для складання бюджету витрат на майбутній період слід окремо розглянути кожну статтю витрат і знайти можливості для їх зниження.

Розглянемо можливості зниження витрат ТОВ «N» в прогнозованому році.

За статтями транспортних витрат відображаються:

- оплата послуг транспортних організацій відповідно до укладених договорів;

- витрати на оплату ПММ власного автотранспорту;

- витрати на ремонт власних автомашин, що належать організації.

Скоротити ці витрати неможливо з тієї причини, що розрахунки з транспортними організаціями провадяться за встановленими в договорах тарифами, а скорочення видатків при збільшенні товарообігу є нереальним. Витрати на ПММ, запчастини для ремонту автомашин при їх максимальній експлуатації також не можуть бути зменшені.

Витрати на оплату праці є можливість зниження витрат за рахунок планованого скорочення чисельності працівників на 1 особу, що складе 44,5 тис. грн. Відрахування на соціальні потреби безпосередньо залежать від сум нарахованої заробітної плати та складають 9,8 тис. грн.

У 2022 році передбачається частково відмовитися від договорів суборенди за складських приміщень, що використовуються нерационально, що дасть скорочення витрат на 56,7 тис. грн. За рахунок превентивних заходів, спрямованих на скорочення використання працівниками послуг зв'язку в особистих цілях, планується зменшити видатки по статті «Послуги зв'язку» на 1,5 тис. грн. За статтею «Інші витрати» передбачається скорочення непередбачених витрат підприємства на 150 тис. грн. За іншими статтями витрат змін не планується. У зв'язку з тим, що у процесі складання бюджету передбачена інфляція, сума планованих витрат наростаючим підсумком на 1 січня 2019 р. коригується на відсоток прогнозованої інфляції (6,3%) за очікуваннями керівництва.

Наступний етап – бюджет собівартості реалізованих товарів (табл. 29).

Таблиця 29

**Бюджет собівартості реалізованих товарів
ТОВ «N» в прогнозованому році**

<i>Показник</i>	<i>Фактичні собівартість товарів 2021 року</i>	<i>Планова собівартість прогнозованого року</i>
Реалізовано товарів	258793	307963,7
Торгова націнка	12,5	12,5
Собівартість	230076	273746

Заключним етапом формування операційного бюджету є план прибутків і збитків, який складається на підставі бюджету реалізації, бюджету запасів товарів, бюджету закупівель товарів, бюджету витрат на реалізацію та бюджету собівартості реалізованих товарів (табл. 30).

За допомогою бюджетування нами було визначено прогнозовані доходи і витрати підприємства ТОВ «N». Прогнозовано підприємство збільшить свій

прибуток на 45%. Бюджетування дозволяє підвищити ефективність розподілу та використання ресурсів, створює об'єктивну основу для оцінки результатів діяльності ТОВ «N».

Таблиця 30

**Прогнозований звіт про фінансові результати
ТОВ «N»**

<i>Показник</i>	<i>Звіт 2021 року, тис. грн.</i>	<i>Прогноз, тис. грн.</i>	<i>Відхилення (+; -) тис. грн.</i>
Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)	258793	306186,8	47394
Собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг)	230076	273746	60041,3
Валовий прибуток	28716	32440,8	9663,2
Інші операційні доходи	2893	2893	0
Адміністративні витрати	5947	5947	0
Витрати на збут	14707	14 426	-281
Інші операційні витрати	3796	3796	0
Фінансовий результат від операційної діяльності: прибуток	7159	11164,5	4005,9
Інші фінансові доходи	1	1	0,0
Інші доходи	5432	5432	0,0
Інші витрати	2341	2341	0,0
Фінансовий результат до оподаткування: прибуток	10251	14256	4005,9
Витрати (дохід) з податку на прибуток	2214	2566	352,2
Чистий фінансовий результат прибуток	8 037	11690	3653,8

Система контролю виконання бюджету на підприємстві ТОВ «N» є своєрідним моніторингом фінансового стану підприємства. Важливість цієї системи не викликає сумнівів. Говорячи про шляхи практичної реалізації системи контролю, слід брати до уваги стратегічне позиціонування підприємства.

Процес контролю виконання бюджету починається ще з розробки бюджету, якому передуює робота зі збору й аналізу необхідних даних. Справа в тому, що при розробці бюджетних форм варто передбачати їхню максимальну сумісність зі звітами, щоб процедура контролю була максимально зручною: після реалізації бюджету замість планових форм

(основних бюджетів) з'являються відповідні звіти, що повинні успадковувати формат бюджетних таблиць. Важливо зробити гармонізацію між системою обліку і системою бюджетування, у іншому випадку, бюджет залишиться тільки планом, а перевірити його фактичне виконання буде неможливо. Зіставлення планових і фактичних значень є ключовим елементом системи контролю виконання бюджету. Таке зіставлення найбільш наочно і інформативно виробляти у відносному вираженні. Згодом настає стадія аналізу результатів контролю, яка призводить до кульмінації всього процесу. Наразі з'ясується, хто і що не так зробив і кого треба покарати, а кого – заохотити. Але на цьому керуюча функція системи контролю не вичерпується: необхідно з'ясувати, коли повинні бути усунуті негативні результати, виявлені в процесі контролю, і, нарешті, скільки ще треба продати, одержати грішми і т. д., для того щоб виправити положення.

Ключовим елементом системи контролю є «відхилення». До того ж, передбачається використання методу виключення, відповідно до якого менеджер зосереджує увагу тільки на значимих відхиленнях і не звертає уваги на показники, що виконуються задовільно. У процесі контролю виконання бюджету плановані і фактичні дані деталізуються на підприємстві ТОВ «N» до вихідних складових, щоб визначити, що саме призвело до розбіжності.

Аналіз відхилень, орієнтований на наступні управлінські рішення, припускає більш детальний факторний аналіз впливу різних відхилень параметрів бізнесу на прибуток або грошовий потік. По суті, проводиться декомпозиція впливу всіх, разом узятих, відхилень на величину підсумкового показника. Технологія проведення такого контролю виглядає наступним чином:

Крок 1. Встановлення факторів, які впливають на величину підсумкового показника.

Крок 2. Визначення сумарного відхилення підсумкового показника від бюджетного значення.

Крок 3. Визначення відхилення підсумкового показника в результаті відхилення кожного окремого фактору.

Крок 4. Встановлення пріоритетів впливу окремих факторів на величину підсумкового показника.

Крок 5. Складання остаточних висновків і рекомендацій в частині управлінських рішень, спрямованих на виконання бюджету.

У табл. 15 розглянемо на прикладі контролю виконання бюджету з елементами факторного аналізу відхилень річного прибутку підприємства ТОВ «N» у 2021 році.

У табл. 32 показано, що відхилення фактичної величини річного прибутку істотно відрізняється від планової. Наведені в таблиці результати аналізу дозволяє пояснити це відхилення. По-перше, підприємство ТОВ «N» не виконало план продажів у натуральному вираженні, що призвело до недоотримання 550 тис. грн чистого прибутку. У той же час відпускні ціни переважно збільшилися, що дозволило компенсувати зниження прибутку за рахунок невиконаного обсягу продажів. Найбільш істотним фактором стало значне подорожчання сировинних ресурсів. За рахунок збільшення цін на сировину підприємство втратило 650 тис. грн чистого прибутку.

Економія, що відображена в звіті є на нормах витрат сировини, виробничих накладних витратах і адміністративних витратах. Очевидно, що поточна ситуація на ринку змусила керівництво ТОВ «N» зменшити витрати в частині цього виду витрат. Були й незаплановані витрати, в числі яких основну частку становить спонсорська допомога.

Для того, щоб система контролю виконання бюджету на підприємстві ТОВ «N» була повноцінною, необхідно розробити систему мотивації співробітників за виконання запланованих показників. Система не має бути надмірно ускладненою, оскільки співробітники, відповідальні за досягнення запланованих показників, повинні мати можливість самостійно визначати, що їм необхідно зробити, щоб отримати бажану суму винагороди.

Таблиця 31

**Контроль виконання бюджету з елементами факторного аналізу
відхилень річного прибутку підприємства**

<i>Найменування статті</i>	<i>Сума</i>	<i>Відхилення</i>		<i>Пояснення</i>
Чистий прибуток по бюджету	8515	+	-	
Чистий прибуток за фактом	8037			
відхилення	- 475			
Фактори, що вплинули на відхилення:				
Невиконання обсягу продажів	-550		-550	Невиконання плану по продажу м'ясних і кондитерських виробів та господарчих товарів
Вплив відпускних цін на продукцію	335	335		Підвищено ціни на товарну продукція
Вплив закупівельних цін на	-650		-650	Підвищення цін на

<i>Найменування статті</i>	<i>Сума</i>	<i>Відхилення</i>		<i>Пояснення</i>
матеріальні цінності				запасні частини та матеріали
Економія виробничих норм витрат сировини і матеріалів	300	300		Зниження цін на ПММ
Економія експлуатаційних витрат (ремонти та обслуговування обладнання)	400	400		Ремонти та обслуговування обладнання проведено не в повному обсязі
Перевитрата по заробітній платі персоналу	-150		-150	Законодавче збільшення мінімальної зарплати
Економія адміністративних і збутових витрат	280	280		
Не заплановані витрати	-400		-400	
У тому числі :				
премії за рацпропозиції	-30			
штрафи і пені	-50			за підсумками непланової податкової перевірки
спонсорські допомоги за вказівкою власника	-320			
Інші незначні економії / перевитрати	-40	60	-100	соціальна сфера, профспілки та інше
Разом: відхилення чистого прибутку	-475	1 375	-1850	

Ще однією важливою особливістю є необхідність розробки системи стимулювання до початку процесу планування діяльності на бюджетний період. Співробітники, залучені до процесу планування, повинні бути зацікавлені складати бюджети, наближені до дійсності, а не заносити будь-які цифри, щоб від них скоріше відстали. Окрім того, система бонусів повинна бути розроблена таким чином, щоб у працівників не виникало бажання навмисно занижити план, щоб перевиконати його і отримати велику суму винагороди. Фінансовий менеджер, який відповідає за весь процес планування, повинен чітко відслідковувати відповідність бюджетів поставленим довгостроковим планам і припиняти всі спроби навмисного заниження прогнозних даних. Система стимулювання має охоплювати по можливості весь персонал підприємства ТОВ «N», як основний, так і обслуговуючий, оскільки кожен співробітник, який зацікавлений в підвищенні результатів своєї

роботи, буде в тій чи іншій мірі підвищувати ефективність роботи підприємства в цілому. На рис. 17 показано приклад системи стимулювання співробітників компанії, що займається торгівлею.

Рис. 17. Показники для працівників, пов'язаних із реалізацією товарів

Як елемент системи стимулювання підприємства ТОВ «N», що має мережу центрів прибутку (філії), можна розробити механізм змагання між філіями. Для оцінки результатів роботи кожної філії необхідно розробити комплекс показників в рамках контролю виконання бюджету, і певний розмір винагороди співробітників кращого філії.

Розробити систему стимулювання можна наступним чином:

1) визначити основні блоки планованих вихідних даних для кожного підрозділу і співробітників, що відповідають за складання та виконання бюджетів;

2) визначити шкалу винагород / стягнень для кожного співробітника за виконання окремих бюджетів;

3) визначити шкалу бонусів для керівників та фінансової служби (орієнтація на виконання результуючих бюджетів і ефективність роботи системи);

4) визначити суму винагород всіх співробітників і розрахувати її частку в планованій чистого прибутку.

Основні принципи ефективної системи стимулювання:

- реальність досягнення показників, при яких нараховуються бонуси;

- сума винагороди повинна бути суттєвою, щоб зацікавити співробітників (винагорода в розмірі 5% від зарплати викличе негативну реакцію);

- сума винагород повинна бути порівнянна з прибутком підприємства, в іншому випадку витрати на заохочення співробітників перевищать ефект від впровадження системи.

Важливим є поєднання практичного втілення системи бюджетування з системою стимулювання діяльності співробітників. Вважається, що 80% проблем реального впровадження бюджетування мають організаційний характер, і тільки 20% - методичний.

Отже, ефективне управління засноване на системі планування діяльності підприємства і контролі виконання розроблених бюджетів. Головний інструмент контролю – виявлення відхилень фактично досягнутих показників від запланованих.

Контролінг як система управління витратами є синтезом елементів обліку, аналізу, контролю, планування, реалізація яких забезпечує вироблення альтернативних підходів під час здійснення оперативного і стратегічного управління процесом досягнення кінцевих цілей і результатів діяльності підприємства.

Список використаних джерел

1. Аніловська Г. Я., Столяренко О. О. Фінансовий аналіз: навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2012. 403 с.
2. Акулова Ю. О. Основні принципи і підходи до організації контролінгу на підприємствах України. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2014. № 11. С. 249–254.
3. Герасименко Т. О. Аналіз господарської діяльності: навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2014. 319 с.
4. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. Фінансово–економічний словник. 3–тє вид., доп. та перероб. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. 844 с.
5. Петрович Й., Панас Я. Еволюція контролінгу в сучасній теорії та практиці управління вітчизняними підприємствами. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2013. № 1. С. 129–137.
6. Садченко О. В. Контролінг. Навчально-методичний посібник. Одеса : Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. 2013. 172 с.
7. Систематизація інструментарію контролінгу на підприємстві: теоретичний аспект. *Зб. наук. пр. Нац. ун-ту держ. податкової служби України*. 2010. № 1. С. 118–127. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/71925784.pdf>.

Розділ 2

УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Сутність розвитку та підходи до його визначення

Євгенія Коваленко-Марченкова, к.е.н.

Вивчення сутності поняття розвитку, з огляду на велику увагу науковців до зазначеної економічної категорії та численні визначення, що представлені в теоретичній площині досліджень з цієї проблематики, потребує здійснення систематизації підходів до її трактування. Зокрема, має бути обрано принцип здійснення такої систематизації.

При систематизації трактувань сутності певного поняття найбільш часто застосовується принцип диференціації (від англ. differential – різниця), що полягає в пошуку розбіжностей між визначеннями та виокремленні альтернативних підходів. На наш погляд, такий підхід більш доцільно застосовувати для систематизації багатозначних понять, під час розгляду сутності яких залежно від сфери застосування їм можуть бути дані визначення, що взаємно виключають одне одного, та кожен окремий підхід може бути застосовано лише в контексті проблематики певної галузі знань.

Інші поняття можуть вважатись універсальними, тобто сутнісні характеристики яких принципово не змінюється від зміни сфери їхнього застосування та в контексті проблематики різних галузей знань. Для таких понять, трактовки яких не виключають взаємно одна одну, а скоріше є взаємодоповнюючими, доцільніше у процесі систематизації підходів до їх трактування керуватись принципом комплементарності (від англ. complement – доповнення) – принцип, що полягає у визначенні суттєвих характеристик, які притаманні означеному поняттю, та виділенні підходів до його трактування з огляду на повноту їх охоплення.

Тобто, при застосуванні принципу диференціації під час систематизації підходів до трактування сутності поняття виокремлюються альтернативні підходи, тоді як за умови застосування принципу комплементарності – підходи різного ступеня фрагментації.

Принципи систематизації підходів до трактування сутності поняття наведено на рис. 18.

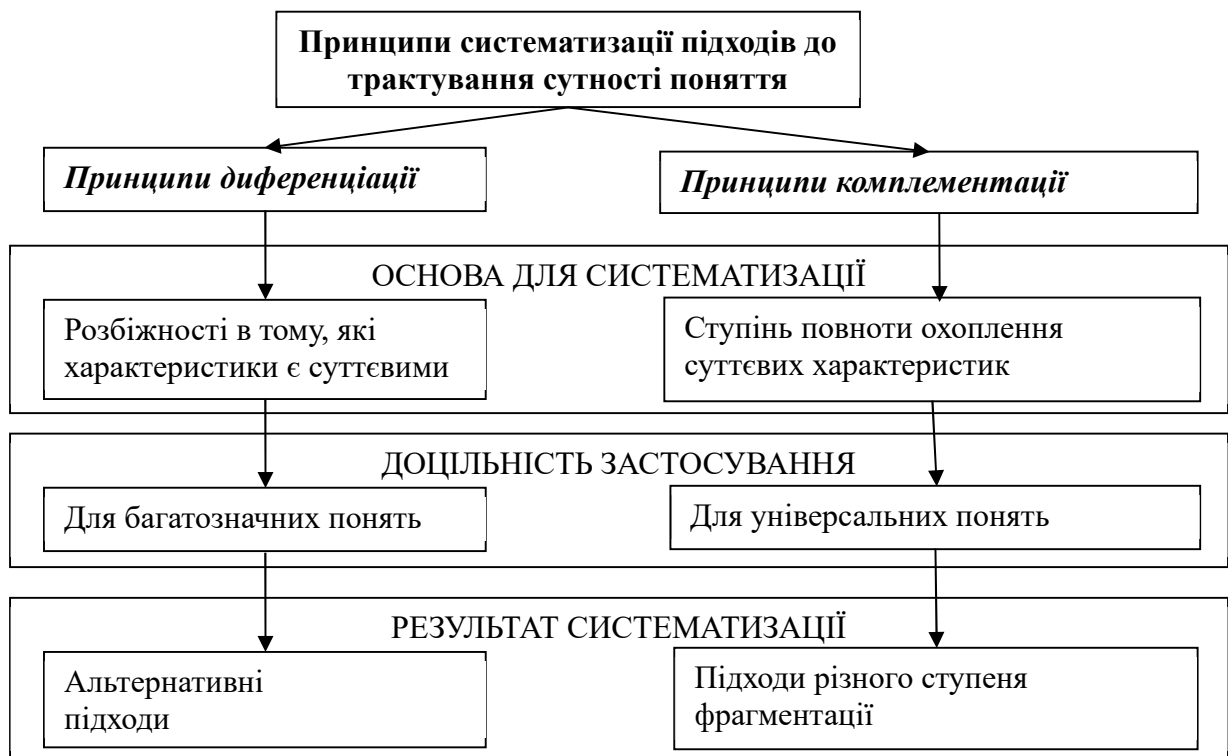

Рис. 18. Принципи систематизації підходів до трактування сутності поняття (розроблено автором)

Вибір принципу систематизації підходів до трактування сутності певного поняття потребує послідовного виконання певних кроків (рис. 18):

Крок 1. Опрацювання джерел інформації, їх сортування та добір поглядів науковців, на вивченні яких систематизація підходів до трактування поняття буде ґрунтуватися.

Наразі цей крок передбачає здійснення інформаційно-аналітичного процесу, що є процесом пошуку, збору, переробки та подання інформації у формі, придатній для її використання з певною визначеною метою. У якості основних джерел інформації мають використовуватися наукові праці провідних вчених, як вітчизняних, так і зарубіжних (монографії, наукові статті в періодичних виданнях тощо).

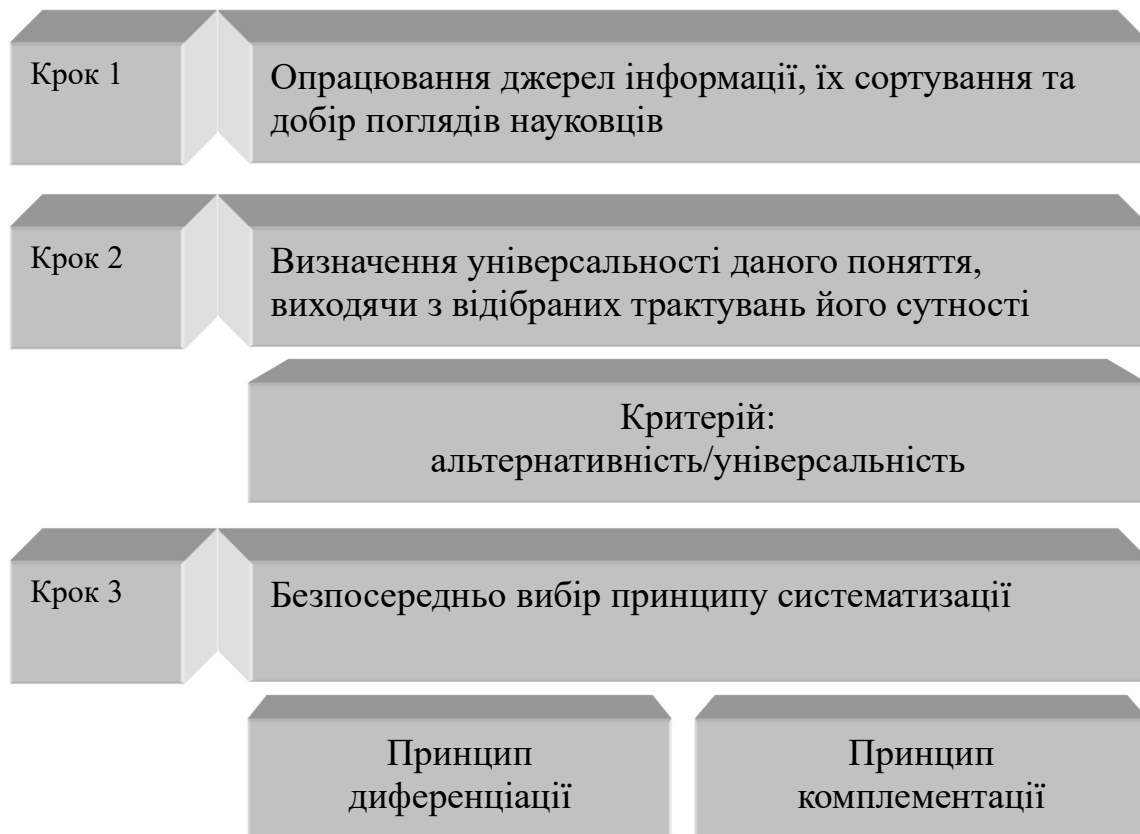

Рис. 19. Послідовність вибору принципів систематизації (розроблено автором)

Крок 2. Визначення універсальності даного поняття, виходячи з відібраних трактувань сутності цього поняття. Таким чином, доцільно керуватися критерієм альтернативності / універсальності:

- пошук серед наявних трактувань альтернативних, тобто таких, що взаємно виключають одне одного (якщо прийнятність застосування до певного об'єкта дослідження одного з трактувань виключає можливість застосування до цього об'єкта дослідження іншого трактування);

- якщо альтернативні трактування відсутні або їх кількість у відсотковому значенні є мінімально-допустимою (не більше 5%), таке поняття може бути визнане універсальним, в іншому разі поняття вважаються багатозначними.

Результати дослідження визначень поняття «розвиток» з точки зору їх критерія універсальність/альтернативність наведено в таблиці 33.

До того ж, визначаємо, що можливість використання низки визначень поняття «розвиток» для різних об'єктів, процесів, явищ може вважатись безумовною. Це означає, що в даному визначенні об'єкт, процес, явище, до

якого воно належить, не конкретизоване, а отже таке визначення може використовуватися для будь-якого об'єкта, процесу, явища. У такому разі визначення сприймається як повністю універсальне.

Таблиця 33

Попередня систематизація поглядів науковців на сутність поняття «розвиток» за критерієм універсальність/альтернативність

Попередня систематизація поглядів	Можливість використання визначення для різних об'єктів, процесів, явищ		
	Безумовна	Відносна	Відсутня
	У визначенні об'єкт, процес, явище не конкретизовано, є можливість його використання для будь-якого об'єкта, процесу, явища	У визначенні уточнено об'єкт, процес, явище, щодо якого це поняття застосовується, але за певних умов / уточнень його можна застосовувати відносно до інших об'єктів, процесів, явищ	У визначенні уточнено об'єкт, процес, явище, щодо якого це поняття застосовується та воно не може бути за будь-яких умов (умов чи уточнень) застосовуватись відносно до інших об'єктів, процесів, явищ
Автори, визначення яких підлягають дослідженню	Тойнбі А., Філософський словник, Дунда С., Забродська Л., Коротков Е., Пономаренко В., Трийд О., Кизим М. Акофф Р., Шимановська-Діанич Л., Джой-Метьюз Дж., Меггинсон Д., Сюрте М., Гапоненко О., Пакрухин А.,	Шумпетер Й., Бакаєв О., Гриценко В., Бажан Л., Бакаєв Л., Бобер К., Ралко О., Капліна А., Забродський В., Кизим М., Богатирьов І., Мочерний С.	В відібраному масиві знань відсутні

	Ільїн В., Кулагін Ю., Ожегов М., Коротков Е., Смирнов Е., Василенко В., Євдокимова Д.		
Класифікація визначення згідно критерію універсальність / альтернативність	Універсальне визначення	Визначення достатнього ступеня універсальності	Альтернативне визначення
Відсоткове співвідношення	65%	35%	0%

Джерело: систематизоване автором

Під час дослідження всі визначення поняття «розвиток» було згруповано за можливістю їх використання для різних об'єктів, процесів, явищ.

Можливість використання для різних об'єктів, процесів, явищ викликає питання з огляду на конкретизацію об'єкта, до якого воно відноситься. Це означає, що в цьому конкретному визначенні уточнено об'єкт, процес, явище, щодо якого презентоване поняття застосовується. На перший погляд, це певним чином позбавляє його універсальності. Але таке визначення слід розглянути з точки зору того, чи можна його застосувати до іншого об'єкта, процесу, явища, якщо внести у визначення певні уточнення у вигляді упущення об'єкта дослідження чи навпаки розширення кола об'єктів.

Якщо така можливість існує, тобто дане визначення може застосовуватись до інших об'єктів, хоч і за певних упуцень, можна говорити, що можливість його застосування до різних об'єктів, процесів, явищ є відносною, а саме визначення можна сприймати як таке, що вирізняється достатнім ступенем універсальності.

Лише в разі, якщо можливість застосування визначення поняття «розвиток» відносно до інших об'єктів, явищ, процесів відсутня за будь-яких умов, тобто не дивлячись на певні уточнення, або ж за відсутності можливості здійснення таких уточнень з огляду на те, що вони істотно змінюють сутнісний зміст даного визначення, його можна сприймати як

альтернативне.

Попереднє вивчення поглядів науковців на сутність поняття «розвиток» дало змогу говорити, що це поняття може бути віднесено до універсальних, при цьому 65% визначень є повністю універсальними, а 35% – мають достатній ступінь універсальності, тобто можуть застосовуватись до інших об'єктів, процесів, явищ за певних упуцень або уточнень. Альтернативні визначення у відібраному масиві знань відсутні.

Крок 3. Безпосередньо вибір принципу систематизації:

- принцип диференціації – за умови того, що поняття віднесене до багатозначних (візуалізація даного принципу наведена на рис. 20);

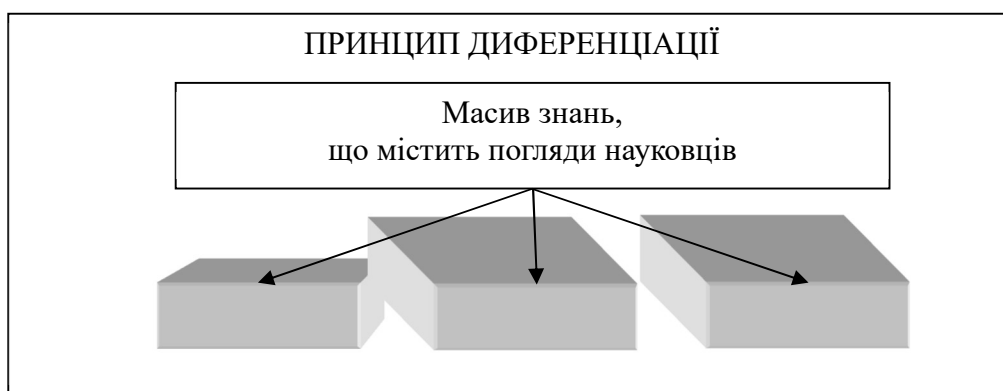

Рис. 20. Візуалізація принципу диференціації при систематизації поглядів науковців (розроблено автором)

- принцип комплементарності – за умови віднесення поняття до універсальних (візуалізація даного принципу наведена на рис. 21).

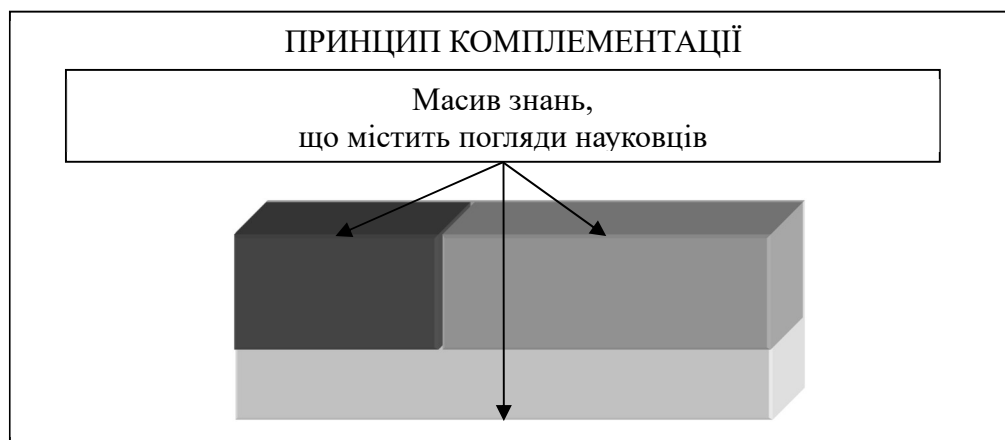

Рис. 21. Візуалізація принципу комплементарності при систематизації поглядів науковців (розроблено автором)

З огляду на те, що попереднє вивчення поглядів науковців на сутність поняття «розвиток» дало змогу говорити, що це поняття може бути віднесене до універсальних, відносно до нього можна було застосовувати принцип комплементації при систематизації підходів до трактування його сутності.

До того ж, проблематика трактування розвитку, визначення його сутності досліджувалася в роботах багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, які розглядають його як певний процес, що характеризується спрямованими змінами, першочергово, якісного характеру, що призводять до поліпшення, вдосконалення системи. Наразі ряд науковців дає досить узагальнене, спрощене трактування розвитку, тоді як інші вчені конкретизують його з позиції умов, за яких він відбувається, характеру змін, що йому притаманні, чинників, що впливають на його перебіг тощо.

Таким чином, трактування кожного поняття не тільки містить конкретні формулювання, що чітко відображають певні характеристики даного поняття, що є суттєвими з позиції автора, але й дає змогу іншому досліднику сприймати інформацію самостійно та доповнити це трактування власними висновками, виходячи з власного уявлення, життєвого досвіду, компетенцій.

Тобто семантичне поле трактування окремого поняття можна умовно поділити на поле конкретизації (те, що автор безпосередньо зазначає в визначенні), поле припущень (ті характеристики, що є суттєвими, та до яких читач може дійти самостійно). Додатково може бути виділене поле доповнень, що містить уточнюючі характеристики поняття, що виокремлені дослідником, залежно від дослідницької мети.

З точки зору формулювання загального трактування певного поняття важливо максимально розширити поле конкретизації, щоб охопити всі суттєві характеристики даного поняття незалежно від характеру та мети дослідження, за наявності чи за відсутності поля доповнень.

Зважаючи на це, на нашу думку, всі трактування поняття терміну «розвиток» можна умовно розділити на три підходи з позиції обумовленості змін, що відбуваються в системі, внутрішніми чи зовнішніми чинниками, впливу цих змін на взаємодію із зовнішнім середовищем системи:

- індефінітний – трактування розвитку, що не дає чіткого розуміння впливом яких чинників (внутрішніх чи зовнішніх) обумовлені зміни, чи впливають ці зміни на характер взаємодії системи з зовнішнім середовищем;

- автономічний – трактування розвитку, де зосереджена увага на

внутрішній обумовленості змін у системі; чітко не простежується позиція щодо наявності чи відсутності впливу зовнішніх чинників на зміни, що відбуваються в системі, та впливу цих змін на її взаємодію із зовнішнім середовищем;

- інтеграційний – найбільш повне трактування розвитку, що передбачає обумовленість змін у системі як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, засвідчує наявність впливу цих змін на взаємодію системи із зовнішнім середовищем.

Спочатку розглянемо розвиток згідно індефінітного підходу. Логічна схема загальних характеристик зазначеного терміну за його трактуванням згідно з індефінітним підходом наведено на рис. 5.

На рівні загального розвитку предмету характеризується як цілісний цикл розвитку та існування цього предмету. Значення терміну «індефінітний» згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови трактується як неясний, невизначений, що не має чітких меж [1].

Згідно з визначеннями, притаманними даному підходу, розвиток передбачає наявність змін (перетворень) якісного та кількісного характеру певного об'єкту, але чинники, під впливом яких такі зміни відбувались, лишаються невизначеними.

Таким чином, поле конкретизації за даним підходом охоплює лише одну суттєву характеристику і потребує розширення, адже, на наш погляд, наявність змін не може бути виключною суттєвою характеристикою поняття «розвиток» як такого.

Отже трактування розвитку згідно запропонованого нами індефінітного підходу є досить загальним, та, з огляду на обраний предмет дослідження, на наш погляд потребує певної конкретизації, особливо в контексті дослідження саме управління розвитком, адже управляти певним процесом можна лише впливаючи на чинники, що обумовлюють його протікання чи враховуючи їх вплив.

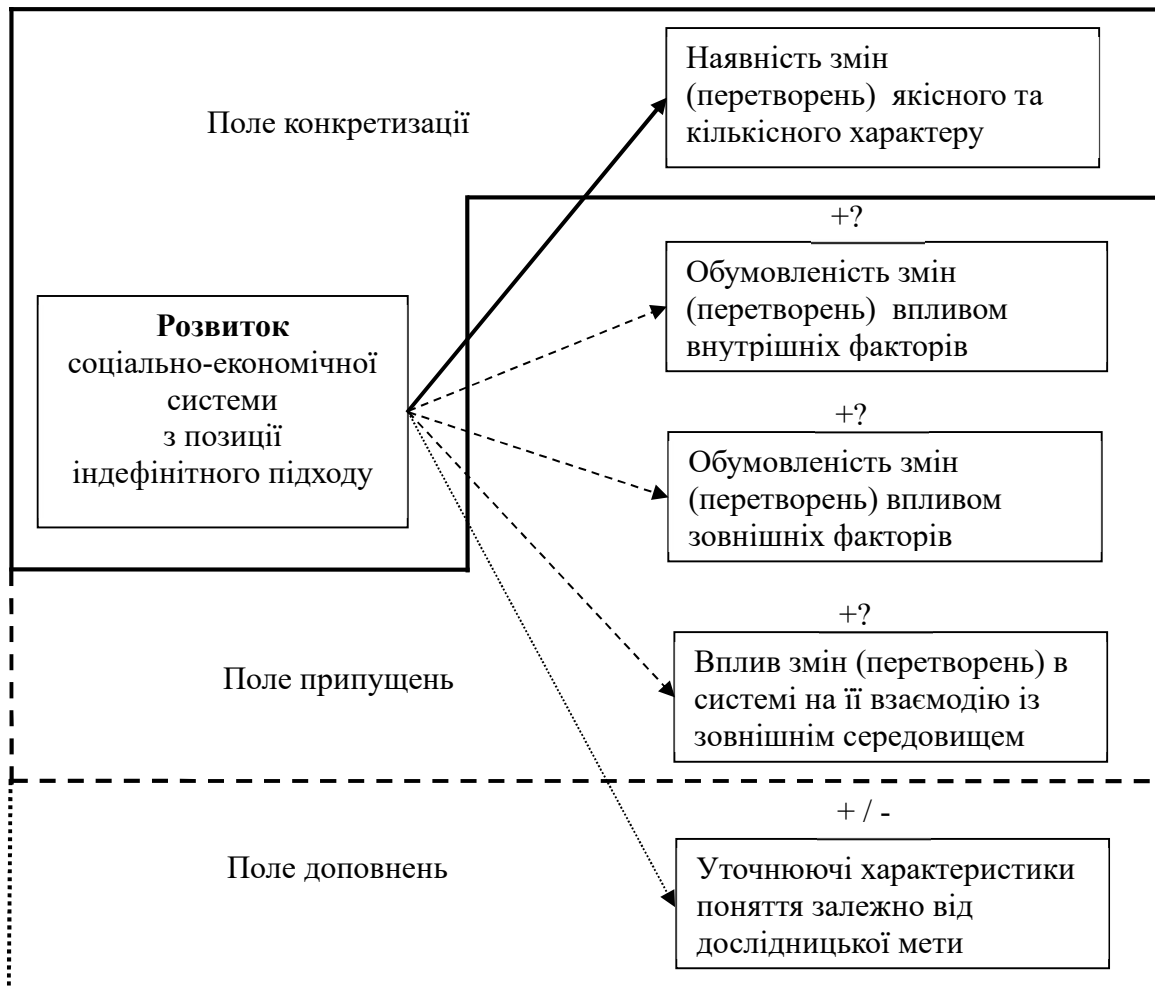

Рис. 22. Логічна схема загальних характеристик розвитку за його трактуванням згідно індефінітного підходу (розроблено автором)

Автономічний підхід базується на такому понятті як «автономізація». Згідно з великою українською енциклопедією під терміном «автономізація» (від авто... і грец. *νυμος* закон) розуміють певний процес набуття автономії, надання (або здобуття) права на самоврядування, права самостійно приймати рішення у тій чи іншій сфері [2]. Тобто дослідник згідно такого підходу трактує розвиток розширює поле конкретизації певного поняття тим самим зменшує поле припущень.

Трактування розвитку згідно автономічного підходу (рис. 23), звичайно, не спростовує наявність впливу зовнішнього середовища на процес розвитку та його протікання, або впливу змін, з якими пов'язаний розвиток на взаємодію системи з зовнішнім середовищем, але прямо не підтверджує її, що може призвести до звуження сприйняття даного поняття.

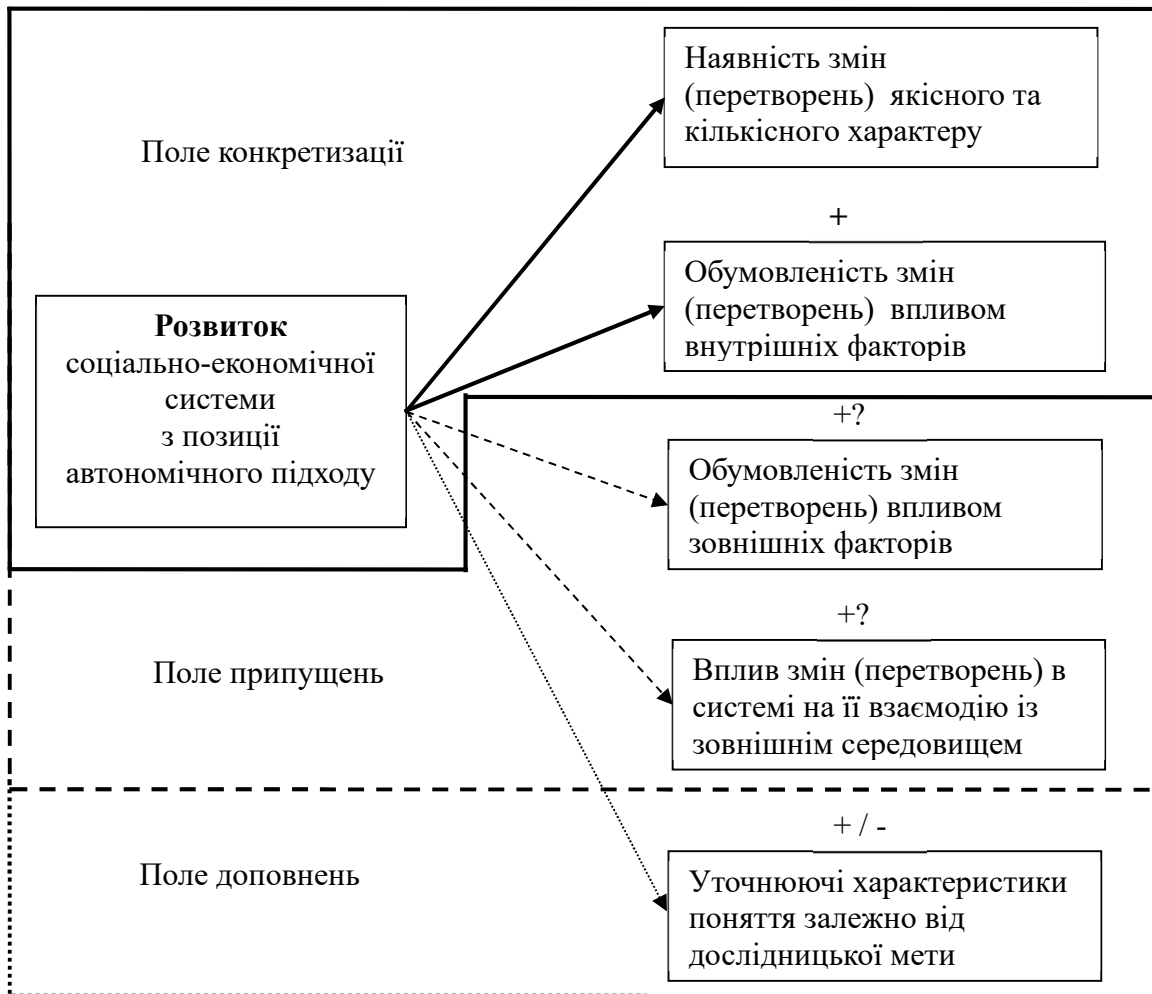

Рис. 23. Логічна схема загальних характеристик розвитку за його трактування згідно автономічного підходу (розроблено автором)

Використання інтеграційного підходу в наш час, що відрізняється значнішим ступенем складності та швидкими темпами кардинальних змін зумовлює необхідність застосування такої наукової методології аналізу, сутність якої полягає у відсутності припущень для розуміння розвитку тим самим дозволяє розширити поле конкретизації цього поняття. Сутність самого інтеграційного підходу базується на розумінні терміну «інтеграція (від лат. Integratio – відновлення, спогад, Integer – цілий) як об'єднання в ціле будь-яких частин, елементів [1]. Згідно з інтеграційним підходом (рис. 24.) найбільш повно розкривається сутність розвитку як процесу, що притаманний виключно для відкритих систем, для яких взаємодія із зовнішнім середовищем є відмінною властивістю.

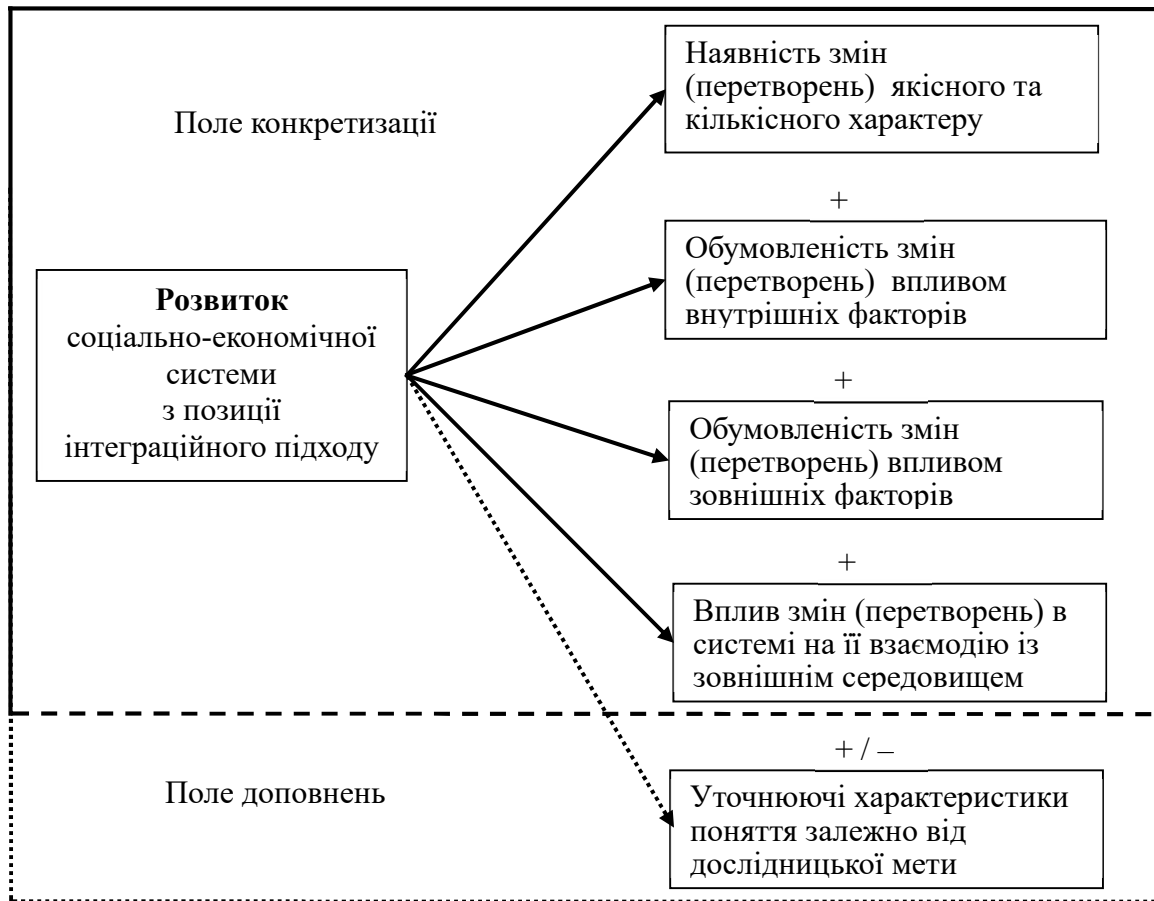

Рис. 24. Логічна схема загальних характеристик розвитку за його трактування згідно інтеграційного підходу (розроблено автором)

Проаналізувавши побудовані логічні схеми характеристик розвитку згідно його трактування за індефінітним, автономічним та інтеграційним підходами з'являється можливість їх узагальнення за суттєвими характеристиками розвитку та їх охопленням, такими як: наявність змін (перетворень) якісного та кількісного характеру, обумовленість змін (перетворень) впливом внутрішніх факторів, обумовленість змін (перетворень) впливом зовнішніх факторів, вплив змін (перетворень) в системі на її взаємодію із зовнішнім середовищем та ступенем фрагментації.

Отримані результати систематизації підходів до трактування сутності поняття «розвиток» наведено в табл. 34.

Результати систематизації підходів до трактування сутності поняття «розвиток»

<i>Підхід</i>	<i>Індефінітний підхід</i>	<i>Автономічний підхід</i>	<i>Інтеграційний підхід</i>
Суттєві характеристики та їх охоплення	часткове	часткове	повне
- наявність змін (перетворень) якісного та кількісного характеру	охоплено трактуванням	охоплено трактуванням	охоплено трактуванням
- обумовленість змін (перетворень) впливом внутрішніх факторів	не охоплено трактуванням	охоплено трактуванням	охоплено трактуванням
- обумовленість змін (перетворень) впливом зовнішніх факторів	не охоплено трактуванням	не охоплено трактуванням	охоплено трактуванням
- вплив змін (перетворень) в системі на її взаємодію із зовнішнім середовищем	не охоплено трактуванням	не охоплено трактуванням	охоплено трактуванням
Ступінь фрагментації	Фрагментарний характер підходу – визначення охоплює окрему суттєву характеристику	Обмежено-фрагментарний характер підходу – визначення охоплює кілька суттєвих характеристик	Комплексний характер підходу – визначення охоплює максимальну кількість суттєвих характеристик
Автори	Філософський словник, Василенко В., Гапоненко О., Дунда С., Забродська Л., Пакрухин А..	Бакаєв О., Бажан Л., Бакаєв Л., Бобер К., Гриценко В., Капліна А., Мочерний С. Ралко О., Шимановська-Діанич Л.	Богатирьов І., Євдокимова Д., Забродський В., Коротков Е., Кизим М., Пономаренко В., Тридід О.

Джерело: систематизовано автором на основі джерел [3, 4-13, 15-43, 47, 58].

Слід зауважити, що наявність змін (перетворень) якісного та кількісного характеру як суттєва характеристика поняття «розвиток» охоплена всіма трьома підходами (індефінітним, автономічним та інтеграційним). Щодо обумовленості змін внутрішніми факторами, то їх охоплено лише автономічним та інтеграційним підходами, тоді як індефінітний підхід прямо не вказує на притаманність поняттю «розвиток» такої суттєвої характеристики. І лише інтеграційний підхід охоплює всі перераховані в таблиці суттєві характеристики, зокрема і обумовленість змін (перетворень) впливом зовнішніх факторів, і вплив змін (перетворень) в системі на її взаємодію із зовнішнім середовищем.

Тобто, якщо розглядати підходи до трактування поняття розвиток за класифікаційною ознакою «ступінь фрагментації», то індефінітний підхід є фрагментарним, автономічний – обмежено фрагментарним, а інтеграційний – комплексним.

Потрібно враховувати, що такий спосіб систематизації підходів до визначення сутності поняття з виділенням фрагментарного (визначення охоплює окрему суттєву характеристику), обмежено фрагментарного (визначення охоплює кілька суттєвих характеристик) та комплексного (визначення охоплює максимальну кількість суттєвих характеристик) підходів може бути застосовано до будь-якого універсального поняття, а назви методів конкретизовані залежно від суттєвих його характеристик, що охоплені згідно кожного з них.

Таким чином можна зробити висновок, що найбільш комплексний характер має інтеграційний підхід до трактування сутності поняття «розвиток», згідно якого дане поняття передбачає, по-перше, наявність змін (перетворень) якісного та кількісного характеру; по-друге, обумовленість змін (перетворень) впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів; по-третє, вплив змін (перетворень) у системі на її взаємодію із зовнішнім середовищем. Саме інтеграційним підходом пропонується керуватися в межах цього дослідження при визначенні сутності поняття «розвиток соціально-економічної системи».

Якщо говорити про управління, то його вивченню присвячені роботи багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених, а саме К. Аджирис, М. Альберт, Р. Бекхард, С. Белл, У. Бенніс, А. Воронкова, Ф. Герцберг, Д. Макгрегор, М. Мескон, К. Михайловська, Т. Норберт, О. Ревенко, А. Ткаченко, Ф. Хедуорі, М. Хаммер тощо [34].

Загальне визначення управління наводиться в Академічному тлумачному словнику української мови, згідно якого це слово трактується як дія за значенням дієслова «управляти», адже наразі саме це дієслово означає спрямовувати діяльність, роботу кого-небудь або чого-небудь;

бути на чолі когось, чогось; керувати [1].

Незважаючи на багатогранність та різноманітність визначень, що дають науковці поняттю управління взагалі або відносно до окремо взятого об'єкта системи певного виду (соціально-економічної, природної, механічної тощо), усі вони є уточненнями загального визначення управління та передбачають ряд впорядкованих у певну систему чи процес дій щодо цілеспрямованих змін стану цих об'єктів, зазвичай із урахуванням впливу чинників зовнішнього середовища.

Функціонування національної економіки під впливом зовнішнього середовища характеризується певними перетвореннями, що зумовлені низкою причин і властиві лише для певних конкретних умов розвитку.

В економічній літературі існує значна кількість наукових визначень щодо сутності поняття «зовнішнє середовище», однак єдиного підходу до його тлумачення, на думку авторів, не існує. Але слід зазначити, що майже всі науковці при визначенні сутності зовнішнього середовища використовують системність як основний принцип при формулюванні власного трактування.

Наприклад такі автори, як Н. Петренко та Т. Бутинець розглядають зовнішнє середовище як «сукупність об'єктів/суб'єктів, що не входять до системи, зміна властивостей і/або поведінка яких впливає на систему, що вивчається, а також тих об'єктів/суб'єктів, властивості яких і/або поведінка яких змінюються в результаті поведінки системи» [45].

На думку К. Орлової, зовнішнє середовище виступає як складна система, що «функціонує у відповідності до визначених закономірностей, має певні особливості та такі характеристики як взаємозв'язок і взаємообумовленість його факторів, складність, динамічність та невизначеність» [46].

Як вважає Д. Горелов, зовнішнє середовище є сукупністю «господарських суб'єктів, економічних, суспільних і природних умов, національних та міждержавних інституційних структур та інших зовнішніх умов і чинників».

Зовнішнє середовище є достатньо розгалуженим і ієрархічним. Модель ієрархічної структури чинників середовища запропонована У. Діллом та розвинена А. Томпсоном і отримала розвиток у багатьох працях.

Таким чином, значущість врахування чинників зовнішнього середовища має пряму залежність від таких його параметрів, як складність та турбулентність.

Складність зовнішнього середовища є його параметром, що характеризує кількість та структуру чинників, що впливають з

зовнішнього середовища на певний об'єкт чи процес. Чим більше таких чинників та зв'язків між ними, тим більш складним є зовнішнє середовище.

За невеликої кількості чинників зовнішнього середовища та відсутності складних заплутаних зв'язків між ними, значущість їхнього врахування є незначною, адже вплив на досліджуваний об'єкт легко оцінити виходячи з його поточного стану, тоді як за наявності великої кількості чинників, що чинять іноді різноспрямований вплив, та за умови складних суперечливих зв'язків між ними, постає надважливе завдання ґрунтовного їх вивчення, що дасть змогу більш обдуманно приймати управлінські рішення.

Тобто, чим складніше зовнішнє середовище, тим вищою є значущість врахування його чинників під час управління певним процесом (рис. 25).

Рис. 25. Залежність значущості врахування чинників зовнішнього середовища від його складності (розроблено автором)

Подібна залежність спостерігається також між значущістю врахування чинників зовнішнього середовища та його турбулентністю (рис. 26).

Рис. 26. Залежність значущості врахування чинників зовнішнього середовища від його турбулентності (розроблено автором)

До того ж, за умови стабільного зовнішнього середовища, врахування його впливу не має такої значущості, як за високої турбулентності.

Просторова модель залежності значущості врахування чинників зовнішнього середовища від його параметрів наведена на рис. 27.

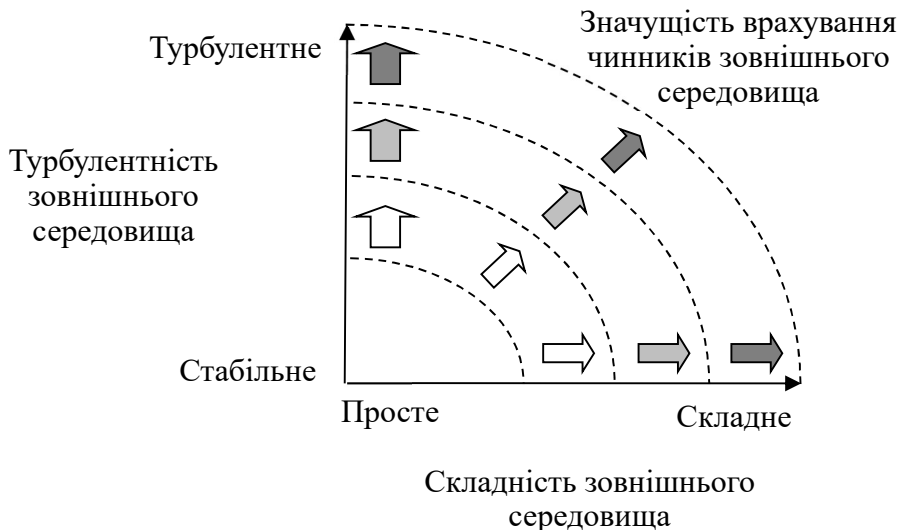

Рис. 27. Просторова модель залежності значущості врахування чинників зовнішнього середовища від його параметрів (розроблено автором)

Як представлено на рис. 28, за умови простого та стабільного середовища значущість врахування впливу його чинників у процесі управління є мінімальною, адже в ситуації, коли зовнішнє середовище є складним і вирізняється високим ступенем турбулентності, значущість врахування впливу чинників зовнішнього середовища в ході управління багатократно зростає за рахунок взаємного підсилення цих двох параметрів.

Така залежність є закономірною та може бути наочно відображена завдяки використанню тривимірної моделі (рис. 28). Побудована модель наочно відображає, що зростання одночасно і складності, і турбулентності зовнішнього середовища сприяє прогресивному зростанню значущості врахування чинників зовнішнього середовища у процесі управління розвитком соціально-економічних систем.

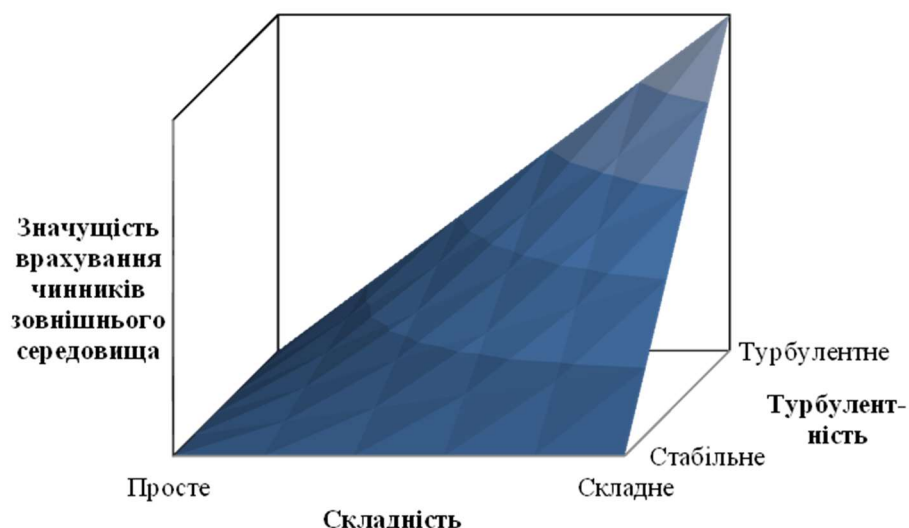

Рис. 28. Тривимірна модель залежності значущості врахування чинників зовнішнього середовища від його параметрів

Стосовно управління розвитком соціально-економічних систем, слід зазначити, що вони зазвичай функціонують в умовах складного та високо-турбулентного зовнішнього середовища, що підвищує значущість врахування його чинників.

Наразі, врахування впливу чинників зовнішнього середовища є фундаментальною основою для прийняття ефективних рішень у сфері управління соціально-економічними системами згідно підходу до прийняття управлінських рішень на основі SWOT-аналізу – моделі, запропонованої у 1965 році для розробки стратегії поведінки фірми (розробники Е. Леарнед, Р. Крістенсен, К. Ендрюс, В. Гут), та яка

ґрунтувалась на визначенні її сил та слабкостей (внутрішні чинники), можливостей та загроз (зовнішні чинники) [25].

В основу визначення сутності можливостей та загроз пропонуємо покласти їх загальноприйнятне трактування, наведене у тлумачному словнику [1] із певними уточненнями в контексті предмета нашого дослідження. Так, можливість може розглядатись як наявність умов, сприятливих для розвитку об'єкта, обставин, позитивний вплив яких може призвести до його прискорення, тоді як загроза – це наявність певних умов, обставин, що можуть мати негативні наслідки для об'єкта та проявлятися у стримуванні його розвитку.

Концепція управління в узагальненому розумінні є розглядом окремих процесів, під комплексним кутом зору, що характеризує його і сприяє досягненню цілей чи вирішенню проблем [50].

На наш погляд, вибір напрямів і методів управління певними об'єктами (процесами) може ґрунтуватись на логіко-емпіричному чи сценарно-прогностичному підході.

Логіко-емпіричний підхід ґрунтується на сформованому досвіді управління, передбачає, що вибір напрямів і методів управління здійснюється на основі ретроспективного аналізу, під час якого накопичені певні знання про закономірності функціонування даного об'єкта, ефективність певних управлінських рішень.

Сценарно-прогностичний підхід є складнішим, адже передбачає транспонування накопиченого досвіду у майбутнє з врахуванням можливого коригування на майбутні зміни чинників у певному їх діапазоні та формуванні на цій основі низки сценаріїв, оцінивши які можна прийняти обґрунтоване управлінське рішення.

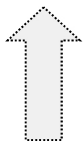
Таким чином, параметри зовнішнього середовища, що розглядались вище, значною мірою впливають й на доцільність використання під час прийняття управлінських рішень такого інструмента, як сценарне прогнозування (одного із методів прогнозування, що ґрунтується на встановленні послідовності станів об'єкта прогнозування за різних прогнозів зміни фону, на якому перебуває об'єкт).

Отже, пропонується побудувати матрицю доцільності сценарного прогнозування як інструмента обґрунтування управлінського рішення, що ґрунтується на врахування параметрів складності та турбулентності зовнішнього середовища (табл.3). Слід врахувати, що квадранти матриці – це крайні випадки, що досить нечасто в чистому вигляді зустрічаються в практичній площині, але наразі доцільність застосування сценарного прогнозування тим вище, чим складнішим і турбулентнішим є зовнішнє середовище соціально-економічної системи.

Таблиця 35

**Матриця доцільності сценарного прогнозування як інструмента
обґрунтування управлінського рішення**

Параметри зовнішнього середовища		Турбулентність зовнішнього середовища	
		Стабільне	Турбулентне
Складність зовнішнього середовища	Складне	Сценарне прогнозування використовується мінімально як допоміжний інструмент для врахування зміни у взаємодії між чинниками зовнішнього середовища	Сценарне прогнозування виступає основою для прийняття обґрунтованих управлінських рішень, ретроспективний аналіз виступає в ролі допоміжного
	Просте	Достатньо ретроспективного аналізу для прийняття ефективних управлінських рішень, сценарне прогнозування може не використовуватись	Сценарне прогнозування використовується поряд з ретроспективним аналізом для врахування впливу можливої зміни чинників зовнішнього середовища

Напрямок зростання ролі сценарного прогнозування в ході прийняття управлінських рішень

Джерело: розроблено автором

У таблиці показано, що доцільність сценарного прогнозування неоднакова при різній складності та турбулентності зовнішнього середовища:

- при простому і стабільному зовнішньому середовищі достатньо ретроспективного аналізу для прийняття ефективних управлінських рішень, сценарне прогнозування може не використовуватись;

- якщо середовище складне, але стабільне, то сценарне прогнозування використовується мінімально як допоміжний інструмент для врахування зміни у взаємодії між чинниками зовнішнього середовища;

- за умови простого, але турбулентного зовнішнього середовища сценарне прогнозування використовується водночас із ретроспективним аналізом для врахування впливу можливої зміни чинників зовнішнього середовища;

- якщо ж середовище складне та турбулентне, то сценарне прогнозування має виступати основою для прийняття обґрунтованих управлінських рішень, тоді як ретроспективний аналіз виступає як допоміжний інструмент.

Отже, управлінню розвитком соціально-економічної системи з огляду на складність і турбулентність середовища притаманна висока значущість врахування чинників зовнішнього середовища та доцільною є застосування сценарного прогнозування для вибору напрямів і методів управління.

Таким чином, на нашу думку, стосовно поняття «зовнішнє середовище» справедливими є наступні твердження:

- зовнішнє середовище – це, з одного боку, сукупність певних суб'єктів, об'єктів, умов, наявних зовні певної соціально-економічної системи, що чинять вплив на неї та/або підпадають під її вплив, а з іншого боку, сукупність чинників впливу, що формуються зовні певної соціально-економічної системи як дія таких суб'єктів, об'єктів, умов, у їх різних комбінаціях.

- склад зовнішнього середовища залежить від рівня соціально-економічної системи та потребує конкретизації залежно від об'єкта дослідження, відносно якого визначаються складові зовнішнього середовища;

- зовнішнє середовище вирізняється взаємозалежністю та взаємообумовленістю його складових, що може виявлятися у взаємному впливі складових зовнішнього середовища або ж у компенсуючому чи синергійному впливі їх комбінацій на досліджувану соціально-економічну систему;

- одними з параметрів зовнішнього середовища, що істотно впливають на значущість врахування впливу чинників зовнішнього середовища в процесі управління є складність зовнішнього середовища, яка визначається сукупністю таких чинників та їх різною комбінацією, а також турбулентність (рухомість), що визначається інтенсивністю та швидкістю змін в оточенні соціально-економічної системи.

- зовнішнє середовище завжди вирізняється певним ступенем невизначеності, що ускладнює врахування його впливу в процесі обґрунтування управлінських рішень та часто обумовлює необхідність застосування специфічних методів прогнозування на основі різних сценаріїв;

У контексті управління розвитком соціально-економічної системи, як процесу обґрунтування управлінських рішень, вибору напрямків управління та управлінських дій, доцільніше зосередитись саме на

вивченні чинників зовнішнього середовища з конкретизацією щодо певного об'єкта дослідження (виду соціально-економічної системи).

Можливість компенсуючого чи синергійного зв'язку між чинниками зовнішнього середовища потребує їх групування з точки зору позитивних і негативних впливів (виявлення чинників, що генерують можливості, і чинників, що формують загрози для функціонування та розвитку цієї соціально-економічної системи), а також вивчення зв'язків між цими чинниками. До того ж, компенсуючий вплив має місце лише тоді, коли вплив одного з чинників зовнішнього середовища частково або повністю нівелюється дією іншого чинника, адже стверджувати, що синергійний вплив чинників зовнішнього середовища наявний можна, а наявності підсилення впливу одних чинників іншими.

Щодо значущості врахування впливу чинників зовнішнього середовища, то вони мають пряму залежність від ступеня складності та турбулентності середовища соціально-економічної системи.

Невизначеність зовнішнього середовища значно впливає на процес прийняття управлінських рішень, надаючи його прогностичним результатам імовірнісний характер та обумовлюючи доцільність застосування сценарного підходу, що є тим вищою, чим складнішим є середовище й чим більш турбулентним його можна вважати.

В умовах сьогодення національна економіка України зіткнулась із великою кількістю проблем, що були пов'язані спочатку з пандемією, а потім із повномасштабним військовим вторгненням росії.

Наразі вплив і без того турбулентного середовища настільки посилюється, що викликає необхідність проведення більш глибокого аналізу чинників зовнішнього середовища з метою актуалізації можливостей для прискорення розвитку національної економіки та виявлення загроз, що його вповільнюють.

Різноманітність і багатофакторний характер кризових явищ викликані безліччю причин як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

До внутрішніх факторів кризи належать: відтворювальні і структурні – зміна фаз відтворювальних циклів і зумовлені цим зрушення в структурі економіки, негативна зміна передових галузей і напрямків; зміни у формах власності, ринкових інститутах, формах організації виробництва й управління; зміни форм і методів державного регулювання економіки з урахуванням стійких змін у кон'юнктурі тощо. Серед факторів, що викликають зовнішню кризу слід виділити наступні:

- вичерпання потенціалу техніки, технологічних укладів, технологічних засобів виробництва;
- перенаселення або депопуляція, вичерпання доступних запасів

природних ресурсів, надмірне забруднення навколишнього середовища, значне збільшення демографічного навантаження на природне середовище;

- проблеми, викликані кризами в науці, освіті, культурі, або психологічними очікуваннями кризових потрясінь;

- правові та військові проблеми, зумовлені неефективністю державної влади і політичної системи, внутрішніми соціальними конфліктами і війнами.

Тобто на сьогоднішній день національна економіка функціонує та розвивається саме в умовах зовнішньої кризи, викликаній введенням воєнного стану.

Управління в умовах зовнішньої кризи вирізняється від управління в звичайних умовах, адже складність та турбулентність зовнішнього середовища зростає значно підвищується, а кількість можливих сценаріїв розвитку подій прогресивно зростає.

Формуються нові нетипові для зовнішнього середовища загрози, що створюють виклики для функціонування даної соціально-економічної системи, а іноді і до її виживання взагалі.

Однак, може скластися ситуація, що спонукає дану соціально-економічну систему до перегляду напрямів своєї діяльності, методів, які застосовуються тощо, тобто вихід із зони комфорту може створити можливості, використавши які соціально-економічна система зможе зберегти темпи свого розвитку, або вийти на його новий виток.

Водночас, деякі з загроз та можливостей до кризового часу втрачають свою актуальність, що також слід враховувати в ході управління.

Залежно від характеру управлінських рішень суб'єкта, управління в умовах зовнішньої кризи, на нашу думку можна виокремити дві загальні концепції управління:

- концепція управління з орієнтацією на ситуацію;
- концепція управління з орієнтацією на перспективу.

Відповідно до першої концепції управління управлінські рішення орієнтовані на реагування на загрози, продиктовані ситуацією, мінімізацією їхніх наслідків, тобто мають скоріше превентивний або реакційний характер.

Щодо другої концепції управління, то в рамках її застосування перевага надається розробленню управлінських рішень, орієнтованих на перетворення проблем на нові можливості та пошук шляхів їхньої реалізації.

Для вибору найбільш прийнятної для застосування в конкретних

умовах функціонування національної економіки концепції управління розвитком доцільним є розробити методологію прогнозування результативності управління в умовах зовнішньої кризи.

Слід зазначити, що на даний момент важко виділити якісь універсальні підходи, методи та процедуру для прогнозування результативності такого складного процесу, як управління розвитком, зважаючи на те, що на цей процес впливає досить багато чинників, не кожен піддається формалізації.

З огляду на це, при формуванні підходу до прогнозування результативності управління розвитком в умовах зовнішньої кризи, варто звернутися до комбінування методичної бази, що ґрунтувалося б на наповненні її різними підходами та методами.

Здійснення прогнозування результативності управління розвитком національної економіки як соціально-економічної системи в умовах зовнішньої кризи має ґрунтуватися на використанні певної методичної бази.

Першим блоком, що входить до складу методичної бази прогнозування результативності управління розвитком національної економіки в умовах зовнішньої кризи є формування системи показників оцінки розвитку.

У літературі, присвяченій питанням оцінки розвитку думки про кількість і характер оціночних показників суттєво різняться, а саме відсутня одностайність науковців:

- щодо того, чи можна оцінювати розвиток за допомогою одного показника, чи для його оцінки необхідно застосовувати декілька показників;

- щодо необхідності під час використання системи показників їхнього зведення в єдиний показник.

На наш погляд, більш виправданим є побудова системи показників, що дозволить врахувати багатогранність розвитку як об'єкта оцінювання, адже кожен окремий показник відбиває лише один аспект предмета дослідження, і виключно завдяки застосуванню сукупності різних показників (відповідним чином структурованої) можна надати певному процесу комплексну та всебічну оцінку.

У табл. 36 наведено визначення поняття «система показників» з точки зору різних науковців.

Таблиця 36

Ключові характеристики поняття «система показників»

<i>Автор</i>	<i>Визначення</i>	<i>Ключові характеристики системи показників</i>
Волошина Н.	сукупність взаємопов'язаних показників, що має однорівневу або багаторівневу структуру і націлена на вирішення конкретного завдання	структурованість, цілеспрямованість
Мармоза А.	система взаємопов'язаних та таких, що доповнюють один одного, показників, розташованих у логічній послідовності	взаємопов'язаність, взаємодоповнюваність, логічна послідовність
Шустіков А.	комплекс взаємопов'язаних показників, які дозволяють отримати цілісну, всебічну характеристику будь-якого масового явища або процесу	взаємопов'язаність, цілісність, всебічність
Герасименко С., Головач А., Єріна А.	група показників, що мають органічний взаємозв'язок, який перетворює їх на єдиний комплекс характеристик складного явища чи процесу, забезпечуючи всебічність його кількісного відображення	взаємопов'язаність, єдність, всебічність
Оймер О.	вибудована за певними принципами сукупність показників, які пов'язані між собою і утворюють певну цілісність, єдність	взаємопов'язаність, цілісність, єдність

Джерело: систематизовано автором на основі джерел [5, 10, 12, 14, 25, 39, 54, 56, 61].

Отже, можна стверджувати що ключові характеристики, які мають бути притаманні системі показників, відзначені в роботах різних науковців, є досить подібними.

Так, Н. Волошина наголошує на структурованості та цілеспрямованості системи показників [5], А. Мармоза – на їх взаємопов'язаності [39], взаємодоповнюваності, логічній послідовності. Взаємопов'язаність показників, що входять до складу системи,

відзначають як її ключову характеристику також А. Шустіков, С. Герасименко, А. Головач, А. Єріна, О. Оймер [10,14,25,54]. Ці ж автори стверджують, що системі показників має бути притаманна цілісність (А. Шустіков, О. Оймер), єдність (С. Герасименко, А. Головач, А. Єріна, О. Оймер), всебічність (А. Шустіков, С. Герасименко, А. Головач, А. Єріна).

Слід зазначити, що до побудови системи показників мають висуватися певні вимоги. Виокремити основні з цих вимог нам дозволило вивчення результатів досліджень окремих науковців з цієї проблематики (серед них О. Броницький., С. Цоцюра , О. Криворучко, М. Цоцюра, М. Чорна, І. Жувагін , Д. Горіцин, С. Дідух, Й. Петрович., Л. Прокопишин-Рашкевич, Т. Назарчук., О. Косіюк) [39, 61], та узагальнення накопиченого ними досвіду з врахуванням специфіки об'єкта оцінювання:

- обмеженість (визначена кількість показників, що використовуються для оцінки розвитку);
- всебічність (характеристика різних аспектів процесу розвитку у його багатогранності);
- комплексність (здійснення комплексної оцінки на основі показників, які пов'язані та узгоджені один з одним);
- суттєвість (відображення лише суттєвих характеристик розвитку як об'єкта оцінки);
- вимірність (можливість подати кожний із показників оцінки в цифровому виразі);
- достовірність (отримання із застосуванням даної системи адекватного уявлення про рівень розвитку);
- доступність (можливість отримати дані для оцінки з доступних джерел);
- прикладний характер (можливість застосування системи показників в практичній площині для вирішення прикладних завдань);
- релевантність (отримання із застосуванням даної системи показників результатів, які наближено передають стан об'єкта дослідження в даний момент часу).

Зокрема, застосування системи показників без їх зведення в єдиний показник дає досить розрізнене уявлення про рівень розвитку певного об'єкта, характеризуючи окремі його аспекти та не даючи про нього

повного уявлення.

Із огляду на це, доцільно розглянути можливість зведення показників в єдиний комплексний показник розвитку.

На наш погляд, детально розроблена і науково обґрунтована система показників оцінки розвитку певного об'єкта повинна з максимальною точністю описувати розвиток, відображаючи кількісні та якісні зміни, що йому притаманні, а також дозволяти на основі результатів оцінювання приймати обґрунтовані рішення в галузі управління розвитком, особливо в умовах зовнішньої кризи.

Для національної економіки України, що останні декілька років функціонує саме в умовах зовнішньої кризи така система показників є вкрай необхідною.

Отже, для побудови системи показників оцінки розвитку доцільно застосовувати комбінований підхід з поєднанням трьох підходів:

- ¹⁰ структурного (забезпечення структуризації даного поняття, обґрунтованого вибору його елементів);
- ¹¹ компетентнісного (відбір серед окремих елементів (показників) найбільш значущих);
- ¹² інтегрального (зведення в один комплексний показник окремих показників на основі їхніх взаємозв'язків і взаємозалежностей).

Під час відбору показників, що мають підлягати оцінці у процесі розрахунку інтегрального показника розвитку, слід визначитись з тим, які саме параметри розвитку є істотними, за яким критерієм має відбуватись оцінка кожного з цих параметрів.

Схематично методичну базу прогнозування результативності управління розвитком національної економіки в умовах зовнішньої кризи можна представити у вигляді наступного рис. 29.

ЗАХИСТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ ЇЇ РОЗВИТКОМ

Блок 1. Формування системи показників оцінки розвитку Визначення множини показників оцінки розвитку Відбір суттєвих показників для оцінки розвитку Розробка методики визначення комплексного показника розвитку	Комбінований підхід Структурний Компетентнісний Інтегрального	Методи Структурування Експертний аналіз Агрегування
Блок 2. Ідентифікація загроз / можливостей в умовах зовнішньої кризи Формування переліку загроз / можливостей Поділ загроз / можливостей за ознаками «характер обумовленості», «стійкість збереження» Визначення потенційної сили впливу загроз / можливостей на показник розвитку Визначення вагомості врахування кожної загрози / можливості (w_j)	Комбінований підхід Ситуативний Декомпозиційний Компетентнісний Системний	Методи Аналіз ситуації Класифікація Експертний Ранжування
Блок 3. Оцінка доцільності зусиль на подолання загроз / використання можливостей Оцінка зусиль на подолання загроз / використання можливостей (Z_3 та Z_M) Оцінка доцільності подолання загроз / використання можливостей (D_3 та D_M) Визначення коефіцієнтів доцільності зусиль для кожної загрози / можливості ($i_{дзз}$ та $i_{дзм}$) Визначення інтегральних коефіцієнтів доцільності зусиль Подолання загроз ($I_{дзз}$) Використання можливостей ($I_{дзм}$)	Індикативний підхід	Методи Матричний Коефіцієнтний Агрегування
Блок 4. Інтерпретація значень інтегральних коефіцієнтів доцільності зусиль Порівняння інтегральних коефіцієнтів доцільності зусиль $I_{дзз} > I_{дзм}$ $I_{дзз} < I_{дзм}$ Вибір концепції управління розвитком концепція з орієнтацією на ситуацію концепція з орієнтацією на перспективу	Критеріальний підхід	Методи Порівняльний

Рис. 29. Методична база прогнозування результативності управління розвитком національної економіки в умовах зовнішньої кризи

Другий блок передбачає здійснення ідентифікації загроз в умовах зовнішньої кризи.

Перш за все, має бути сформований перелік загроз та можливостей, які притаманні даній кризовій ситуації. Від адекватного уявлення/об'єктивного усвідомлення наявних загроз та можливостей залежить наскільки адекватною будуть наступні управлінські рішення, прийняті на основі застосування даної методики.

До того ж, в складних умовах зовнішньої кризи варто розрізнити загрози / можливості за двома суттєвими з точки зору їх врахування під час прийняття управлінських рішень ознаками:

- по-перше, характер обумовленості;
- по-друге, стійкістю збереження.

Отже, ознака «характер обумовленості» передбачає виділення серед загроз рутинних (тобто загрози, що існували в зовнішньому середовищі до розгортання кризових процесів) та надзвичайні (тобто загрози / можливості, поява яких обумовлена саме розгортанням кризових процесів в зовнішньому середовищі системи).

Щодо ознаки «стійкість збереження», то згідно цієї ознаки пропонується виділити стійкі загрози (дія яких збережеться після виходу з кризового стану) та нестійкі загрози (дія яких припиниться після виходу з кризового стану).

Після розподілу загроз та рутинні та нестійкі доцільно оцінити потенційну силу впливу загроз або можливостей на комплексний показник розвитку.

Слід зазначити, що для оцінки сили впливу може використовуватися компетентнісний підхід. Саме завдяки обізнаності експертів стає можливим спрогнозувати силу впливу даної загрози на комплексний показник розвитку та визначити на цій основі вагові коефіцієнти загроз / можливостей.

Із цією метою рекомендовано проведено експертне опитування за стандартною методикою відбору експертів.

Зауважимо, що одним з викликів при проведенні експертного аналізу є по можливості мінімізація суб'єктивізму, що можливо лише завдяки обґрунтованому відбору експертів із урахуванням їх компетентності та обов'язковій перевірці узгодженості експертних оцінок.

До початкового складу експертів запропоновано включити мінімально 20 аналітиків, серед яких у подальшому мають бути відібрані 10 експертів з найвищим рівнем компетентності.

Більша частина методів оцінки компетентності експертів

класифікується на чотири групи:

- евристичні, що реалізуються на оцінках, призначених іншими експертами й фахівцями;
- статистичні, що засновані на оцінках, отриманих у результаті обробки суджень експертів про об'єкт оцінки;
- документальні, що базуються на документальних матеріалах про експертів;
- комплексні, що використовують оцінки, отримані за допомогою будь-якої сукупності перерахованих вище методів.

На наш погляд, жоден з існуючих методів евристичної, статистичної або документальної оцінки не може сам по собі дати вичерпну оцінку кваліфікації експерта.

Тобто, дати повну характеристику експертові можна лише на основі спільного використання різних методів (комплексного методу) шляхом обчислення комбінованої оцінки. Зокрема, зважаючи на високий рівень суб'єктивізму евристичного методу, пропонується комбіновану оцінку визначати на основі поєднання статистичного та документального методів.

Компетентність експерта пропонується оцінювати коефіцієнтом, що визначають за формулою 1 на основі оцінки ступеня кваліфікації експерта та його самооцінки щодо ступеня аргументації оцінок:

$$K = k_{K_6} \cdot K_{K_6} + k_A \cdot K_A, \quad (1)$$

де K – коефіцієнт компетентності експерта;

k_{K_6} – коефіцієнт, що відбиває важливість кваліфікації експерта;

K_{K_6} – коефіцієнт оцінки рівня кваліфікації експерта;

k_A – коефіцієнт, що відбиває важливість аргументованості думок експерта;

K_A – коефіцієнт самооцінки експерта щодо рівня аргументації.

До того ж, сума коефіцієнтів, що відбивають важливість кваліфікації експерта та важливість аргументованості думок експерта, дорівнює 1. Тобто, коефіцієнт, що відбиває важливість аргументованості думок експерта визначається наступним чином:

$$k_A = 1 - k_{K_6} \quad (1.1)$$

де k_A – коефіцієнт, що відбиває важливість аргументованості думок експерта;

k_{K_6} – коефіцієнт, що відбиває важливість кваліфікації експерта.

На наш погляд, більша об'єктивність коефіцієнт оцінки кваліфікації експерта має призводити до встановлення більшого значення коефіцієнта, що відбиває важливість кваліфікації експерта, порівняно з коефіцієнтом, що відбиває важливість аргументованості думок експерта.

Враховуючи цей факт, пропонується встановити коефіцієнт важливості кваліфікаційних характеристик експерта на рівні 0,75.

Кваліфікацію експерта доцільно визначати документальним методом за наступною формулою 2:

$$K_{Кв} = \frac{O_{Кв}}{\max O_{Кв}}, \quad (2)$$

де $O_{Кв}$ – оцінка кваліфікаційного рівня експерта залежно від наявності вченого ступеня та вченого звання (бали);

$\max O_{Кв}$ – максимальна оцінка кваліфікаційного рівня експерта.

Таким чином, експерту може присвоюватися оцінка кваліфікаційного рівня залежно від параметрів:

- 1 бал – відсутність наукового ступеня та вченого звання;
- 2 бали – кандидат наук;
- 3 бали – кандидат наук, доцент;
- 4 бали – доктор наук,
- 5 балів – доктор наук, професор

Документальні оцінки, що отримані за запропонованою формулою, незалежні від будь якої думки, оскільки враховують об'єктивні документально підтверджені факти діяльності експерта: наявність вченого ступеня, вченого звання.

Окрім того, пропонується ввести коефіцієнт аргументації експерта, який визначається на основі самооцінки експерта. Експерт сам оцінює свою професійну компетентність, знайомство з об'єктом експертизи тощо, заповнюючи запропоновану йому анкету самооцінки. Результати анкетування переводяться в кількісну форму за допомогою присвоєння оцінок кожному фактору, що впливає на самооцінку експерта.

Коефіцієнт аргументованості має визначатися на основі таблиці інтерпретації самооцінки аргументованості думок експертів, що представлена у таблиці 37. Максимально можливий рівень аргументованості експертів відповідає високій оцінці за всіма параметрами аргументації та дорівнює 1.

Інтерпретація самооцінки аргументованості думок експертів

Показники оцінки аргументованості думки експерта	Оцінка за показниками оцінки аргументованості думки		
	Висока	Середня	Низька
Досвід практичної роботи в досліджуваній галузі	0,5	0,4	0,5
Обізнаність з роботами науковців з даної проблематики	0,3	0,2	0,1
Власна обізнаність в сфері управління розвитком	0,2	0,1	0

Примітка: розроблено автором

На основі даних таблиці має виконуватися переведення оцінок експерта і обчислюється коефіцієнт аргументованості шляхом підсумовування цифр, які відповідають позиціям таблиці, відзначеним експертом:

$$K_A = \sum K_{Ai}, \quad (3)$$

де K_{Ai} - числова оцінка, присвоєна відповіді експерта за окремим показником аргументованості;

i - номер показника аргументованості думки експерта.

Після відбору експертів рекомендовано провести експертне опитування:

- На першому етапі оцінювання експерти мають оцінити силу впливу окремих загроз на комплексний показник розвитку за певною шкалою.

До прикладу може використовуватися наступна шкала сили впливу даного чинника (загрози):

0 балів – вплив практично не відчувається;

1 бал – вплив слабо відчувається, не очікується відчутних змін показника розвитку соціально-економічної системи в результаті даного впливу;

2 бали – вплив достатньо відчувається, очікується зміна окремих параметрів розвитку, що призводить до відчутних змін показника розвитку соціально-економічної системи в результаті даного впливу;

3 бали – вплив сильно відчувається, очікується зміна більшості параметрів розвитку, що призведе до кардинальних змін показника розвитку соціально-економічної системи в результаті даного впливу.

Слід розуміти, що присвоєння одному з чинників, чи то загрози, чи

то можливості, максимального балу не означає гарантованої зміни показника розвитку, адже крім впливу даного чинника на нього впливають й багато інших чинників, що можуть послабити чи взагалі нівелювати його очікуваний вплив.

- На другому етапі оцінювання експерти мають оцінити силу впливу окремих можливостей на комплексний показник розвитку.

Отримані дані можуть стати основою для визначення важливості загроз та можливостей. Наразі визначається усереднений показник сили впливу окремої загрози / можливості за результатами оцінки експертів і розраховується коефіцієнт вагомості даної загрози / можливості

$$w_j = \frac{Q_{ej}}{\sum Q_{ej}} \quad (4)$$

де w_j – коефіцієнт вагомості даної загрози / можливості;

Q_{ej} – усереднена оцінка сили впливу даної загрози / можливості на розвиток;

$\sum Q_{ej}$ – сума усереднених оцінок сили впливу всіх загроз та можливостей на розвиток.

До того ж, може бути два підходи до оцінки важливості загроз / можливостей:

- перший підхід передбачає з огляду на те, що можливості мають різний напрям впливу, відокремлену оцінку важливості загроз та можливостей, коли сума коефіцієнтів вагомості загроз дорівнює одиниці та сума коефіцієнтів вагомості можливостей також дорівнює одиниці;
- другий підхід передбачає наскрізну оцінку важливості загроз та можливостей без врахування напрямку їхнього впливу, якщо загальна сума коефіцієнтів вагомості загроз і можливостей дорівнює одиниці.

На наш погляд, перший підхід має суттєвий недолік, адже дозволяє впорядкувати за важливістю окремо загрози та окремо можливості, натомість рівність суми коефіцієнтів вагомості загроз одиниці та рівність суми коефіцієнтів вагомості можливостей одиниці призводить до прирівнювання між собою важливості загального впливу загроз і важливості загального впливу можливостей, тоді як за різних умов загальний рівень важливості загроз та можливостей можуть різнитися.

Отже, більш доцільно застосовувати саме наскрізний підхід до визначення коефіцієнтів вагомості загроз / можливостей.

Визначенням коефіцієнта вагомості загроз / можливостей не повинна обмежуватися обробка даних опитувальних анкет. Не менш важливим питанням для наукового обґрунтування прогнозу має стати оцінка показника ступеня узгодженості думок експертів, для якої може використовуватися коефіцієнт конкордації, розрахований за стандартним

підходом. Коефіцієнт конкордації приймає значення від 0 до 1. Чим більше значення коефіцієнта конкордації, тим вище ступінь узгодженості думок експертів.

У межах наступного блоку передбачено визначення доцільності зусиль на подолання загроз.

Зокрема, в основу оцінки зусиль на подолання загроз покладено бальний метод, що ґрунтується на застосуванні класифікації загро за «характером обумовленості».

Отже, якщо загрози є рутинними, то на їх подолання даний суб'єкт управління витратить менше зусиль, чим при появі унікальних, надзвичайних загро.

Зокрема, пропонується встановити наступні бальні оцінки:

- оцінка зусиль на подолання рутинних загро – 5 балів;
- оцінка зусиль на подолання надзвичайних загро – 10 балів.

Наразі, в основу оцінки доцільності подолання загроз покладено бальний метод, що ґрунтується на застосуванні класифікації загроз/можливостей за «стійкістю збереження».

Отже, загрози є стійкими, то їх подолання є більш доцільним, адже вони мають довготривалий характер, тоді як за нестійкості загро зусилля на їх подолання є менш доцільними, адже вони є короткотривалими.

З огляду на це, пропонується встановити наступні бальні оцінки:

- оцінка доцільності подолання стійких загроз / використання стійких можливостей – 10 балів;
- оцінка доцільності на подолання нестійких загроз / використання нестійких можливостей – 5 балів.

Враховуючи вищезазначене, для кожної загрози / можливості доцільно визначити коефіцієнт доцільності зусиль. Для спрощення, усі загрози / можливості варто подати у вигляді матриці (табл. 38).

Таблиця 38

Матриця визначення доцільності зусиль подолання загроз / використання можливостей

		Характер обумовленості загроз / можливостей		Бальна оцінка доцільності
		рутинні	надзвичайні	
Стойкість збереження	стійкі	$10/5=2$	$10/10=1$	10
	нестійкі	$5/5=1$	$5/10=0,5$	5
Бальна оцінка зусиль		5	10	

Джерело: розроблено автором

У матриці розраховані коефіцієнтів доцільності зусиль для кожної загрози / можливості ($i_{дзз}$ та $i_{дзм}$) залежно віднесення кожної загрози / можливості до певного сегмента матриці.

Наступний етап передбачає визначення інтегральних коефіцієнтів доцільності зусиль:

- подолання загроз ($I_{дзз}$)
- використання можливостей ($I_{дзм}$)

Отже/відтак, інтегральний коефіцієнт подолання загроз розраховується за формулою:

$$I_{дзз} = \sum w_j \cdot i_{дзз} \quad (5)$$

де $I_{дзз}$ - інтегральний коефіцієнт подолання загроз;

w_j - коефіцієнт вагомості даної загрози;

$i_{дзз}$ - коефіцієнт подолання даної загрози;

j - номер даної загрози серед набору загроз / можливостей.

За аналогічним принципом визначається і інтегральний коефіцієнт використання можливостей:

$$I_{дзм} = \sum w_j \cdot i_{дзм} \quad (6)$$

де $I_{дзм}$ - інтегральний коефіцієнт використання можливостей;

w_j - коефіцієнт вагомості даної можливості;

$i_{дзм}$ - коефіцієнт використання даної можливості;

j - номер даної можливості серед набору загроз / можливостей.

Останній блок передбачає здійснення інтерпретації значень інтегральних коефіцієнтів доцільності зусиль на основі порівняння інтегральних коефіцієнтів доцільності зусиль та вибір на цій основі концепції управління розвитком:

якщо $I_{дзз} > I_{дзм}$, то управління з орієнтацією на ситуацію є більш результативним, та саме цій концепції має віддаватись перевага;

якщо $I_{дзз} < I_{дзм}$, то більш результативним є управління з орієнтацією на перспективу, та має віддаватись перевага цій концепції.

Під час вибору концепції управління з орієнтацією на ситуацію, рекомендації щодо врахування чинників зовнішнього середовища можуть бути подані в наступній табл. 39.

Рекомендації щодо врахування чинників зовнішнього середовища при виборі концепції управління розвитком з орієнтацією на ситуацію

Загрози / можливості	Класифікація за характером обумовленості	Класифікація за стійкістю збереження	Рекомендації щодо	
			стратегічного врахування	методів врахування
Загрози	рутинні	стійкі	максимальна адаптації	стандартні
	рутинні	нестійкі	помірковане нівелювання	стандартні
	надзвичайні	стійкі	максимальна адаптація	специфічні
	надзвичайні	нестійкі	помірковане нівелювання	специфічні
Можливості	рутинні	стійкі	обмежена реалізації	стандартні
	рутинні	нестійкі	допустиме ігнорування	стандартні
	надзвичайні	стійкі	обмежена реалізації	специфічні
	надзвичайні	нестійкі	допустиме ігнорування	специфічні

Джерело: розроблено автором

За умови вибору концепції управління розвитком з орієнтацією на ситуацію відносно до стійких загроз мають розроблятися управлінські рішення спрямовані на максимальну адаптацію до їхнього впливу, до нестійких загроз – на їх помірковане нівелювання, до стійких можливостей – на обмежену їх реалізацію, а до нестійких можливостей – на прийнятне ігнорування.

Під час вибору концепції управління з орієнтацією на перспективу, рекомендації щодо врахування чинників зовнішнього середовища можуть бути подані в наступній табл. 40.

Рекомендації щодо врахування чинників зовнішнього середовища при виборі концепції управління розвитком з орієнтацією на перспективу

Загрози / можливості	Класифікація за характером обумовленості	Класифікація за стійкістю збереження	Рекомендації щодо	
			стратегічного врахування	методів врахування
Загрози	рутинні	стійкі	обмежена адаптація	стандартні
	рутинні	нестійкі	допустиме ігнорування	стандартні
	надзвичайні	стійкі	обмежена адаптація	специфічні
	надзвичайні	нестійкі	допустиме ігнорування	специфічні
Можливості	рутинні	стійкі	максимальне реалізація	стандартні
	рутинні	нестійкі	помірковане підсилення	стандартні
	надзвичайні	стійкі	максимальна реалізація	специфічні
	надзвичайні	нестійкі	помірковане підсилення	специфічні

Джерело: розроблено автором

За умови вибору концепції управління розвитком з орієнтацією на перспективу відносно до стійких можливостей мають розроблятися управлінські рішення спрямовані на максимальну їх реалізацію, до нестійких можливостей – на помірковане підсилення, до стійких загроз – на обмежену адаптацію до їхнього впливу, до нестійких загроз – на їх прийнятне ігнорування.

Наразі, якщо загрози та можливості є рутинними, то відносно до них можуть застосовуватися стандартні методи управління, в іншому разі управління передбачає застосування специфічних методів.

Може скластися ситуація, коли між інтегральними коефіцієнтами доцільності зусиль розрив є незначним (складає менше статистичної похибки – 5%). У такому випадку за наявності ресурсних можливостей може застосовуватися більш складна ситуативно-перспективна стратегія управління в умовах зовнішньої кризи, що ґрунтується на поєднанні двох вищезгаданих концепцій.

Тоді рекомендації щодо врахування чинників зовнішнього середовища можуть бути представлені у вигляді табл. 41.

Таблиця 41

**Рекомендації щодо врахування чинників зовнішнього середовища
при ситуативно-перспективній стратегії управління**

Загрози / можливості	Класифікація за характером обумовленості	Класифікація за стійкістю збереження	Рекомендації щодо	
			стратегічного врахування	методів врахування
Загрози	рутинні	стійкі	обмежена адаптація	стандартні
	рутинні	нестійкі	мінімальне нівелювання	стандартні
	надзвичайні	стійкі	обмежена адаптація	специфічні
	надзвичайні	нестійкі	мінімальне нівелювання	специфічні
Можливості	рутинні	стійкі	обмежена реалізація	стандартні
	рутинні	нестійкі	мінімальне підсилення	стандартні
	надзвичайні	стійкі	обмежена реалізація	специфічні
	надзвичайні	нестійкі	мінімальне підсилення	специфічні

Джерело: розроблено автором

У такому випадку, відносно до стійких можливостей мають розроблятися управлінські рішення спрямовані на обмежену їх реалізацію, до нестійких можливостей – на мінімальне підсилення, до стійких загроз – на обмежену адаптацію до їхнього впливу, до нестійких загроз – на їх мінімальне нівелювання.

У результаті опрацювання існуючих публікацій щодо вивчення сутності поняття розвитку, доведено необхідність здійснення систематизації підходів до трактування розвитку як економічної категорії та вибору принципу здійснення такої систематизації. Запропоновано розглядати в якості принципів систематизації підходів такі принципи як диференціація і комплементарність та сформовано послідовність їх вибору.

Представлено результати дослідження визначень поняття «розвиток» з точки зору критерію універсальність/альтернативність у вигляді попередньої систематизації поглядів науковців на сутність поняття «розвиток» за цим критерієм. Зроблено висновок, що всі

трактування розвитку можна умовно розділити на підхід з позиції обумовленості змін, які відбуваються в системі, внутрішніми або зовнішніми чинниками та впливу цих змін на взаємодію із зовнішнім середовищем системи.

Побудовано логічну схему загальних характеристик розвитку за його трактування згідно індефінітного, автономічного та інтеграційного підходів. Дотримання цієї схеми дозволяє узагальнити існуючі трактування за суттєвими характеристиками розвитку та їх охопленням.

Обґрунтовано, що найбільш комплексний характер має інтеграційний підхід до трактування сутності поняття «розвиток», згідно якого дане поняття передбачає, по-перше, наявність змін якісного та кількісного характеру; по-друге, обумовленість змін впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів; по-третє, вплив змін в системі на її взаємодію із зовнішнім середовищем.

Вивчення сутності поняття управління дало змогу сформувати загальне уявлення про нього, як ряд впорядкованих у певну систему чи процес дій щодо цілеспрямованих змін стану соціально-економічних об'єктів / систем, зазвичай з врахуванням впливу чинників зовнішнього середовища, яке з точки зору прийняття управлінських рішень має розглядатись, перш за все, як сукупність чинників впливу, що формуються зовні певної соціально-економічної системи в їх різних комбінаціях.

Побудована тривимірна модель залежності значущості врахування чинників зовнішнього середовища від його параметрів – складності та турбулентності зовнішнього середовища дозволила обґрунтувати в наступному підхід до визначення доцільності сценарного прогнозування як інструмента обґрунтування управлінського рішення. Таким чином, доведено, що життєво необхідним є застосування сценарного прогнозування в ході управління розвитком соціально-економічних систем, які функціонують в умовах складного та турбулентного зовнішнього середовища.

Установлено, що умови, у яких функціонують всі без винятку соціально-економічні системи в Україні, можуть бути визначені як умови зовнішньої кризи, що має бути відповідним чином враховано при прийнятті управлінських рішень.

Кризові умови, з одного боку, підсилюють турбулентність середовища, а з іншого, впливають на ресурсну спроможність систем в подоланні загроз та використанні можливостей. Із огляду на таку обмеженість, обґрунтовано необхідність визначення доцільності переважного спрямування управлінських дій та ресурсів або ж на

подолання загроз, з якими система стикається, або ж на використання можливостей. Тобто, мова йде про доцільність вибору однієї з двох концепцій управління розвитком національної економіки в умовах зовнішньої криз – концепції управління розвитком з орієнтацією на ситуацію або ж концепції управління розвитком з орієнтацією на перспективу.

Доведено, що вибір концепції управління має ґрунтуватися на оцінці доцільності зусиль подолання загроз та використання можливостей в ході управління розвитком соціально-економічної системи. Таке обмеження горизонту дій сприятиме уникненню розпорошення управлінських зусиль та ресурсів та розробці справді результативного механізму управління розвитком національної економіки як складної соціально-економічної системи.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL : <https://slovnkyk.me/dict/vts> /індефінітний#:~:text=-a%2C%20-e.,Який%20не%20має%20чітких%20меж.
2. Велика українська енциклопедія. URL : <https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення 10.10.2022)
3. Афанасьев Н. В., Рогожин В. Д., Рудыка В. И. Управление развитием предприятия : монография. Харьков : Издательский Дом «ИНЖЭК», 2003. 184 с.
4. Бикова В. Г., Серкова Г. М. Організаційно-економічний розвиток як основа динамічних змін у діяльності підприємств. *Економіка и менеджмент – 2013: перспективи интеграции и инновационного развития*. Том 1. URL : http://confcontact.com/2014_04_25_ekonomika_i_menedgment/tom1/7_Vukova.htm (дата звернення: 05.09.2022).
5. Бек В.Л. Теорія статистики: навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 288 с.
6. Богатирьов І. О. Ефективність розвитку підприємства. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2006. № 8. С. 79–84.
7. Богашко О. Л. Еволюція теоретичних підходів до інноваційного розвитку в економічній науці. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2013. № 2. С. 23–29. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vbumb_2013_2_4 (дата звернення: 15.10.2022).
8. Борщук Є. М. Основи теорії стійкого розвитку еколого-економічних систем : монографія. Львів : Растр-7, 2007. 435 с.

9. Босенко В. Всеобщая теория развития. Киев : Екс Об, 2001. 311 с.
10. Бурдонос Л.І, Виноградня В.М., Фінансова статистика: навчальний посібник. Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я.М., 2019. 139 с.
11. Бурмака М. М. Дефініція поняття «розвиток соціально-економічної системи». *Економічний розвиток: теорія, методологія, управління : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* Будапешт– Валенсія–Київ, 2013. С. 250–251.
12. Бут Т. В. Система критеріїв та показників для діагностування розвитку металургійного комплексу регіону. *Економічний простір*. 2016. № 106. С. 82–91. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/есpros_2016_106_10 (дата звернення: 17.10 2022 року).
13. Василенко В. Организационно–циклическая и структурно-функциональная модели развития организации. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 232. С. 100–107.
14. Головач А. В. Статистичне забезпечення управління економікою: прикладна статистика: навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2005. 333 с.
15. Гончарова Н. Інноваційний розвиток промислового комплексу: проблеми організації та розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2008. Вип. 99–100. С. 20–22. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ekon_2008_99-100_8 (дата звернення: 15.09.2022).
16. Григорович А. Г., Григорович В. Г. Просторові бази даних: сучасний стан і тенденції розвитку. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2004. № 519 : Інформаційні системи та мережі. С. 91–114.
17. Грицина Л. Принципи сталого розвитку підприємств: порівняльний аналіз. *Економічний дискурс. Міжнародний науковий журнал*. 2017. Вип. 1. С. 33–41.
18. Дакус А. В., Сімченко Н. О. Економічний розвиток підприємства: сутність та визначення. *Актуальні проблеми економіки та управління : збірник наукових праць молодих вчених*. 2012. Вип. 6. URL : <http://ela.kpi.ua/handle/123456789/12350>.
19. Дергалюк М. PEST – аналіз факторів зовнішнього впливу на розвиток АПК регіонів. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2017. № 2. С. 148–152.
20. Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств : монографія. Вип. 2 / за наук. ред. д-ра. екон. наук., проф. Є. В. Мішеніна. Харків : Діса Плюс, 2013. 444 с.
21. Дунда С. П. Теоретичні підходи до визначення поняття «розвиток підприємства». *Проблеми підвищення ефективності інфраструктури*. 2011. Вип. 32. С. 70—75.
22. Євдокимова Д. М. Державне регулювання економічного розвитку : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.01.01. Київ, 2002. 20 с.
23. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 3 / редкол. : С. В. Мочерний (від. ред.) та ін. Київ : Вид. центр «Академія», 2002. 952 с.

24. Економіко-математичні моделі економічного зростання : наук. вид. / О. О. Бакаєв, В. І. Гриценко, Л. І. Бажан, Л. О. Бакаєв, К. А. Бобер ; НАН України. МОН України. Міжнар. наук.-навч. центр інформ. технологій та систем. Київ : Наукова думка, 2005. 189 с.
25. Ерина А. М., Пальян З. О. Теорія статистики : практикум. Київ : Т-во «Знання», 2007.
26. Забродська Г. І., Забродська Л. Д. Організаційний розвиток підприємства: основи визначення дефініції. *Молодий вчений*. 2017. № 4.4 (44.4). С. 55–59.
27. Залуцький В. П. Сутність соціально-економічного розвитку машинобудівних підприємств: методи та принципи їх забезпечення. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. Вип. 19.11. С. 163–169.
28. Запасна Л. С. Економічна сутність розвитку підприємства. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 96. С. 33–37.
29. Згуровський М. Методика побудови сценаріїв розвитку України з використанням SWOT-аналізу. *Системні дослідження та інформаційні технології*. Київ, 2009. № 2. С. 7–17.
30. Ілляшенко Н. С. Випереджаючий інноваційний розвиток: теорія, методика, практика : монографія. Суми : Триторія, 2018. 484 с.
31. Інноваційні підходи до розвитку особистості. Частина 2: Серія монографій .авт.кол. : В.І. Кащєєв, І.А. Нагрибельна, І.В. Валуєва, М.А. Коптяєва и др.. Одеса: КУПРІЄНКО СВ, 2019. 175 с.
32. Капліна А. С. Поняття «розвиток» у категоріальному апараті теорії розвитку. *Економіка. Менеджмент. Підприємництво*. 2012. № 24 (2). С. 57–63.
33. Козаченко Г., Погорелов Ю. Категорія розвитку: від філософії до економіки. *Проблеми й перспективи розвитку академічної та університетської науки : зб. наук. праць ІХ Міжнар. наук.-практ. конф., 7–9 груд. 2016 р.* Полтава : ПолтНТУ ім. Ю. Кондратюка, 2016. С. 52–58.
34. Кононова І. В. Підходи до управління розвитком національної економіки як соціально-економічної системи. *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 23. С. 45-49
35. Крючкова М. Теоретичні підходи до визначення понять «розвиток», «економічний розвиток», «економічне зростання». *Вісник Сумського національного аграрного університету. Економіка і менеджмент*. 2014. Вип. 5. С. 25–29. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vsna_ekon_2014_5_718.
36. Кифяк В. Інтеграційний підхід до дослідження інституційного механізму розвитку підприємництва. Економічний аналіз. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка» 2016. Том 23. № 1. С. 37-44.
37. Кондратюк О. І. Основні напрями економічного розвитку підприємств у сучасних умовах. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 1 (1). С. 257–266. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znptdau_2013_1_1_33 (дата

звернення: 10.10.2022).

38. Малий І. Антикризове управління національною економікою : монографія Київ : КНЕУ, 2017. 368 с.

39. Матковський С.О. Методологія наукових досліджень у статистиці. Навч. Посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015.

40. Мармоза А.Т. Теорія статистики. Підручник. Київ : Центр учбової літератури. 2019. 592 с.

41. Матукова Г. І., Багашова Н. В., Матукова-Ярига Д. Г. Управління розвитком сучасного підприємства: принципи стратегії антикризового менеджменту в сучасних умовах. *Ефективна економіка*. 2021. № 11. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=9525> (дата звернення: 15.10.2022).

42. Мельник Л. Г. Развитие. *Механізм регулювання економіки*. 2015. № 2. С. 122–137

43. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження : монографія. Львів : Світ, 2001. 416 с.

44. Непогодіна Н. І. Розвиток підприємства як соціально-економічна система в умовах конкурентоспроможності в Україні. *Вісник СевНТУ. Серія: Економіка і фінанси*. 2011. Вип. 116. С. 121–125.

45. Орлова К. Є. Оцінка нестабільності зовнішнього середовища підприємств добувної промисловості Житомирської області. *Zprávy vědecké ideje – 2012 : materiály VIII vědecko-praktická konference. Díl. 5. Ekonomické vědy*, Praha : Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2012. S. 79–82.

46. Петренко Н. І., Бутинець Т. А. Середовище контролю: поняття, природа, соціальна цінність. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2011. № 2(20). С. 371–384.

47. Піхорович В. Загальна теорія розвитку : підруч. для студентів різних спеціальностей першого бакалаврського рівня вищої освіти. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018. 160 с.

48. Погорелов Ю. С. Розвиток підприємства: поняття та види. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36617/21-Pogorelov.pdf?s>

49. Пономаренко В. С., Трилід О. М., Кизим М. О. Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2003. 328 с.

50. Прушківська Е. В. Еволюція концепцій структурування національної економіки. *Проблеми економіки*. 2013. № 2. С. 87-94. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Rekon_2013_2_14.

51. Ралко О. С. Еволюція поняття організаційний розвиток підприємства. *Наук. праці Нац. ун-ту харч. технологій*. 2010. № 36. С. 38–41.

52. Раєвнева О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі : монографія. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2006. 496 с.

53. Степанюк Н. А. Децентралізація в системі управління національною економікою. *Modern Economics*. 2018. № 7. С. 158-165. URL : <https://modecon.mnau.edu.ua/decentralization-in-the-system-of-national-economy->

management/

54. Ступень Н. Теоретичні аспекти та сутність збалансованого розвитку рекреаційних територій. *Ефективна економіка*. 2017. № 4. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5833>.

55. Тюха І. В. Соціально-економічний розвиток підприємства: сутність та видові прояви. *Ефективна економіка*. 2012. № 6. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1195>.

56. Уманець Т.В. Статистика : навч. посібник. Київ : Вікар, 2013. 429 с

57. Філософія: хрестоматія / за ред. Л. Г. Дротянко, О. А. Матюхіної, В. І. Онопрієнко. Київ : Вид-во Нац. авіаційного ун-ту. «НАУ-друк», 2009. 244 с.

58. Штулер І. Еволюція теорій економічного розвитку у сучасному вимірі знань. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 9. С. 216–219.

59. Шубравська О. Сталій економічний розвиток: поняття і напрямки дослідження. *Економіка України*. 2005. № 1. С. 36–42.

60. Шимановська-Діанич Л. М. Управління розвитком персоналу організації: теорія і практика : монографія. Полтава : ВНЗ Укоопспілки «Полтав. ун-т економіки і торгівлі». 2012. 462 с.

61. Цюцюра С. В. Основні тенденції прозорості бюджетного процесу. *Управління розвитком складних систем*. 2013. Вип. 13. С. 66-68. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Urss_2013_13_15.

2.2. Формування інноваційних умов розвитку національної економіки України у системі сучасного глобального економічного розвитку

Вікторія Кокоріна, старший викладач

В умовах розвитку глобальної економічної системи, посилення глобальної інноваційної конкуренції у парадигмі «економіки знань» особливо важливого значення для підвищення конкурентоспроможності національних економік набуває оцінювання (зокрема й на рівні державної політики) інноваційної діяльності, активності і спроможності національних економік як джерела економічного зростання, оцінювання впливу глобальних інноваційних факторів глобального економічного середовища країн і їхніх національних господарств. Економічне зростання країн в умовах якісних науково-технологічних зрушень, еволюції відповідно технологічних укладів, посилення взаємодії в глобальному інноваційному середовищі, формування геополітичної й гео економічної стратегій розвитку країн-лідерів на основі реалізації глобальних конкурентних й інноваційних переваг, досягаються внаслідок постійної техніко-технологічної модернізації національних господарств з масштабним залученням «інтелектуального капіталу», зміцненням зв'язків з інноваційно активними суб'єктами світової економіки, розвитком інноваційної інфраструктури й інститутів у країнах, оцінювання й реалізації інноваційного потенціалу на основі аналізу глобальних інноваційних факторів, вчасному виборі й упровадженні інноваційної моделі економічного зростання. Україна є динамічною соціально-економічною системою, активним суб'єктом глобальної економіки й глобальних інноваційних процесів, а тому необхідність поглибленого аналізу передумов і факторів сучасного глобального економічного розвитку, де бере участь й українська економіка, виявлення умов інноваційної спроможності країни та підходів її оцінювання в умовах глобалізації, визначення засад формування інноваційних умов розвитку національних економік, на підставі чого обирається інноваційна модель економічного розвитку країни та визначення стратегічних напрямів інноваційного розвитку України за умов глобального економічного розвитку є принципово важливою.

Проблемам природи інновацій, інноваційного розвитку й глобальних інноваційних процесів присвячені дослідження українських і

закордонних учених і науковців, таких як А. Гальчинський, В. Геєць, П. Друкер, С. Ілляшенко, М. Кондратьєв, І. Матюшенко, В. Мединський, Н. Мешко, М. Портер, Дж. Ріфкін, Б. Санто, А. Сміт, Б. Твісс, І. Федоренко, Л. Федулова, І. Чудаєва, К. Шваб, Й. Шумпетер, та інші. Теоретико-методологічні питання формування і розвитку глобального інноваційного середовища, його умов і факторів впливу на формування національної інноваційної системи аналізуються у працях таких дослідників, як Л. Антонюк, А. Антохов, О. Білорус, Л. Васільєва, І. Єгоров, О. Левківський, Д. Лук'яненко, І. Мойсеєнко, В. Новицький, Є. Панченко, Ю. Пахомов, А. Поручник, С. Соколенко, Є. Савельєв, В. Савчук, А. Філіпенко, Т. Циганкова, В. Чужиков, І. Школа та інших. Проте, об'єктивна необхідність подальших досліджень інноваційних факторів економічного розвитку в умовах глобалізації нині також актуальна, насамперед, у напрямках: виявлення пріоритетних інноваційних компонентів стратегій інноваційного розвитку країн світу й формування національних інноваційних систем у парадигмі глобальної інноваційної конкуренції.

Дослідження сучасного глобального економічного розвитку націлені на пошук розуміння напрямів світового розвитку, його законів і сили. У XXI столітті імперативом міжнародних економічних відносин є нова система світоустрою, а саме система глобалізму у результаті економічної глобалізації. Глобалізм автоматично означає зміну існуючого світопорядку на користь країн-глобалізаторів і глобальних мегакорпорацій, формування нового глобального економічного порядку.

Доцільно розмежовувати поняття «глобалізму» і «глобалізації». Так, глобалізм визначається як загальнопланетарна реальність, єдиний економічний і соціокультурний простір на основі взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів, зростання обсягів і прискорення темпів обміну товарами і послугами, міжнародного переміщення капіталів і робочої сили, взаємопроникнення духовних цивілізаційних цінностей, що формується. Підкреслимо, що глобалізм має об'єктивний і суб'єктивний зміст. Об'єктивність визначається формуванням єдиного світового простору, що створюється ринковою цивілізацією обміну. А суб'єктивна сторона природи глобалізму виникає унаслідок послідовного усунення від усіх місцевих інтересів, норм і традицій, формування світу економічного і політичного монополізму з міжнародним центром влади [13, с. 7].

Позаяк, поняття «глобалізація» (від фр. *global* – планетарний, всеосяжний), означає економічну взаємозалежність країн, розвиток засобів комунікації та інформатизації, поширення освіти і знань, що

призводить до переходу від простої взаємодії народів і країн до формування єдиного, цілісного світу. Глобалізація – це виникнення єдиної світової економіки, єдиного світового ринку, тобто єдиного ринку капіталу, єдиного ринку товарів і послуг, єдиного ринку робочої сили [12, с. 80]. У вузькому розумінні, глобалізація реалізується на рівні окремої компанії, галузі, країни або світовому виробництві у цілому. Глобалізація на світовому рівні розвивається на основі економічних взаємозв'язків між країнами, які зростають та реалізуються на зустрічних потоках товарів, послуг, капіталу та ноу-хау.

Економічна природа глобалізації полягає у міжнародній економічній інтеграції країн, інтеграції національних та регіональних ринків у цілісний планетарний простір матеріально-нематеріального обміну. Водночас, сучасною рисою стану глобалізації є фінансово-виробнича та науково-технологічна транснаціоналізація світових господарських відносин.

Отже, сучасними тенденціями глобального економічного розвитку можна вважати:

- 5) глобальна економічна інтеграція внаслідок розвитку транснаціонального (глобального) виробничого і фінансово-інформаційного простору;
- 6) тотальна корпоратизація світу;
- 7) формування глобального державно-корпоративного економічного імперіалізму;
- 8) функціонування глобальних сітьових мереж і структур [4, с. 104-112].

Такі тенденції відображають нову систему економічних взаємозв'язків на рівні країн та інтеграційних угруповань і впливають на формування глобального економічного середовища.

Глобалізація зумовлює зростання конкуренції на світовому ринку, що викликає поглиблення спеціалізації та поділу праці з іманентними їх наслідками – зростанню продуктивності праці та скороченню витрат. Також важливо підкреслити, що бізнес, як національний, так і міжнародний, розвивається в певних умовах, і сукупністю таких умов є економічне середовище, яке може бути локальним, національним, регіональним та глобальним.

Відбувається зміна ролі національних ринків: дедалі більше орієнтуючись на глобальний ринок з його досить жорсткими умовами конкуренції, національне виробництво об'єктивно прагне до досягнення високої ефективності, більш повного та якісного задоволення внутрішнього попиту [22, с. 25]. Економіка, яка є відкритою для

міжнародної конкуренції, забезпечує гнучкість у використанні ресурсів, що потенційно приводить до зростання валових обсягів виробництва, і від цього виграють споживачі, для яких розширюється вибір товарів та послуг.

Зауважимо, що глобальне економічне середовище впливає на еволюцію всіх суб'єктів міжнародних економічних відносин та, водночас, залежить від них. Зазначимо, що глобальне середовище може бути визначене як «сукупність економічних умов розвитку: підприємницького та ділового життя» [29, с. 38]. Особливості розвитку глобального економічного середовища визначають ефективність та продуктивність діяльності зазначених суб'єктів. На основі цього варто виокремити фактори формування глобального економічного середовища у глобальному економічному розвитку (табл. 42).

Наші дослідження показали, що ці чинники формування глобального економічного середовища залежать від циклічного розвитку світової економіки, зокрема її інноваційної складової, а також наноекономіки і складників її системи [20].

Таблиця 42

Основні фактори глобального економічного середовища

<i>Фактори</i>	<i>Зміст прояву складової</i>
Макроекономічне середовище	Макроекономічні передумови розвитку бізнесу, коли від побудови економічних відносин на рівні національної економіки залежить, чи буде ефективною діяльність окремих підприємств країни. Середовище, сформоване детермінантами конкурентоспроможності національної економіки («національного ромбу» М. Портера), охоплює всі категорії розвитку макроекономіки – від підприємств до державних органів влади.
Технологічне середовище	Формування міжнародної інноваційної діяльності – від використання зарубіжних технологій до створення виробничих комплексів на основі національних технологічних рішень.
Правове середовище	Гармонізація внутрішнього законодавства країн на основі використання міжнародних норм та принципів, особливо щодо ведення зовнішньоекономічної діяльності відповідно до норм міжнародного економічного права.
Політичне середовище	Умови, за яких реалізується взаємовплив влади, економіки та бізнесу, адже таке переплетення визначає можливості автономії підприємництва від політичної влади. Водночас, передбачається участь держави у

<i>Фактори</i>	<i>Зміст прояву складової</i>
	регуляторній діяльності органів влади у напрямку створення оптимального середовища для розвитку бізнес-структур.
Культурне середовище	Поєднання демографічних та психологічних аспектів розвитку глобального середовища. Нівелювання ділових стереотипів, формування глобального споживача та уніфікація потреб і цінностей, як культурних, так і матеріальних.

Джерело: систематизовано автором [10; 29]

Глобальний економічний розвиток трансформується під впливом циклічного розвитку світової економіки та її інноваційної складової. Моделі глобального економічного зростання ґрунтуються на інноваційних факторах. Зміна ролі інноваційних чинників зумовлена зміною парадигм (системи поглядів на певне явище, яка ґрунтується на ключовому елементі) – технологічної, техніко-економічної, техно-соціо-економічної й неінституційної. Тому глобальний інноваційний розвиток світової цивілізації визначається домінуванням п'ятого технологічного укладу, основою якого є мікроелектроніка та програмне забезпечення; технологічною сукупністю п'ятого укладу з електронних компонентів і пристроїв, електронно-обчислювальної техніки, радіо- та телекомунікаційного обладнання, лазерного обладнання, послуг з обслуговування обчислювальної техніки [25].

Наступною умовою формування глобального економічного середовища можна вважати наноекономіку, яка визначається природним положенням її об'єкта – індивідуума – в системі економічних об'єктів.

Учений Г. Клейнер визначає завдання наноекономіки – «пояснити та прогнозувати економічну поведінку людини, визначати внутрішні та зовнішні детермінанти і чинники її поведінки в різних економічних ситуаціях, зокрема з погляду раціональності/ірраціональності» [17]. Завдяки наноекономіці стає можливим виявити вплив діяльності окремих фізичних осіб на поведінку мікроекономічних об'єктів – підприємств, домогосподарств, організацій, визначити внутрішні та зовнішні чинники поведінки покупців [29, с. 38]. У цьому сенсі наноекономіка природно доповнює мікроекономіку. Відповідно, одна з органічних тем наноекономіки – аналіз можливостей мотивації та визначення детермінант поведінки працівників та менеджерів підприємства.

Таким чином, інноваційний розвиток глобальної економіки впливає, насамперед, на макроекономічне, технологічне і правове

середовища глобального економічного середовища, водночас, система наноекономіки – здебільшого на політичне і культурне середовища, де роль індивідуума є визначальною.

Тенденції розвитку глобального економічного середовища мають бути сформульовані для розуміння напрямів поступу всієї системи міжнародних економічних відносин. У цілому, основними тенденціями еволюції та зростання глобального економічного середовища на основі розвитку його складових можна виокремити такі:

1) вивчення глобального економічного середовища у призмі глобалістики;

2) економічним базисом розвитку глобального економічного середовища є глобальний перехід станів, тобто трансформацій як процесу переходу станів (від одного стану суспільства до іншого, здебільшого прогресивнішого);

3) глобальне економічне середовище слід розуміти як сукупність економічних умов розвитку;

4) основними складниками (чинниками) формування глобального економічного середовища є: макроекономічне, технологічне, правове, політичне, культурне середовища;

5) адаптація суб'єктів міжнародних економічних відносин відбувається через діяльність окремих індивідів.

Зрештою, передумови і тенденції розвитку глобального економічного середовища мають системний характер. Складові глобального економічного середовища – від макроекономічного до культурного – визначають напрями інтеграції країн, підприємств, бізнес-структур і окремих індивідуумів до такого середовища в епоху глобалізму.

Внаслідок інтернаціоналізації та глобалізації у міжнародних економічних відносинах у XXI ст. сформувалася глобальна економіка. Вона стала характеризуватися структурними змінами у промисловості, сфері послуг, технологіях, організації та територіальному розміщенні виробництва. Об'єктивними передумовами цих змін є науково-технічний прогрес, інновації та інтеграційні процеси, що свідчить про реальне впровадження прикладної і фундаментальної науки у процес виробництва, у загальний процес розвитку відтворювальних систем. Процес забезпечується узгодженням науково-технічної, інноваційної політики з усіма видами державного економічного регулювання та механізмами підтримки комерційного сектора економіки.

Зазначимо, що основними складовими інноваційних перетворень у будь-якій за масштабами економічній системі є новації, нововведення та

інновації. Зокрема, новації (англ. «novation») можна тлумачити як нові продукти чи процеси інтелектуальної діяльності та організаційного їх впровадження. Зазвичай новації виникають на доринковій стадії економічного розвитку. Поняття нововведення варто розглядати як основу соціально-економічного розвитку підприємств з визначенням темпів, масштабів росту і структурних змін, результат інноваційного процесу, нові способи задоволення потреб споживачів. Так, у табл. 43 наведено деякі наукові підходи до визначення категорії «нововведення» залежно від ознаки.

Таблиця 43

Підходи до визначення поняття «нововведення»

Ознака	Зміст
Ресурсний склад	Зміни в технології і управлінні, нові комбінації використання ресурсів.
Економічні мотиви	Процес, в якому винахід або ідея мають економічний зміст.
Соціалізація виробництва	Засоби зв'язку виробництва із соціальним прогресом.
Креативність	Генерування, прийняття і впровадження нових ідей, процесів, продуктів і послуг.
Кризовий стан	Засоби і способи подолання кризових явищ в економіці.
Конкуренція	Засоби формування конкурентних сил.
Матеріальний актив	Матеріалізований продукт творчої діяльності людей, який переважає існуючі технічні, організаційні, економічні і соціальні аналоги.
Розвиток підприємства	Основа соціально-економічного розвитку підприємств з визначенням темпів, масштабів зростання і структурних змін.

Щодо поняття «інновація», то вчений С. Гордієнко [11, с. 22] вважає, що воно тісно пов'язане з такими категоріями як «нове», «відкриття», «творчість». Ці категорії характеризують процес осмислення виникнення нового, що йшло у відповідності з вектором: від відкриття того, що існує в природі, до творчості – створенню того, чого в природі не було, а від нього – до інновації – складного процесу, результатом якого є деяке нововведення, що має не просто соціальну значимість, а задовольняє певну суспільну потребу, що має комерційну вартість.

Порівнюючи інновації і нововведення, зауважимо, що науковець В. Чудакова [37, с. 169-170] підкреслює, що частина з інновацій є

принципово новими, тобто аналогів таких винаходів і нововведень раніше не існувало. Значно більша частина нововведень в дійсності містить зміну (модифікацію) існуючих типів технологій, форм управління, способів та цілей діяльності тощо. У першому випадку – абсолютно нових нововведень – проблеми впровадження виникають в сфері нововведення, його структури, форм, принципів роботи тощо. У другому випадку, окрім цього, виникають психологічні й організаційні проблеми, пов'язані з необхідністю «зруйнувати» старі форми діяльності, технології, структури управління тощо.

З позиції ринкових відносин інновації (англ. «introduced novation») можна визначати як нові товари чи процеси, результат відтворення і комерціалізації новацій. Інновації продукуються на ринковій стадії економічного розвитку і реалізуються як товар з певною споживчою вартістю, яка формується з витрат абстрактної праці. Відповідно, інновацію можна вважати як процесом на підприємстві, так і товаром на ринку. З точки зору процесу, науковці, Й. Шумпетер [35] і П. Друкер [14], визначають інновацію як «процеси науково-технічних змін з метою створення й використання нових видів споживчих товарів, нових виробничих і транспортних засобів, нових ринків і нових форм організації в промисловості», або «процес впровадження нового, завдяки чому старі відомі елементи додають нові риси економіці бізнесу, отримують нове економічне вимірювання».

Також інновацію можна вважати новим або удосконаленим продуктом наукової, технічної, технологічної, соціально-економічної, управлінської діяльності у формі інтелектуальної власності, який має ринкову споживчу вартість і впроваджується у виробництво з метою отримання прибутку і досягнення соціального ефекту. Важливою ознакою природи і внутрішньої сутності інновацій є їх формальна диверсифікованість та інституціональна необмеженість [24, с. 161].

На основі запропонованих поглядів щодо змісту інновацій можна сформулювати загальні риси [33, с. 74]:

- інновація є запропонованим людиною корисне і доцільна зміна в попередньому стані;
- це зміна, яка отримала практичне застосування, причому вперше в цій сфері; предметом таких змін можуть бути технології, виробни, соціальні, екологічні, економічні процеси тощо;
- інновації є засобом реалізації завдань розвитку підприємства і мають позитивний вплив на підвищення ефективності роботи організацій.

Отже, на основі аналізу різних підходів до змісту інновації можна

говорити про два основні напрями розвитку та впровадження категорії «інновація» у національній економіці: 1) як процес, що спрямований на досягнення результату у діяльності підприємства (чи національної економіки), та 2) як результат (виробничий і комерційний).

Інновація – це результативне впровадження нововведень у виробничий процес, яке забезпечує підвищення прибутку та/або зниження витрат [7]. Відповідно до дуалістичного підходу щодо змісту інновації її природу розвитку у національній економіці можна представити у формі еволюційного ланцюга (рис. 30).

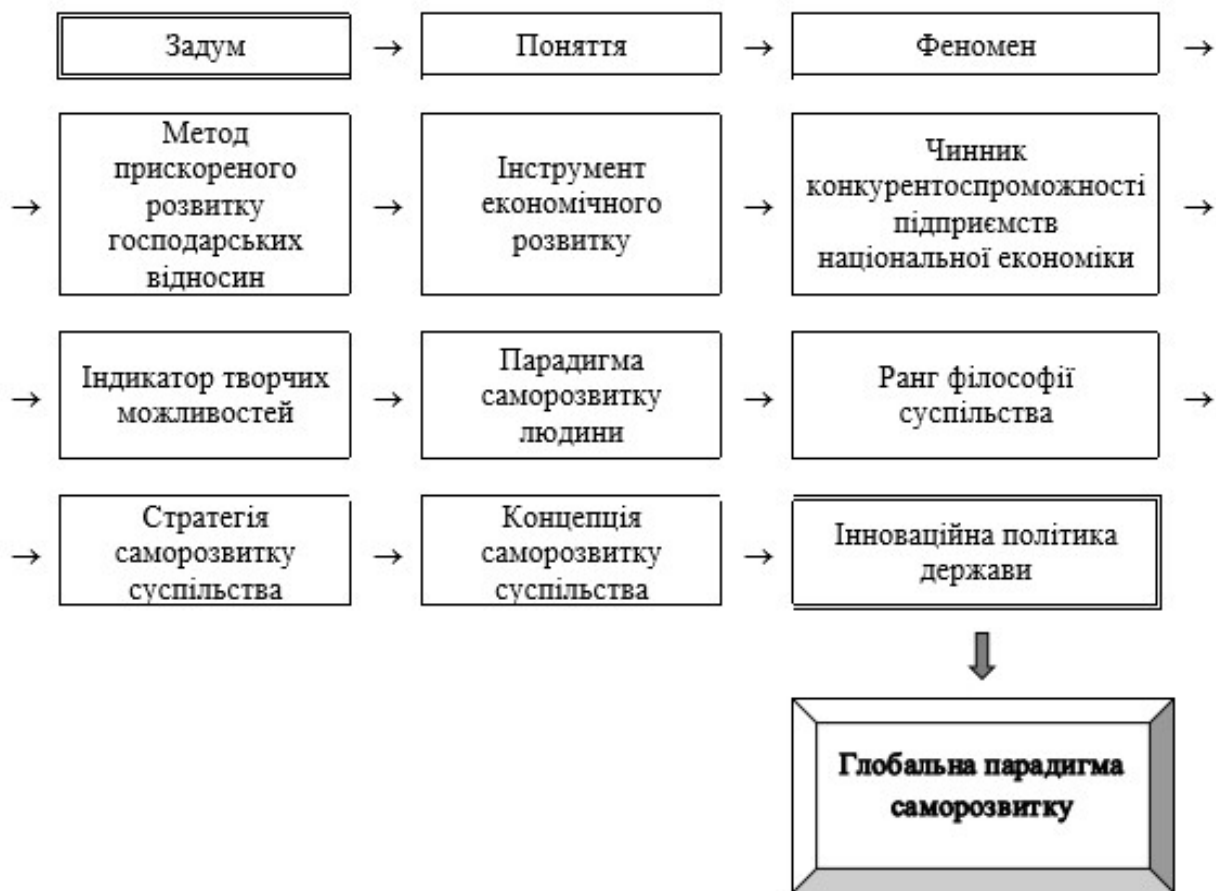

Рис. 30. Еволюція природи інновації у національній економіці як частини глобального економічного розвитку
Джерело: удосконалено за матеріалами [15].

Так, поступовий перехід від технічної до технологічної інновації визначає її як метод прискореного розвитку господарських відносин на виробництві, а потім як інструмент економічного зростання. На мікрорівні політика в інновації змінюється політикою через інновації, що визначає подальші комерційні стратегії. На цьому етапі формується саморозвиток людини і нарощення технічної могутності засобів

виробництва. На основі прискореного оновлення, міжнародного поділу праці і капіталовкладення в науку і НДДКР підвищується конкурентоспроможність окремих підприємств національної економіки взагалі. Завдяки якісним і кількісним змінам технологій, техніки і методології наукових досліджень формується індикатор творчих можливостей. Комерціалізація інноваційного процесу перетворює індикатор в парадигму, тобто особливу форму поведінки і самовираження людини в процесі інноваційних змін. Нова парадигма саморозвитку через інновації в суспільстві зумовлює когнітивний розвиток суспільства, його ранг філософії, що сформував перехід до національних стратегій саморозвитку, згодом до концепцій через інноваційну політику держави. Наступним етапом може стати формування глобальної парадигми саморозвитку через інновації [15].

На рівні підприємства та національної економіки інновацію як процес реалізується через інноваційну діяльність. Інноваційна діяльність, загалом, визначається як один із видів діяльності, метою якої є зміна економічної системи всіх рівнів і захист економічних інтересів, забезпечення економічної безпеки на основі формування єдиного інтегрованого ланцюга «наука – техніка – виробництво – ринок» у процесі створення інновації як продукту. Створення і впровадження нових видів продукції (послуг), виготовлення, створення цінностей є основою інноваційної діяльності.

При цьому інноваційна діяльність розглядається як комплекс наукових, технічних, організаційних, фінансових, комерційних заходів, які у своїй сукупності призводять до здійснення інновації. Інноваційна діяльність охоплює практично усі сфери життя і діяльності підприємства, включаючи найрізноманітніші інноваційні процеси, що відбуваються у виробничій і невиробничій системах [31].

На рівні підприємництва організація інноваційної діяльності здійснюється такими способами:

1. На основі внутрішньої організації (інновація створюється і (або) запроваджується спеціалізованими підрозділами підприємства (компанії) на основі планування і моніторингу їх взаємодії відповідно до інноваційного проєкту).

2. На основі зовнішньої організації за допомогою контрактів (замовлення на створення і (або) впровадження інновації розподіляються між сторонніми організаціями).

3. На основі зовнішньої організації за допомогою венчурів (компанія для реалізації інноваційного проєкту засновує дочірні венчурні фірми, які залучають додаткові сторонні кошти).

Зазначимо, що на рівні національної економіки інновації стають фактором сталого розвитку провідних країн, націй, регіонів, оскільки визначають нову парадигму знань, технологій і підходи до використання ресурсів. Тому формуються такі основні риси інноваційного типу розвитку економіки країни:

- 1) велика чутливість об'єктів і суб'єктів інноваційної діяльності до елементів інноваційного процесу;
- 2) наступальна активна політика держави у сфері науково-технічної та інноваційної діяльності;
- 3) висока питома вага виробництва наукомісткої продукції;
- 4) розвинута система інститутів підтримки інноваційної діяльності, зокрема фінансових інститутів.

Визначимо, що для підтримки інноваційної діяльності в країні необхідні (або створюються) певні елементи інфраструктури як: технопарки, бізнес-інкубатори, інноваційні центри, консалтингові фірми, інжинірингові фірми, науково-технічні структури, інтегровані інноваційні структури. Чітка організація цих елементів зумовлює формування національної інноваційної системи країни.

Зазначимо, що на реалізацію стратегії інноваційного розвитку та вибір пріоритетів в інтеграції у світовий інноваційний процес впливає інноваційна політика держави. При цьому, економічну інтеграцію варто розглядати як об'єктивний процес розвитку глибоких стійких взаємозв'язків і поділу праці між національними господарствами, виникнення міжнародних господарських комплексів як на рівні груп держав, так і в глобальному масштабі [30]. У контексті інтеграції країни у міжнародний інноваційний процес науковці А. Гальчинський [6], В. Геєць, В. Семиноженко [8] звертають увагу на поліцентричність структури дослідницьких та інноваційних систем. Це дозволяє, зокрема Україні, залучатися до технологічної і виробничої конкуренції на світовому ринку. Це, водночас, стимулює інноваційну спроможність національної економіки України на світовому ринку інновацій та підвищує рівень її міжнародної конкурентоспроможності.

Підкреслимо, що українські науковці й вчені Л. Антонюк, А. Поручник, В. Савчук розглядають ринок інновацій як сукупність ринкових відносин, що виникають у процесі створення, освоєння та трансферту нововведень. Тому можна стверджувати, що ринок інновацій пов'язаний з інноваційною діяльністю і направлений на активне провадження результатів інтелектуальної діяльності, а як механізм, регулює організаційно-економічні взаємовідносини у системі «інтелектуальні активи – наукомістке виробництво – експортно-імпортні

потоки результатів науково-дослідної, науково-технічної, інноваційної діяльності через інфраструктуру» [2]. Відповідно до змісту ринку інновацій суб'єктами відносин на ньому можуть бути такі інституції: дослідницькі лабораторії, академічні організації, університети, технопарки, ТНК, бізнес, інформаційна мережа, інноваційні банки та фонди, як головні продуценти інновацій, а також структури-посередники: кредитно-фінансові, патентно-ліцензійні, консалтингові та рекламні організації, центри впровадження технологій, інноваційні біржі. Об'єктами ж на ринку інновацій можна вважати результати діяльності науково-технічного потенціалу національної економіки країни.

Інноваційна спроможність та технологічна готовність є невід'ємними складовими конкурентоспроможності національної економіки у сучасному глобальному економічному розвитку. Роль інновацій у забезпеченні національної конкурентоспроможності на світовому ринку інновацій та міжнародної конкурентоспроможності країни буде тільки зростати через зміну структури світового промислового виробництва на користь високотехнологічних галузей, зокрема внаслідок розвитку нанотехнології та генної інженерії. Інноваційна спроможність та технологічну готовність національної економіки представляється як набір інституцій, політик і факторів, що визначають рівень продуктивності економіки.

Для оцінювання технологічної та інноваційної конкурентоспроможності національних економік країн світу у глобальній економіці й інтеграційних угруповань використовують індекси рейтингування країн за факторами інноваційного розвитку. На міжнародному та регіональному рівнях глобальної економіки для оцінювання ступеня інноваційного розвитку за ключовими факторами впливу використовуються індекси інноваційного розвитку, які дають можливість оцінити ступінь інноваційної спроможності національних економік країн світу. Індекси інноваційного розвитку засновані на критеріях, які сприяють співставленню можливостей та перспектив національного розвитку в сучасному суспільстві. За допомогою такої інтегральної оцінки можна обґрунтувати місце країни на світових ринках та спрогнозувати тенденції інноваційного розвитку. Нами узагальнено такі індекси міжнародних, регіональних організацій для оцінювання й аналізу глобальних і національних інноваційних факторів інноваційного розвитку країни [21]:

1. Глобальний індекс конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index, GCI) Всесвітнього економічного форуму у Давосі – комплексний показник конкурентоспроможності країн, що узагальнює

експертні оцінки понад 1300 незалежних експертів з різних країн і сфер діяльності та дані офіційної статистики країн. Індекс формується на основі розрахунку 12 підіндексів (імперативів), згрупованих у 4 групи факторів глобальної конкурентоспроможності в умовах Четвертої промислової революції залежно від домінування факторів розвитку країн: базові умови розвитку, фактори-каталізatori або підвищувачі ефективності та фактори інновацій та розвитку:

1 група. Фактори сприятливого середовища (1-4 компоненти: якість інститутів; інфраструктура; впровадження інформаційно-комунікаційних технологій; макроекономічна стабільність);

2 група. Фактори розвитку людського капіталу (5-6 компоненти: охорона здоров'я; професійна підготовка);

3 група. Фактори ринку (7-10 компоненти: ефективність на ринку товарів і послуг; ефективність на ринку праці; розвиненість фінансової системи; розмір внутрішнього ринку);

4 група. Фактори формування інноваційної екосистеми (11-12 компоненти: динамічність бізнесу; інноваційний потенціал).

2. Глобальний індекс інновацій (Global Innovation Index, GII), який розраховує аналітичний центр Лозаннської школи бізнесу INSEAD [23], Швейцарія – щорічне рейтингування 143 країн, спрямоване на аналіз економічних процесів, в якому досліджуються як комерційні результати інноваційної діяльності в країнах, так і активність урядів щодо заохочення та підтримки інноваційної діяльності в своїй державній політиці. Глобальний індекс інновацій посідає перше місце серед інших індексів оцінювання інноваційної діяльності й став контрольним показником для встановлення діалогу між приватним і державним секторами. Індекс дозволяє оцінити фактори, що впливають на інноваційну діяльність країни. Також оцінює рейтинг країн відносно створення сприятливого середовища для інноваційної діяльності та отримання результатів від неї і визначається на основі індексів факторів (передумов) та результатів інноваційного розвитку. Глобальний індекс інновацій містить 82 різних змінних (які детально характеризують інноваційний розвиток країн світу на різних рівнях економічного розвитку) згрупованих у 7 субіндексів вхідних індексів інноваційного розвитку (Innovation Input): інститути; людський капітал і НДДКР; інфраструктура; привабливість ринку; сприятливе бізнес-середовище, та вихідних індексів інноваційного розвитку (Innovation Output): результати наукових досліджень і технології; творчі результати. Інтегральний індекс відображає співвідношення витрат й ефекту для об'єктивного оцінювання ефективності зусиль з розвитку інновацій у країні.

3. Індекс інноваційної спроможності (Innovation Capacity Index, ICI) міжнародної дослідницької структури EFD – Global Consulting Network, Іспанія – використовується з метою прогнозування можливостей подальшого інноваційного розвитку. Метою визначення індексу є оцінювання та відображення можливостей країни щодо створення умов для підтримки і стимулювання інноваційної діяльності, а особливе місце відводиться сприятливості економіки та включенню у науково-технологічний процес інформаційно-комунікаційних технологій, однак результативність інноваційного процесу він віддзеркалює досить обмежено. За допомогою індексу уряди і підприємці усього світу мають можливість дослідити широкий діапазон специфічних національних чинників, які формують інноваційну спроможність країни. На базі 131 країн Індекс дозволяє дослідити широкий діапазон специфічних національних чинників, які формують інноваційну спроможність країни. Оцінювання здійснюється за 5 субіндексами: інституційне середовище, людський капітал, регуляторна політика, можливість реалізації досліджень та розробок і сприятливість використання інформаційно-комунікаційних технологій. У цілому всі субіндекси інтегрують 61 індикатор.

4. Інноваційний індекс Європейського інноваційного табло (European Innovation Scoreboard Summary Innovation Index, SII) оцінюється компанією EuroINNO за підтримки Єврокомісії. Цей комплексний індикатор розраховується на основі системи індикаторів науково-технічного розвитку, що дають можливість об'єктивно оцінити рівень науково-технічного розвитку країн-учасниць Співтовариства. Групування країн за цим індексом дає можливість оцінити передумови, результати та перспективи інноваційного розвитку країн. У щорічній доповіді Європейської комісії з Європейського інноваційного табло надається порівняльна оцінка результатів досліджень та інновацій країн-членів ЄС, сильні та слабкі сторони їхніх науково-дослідних та інноваційних систем. Це допомагає країнам-членам ЄС оцінити сфери, в яких їм варто зосередити зусилля для підвищення інноваційних показників. Європейське інноваційне табло містить загалом 27 показників з 10 інноваційних напрямів, які поділяються на чотири основні групи індикаторів:

1. Базові умови: людські ресурси; привабливість дослідницьких систем; інноваційна привабливість середовища.
2. Інвестиції: фінанси та підтримка; внутрішньофірмові інвестиції.
3. Інноваційна активність: підприємства-інноватори; кооперація; інтелектуальна власність.

4. Впливи: вплив на зайнятість; вплив на продажі [38].

За результатами оцінки показників індексу, за рівнем інноваційного розвитку (ефективності) країни ЄС поділяються на чотири групи: «інноваційні лідери», «сильні новатори», «помірні новатори» та «скромні новатори».

Застосування методик названих індексів оцінювання рівня інноваційного розвитку країн світу у глобальній економіці дає можливість виявити глобальні чи регіональні інноваційні фактори економічного розвитку та їх вплив на національні економіки.

Щодо інтеграції країни у світовий ринок інновацій, то цей процес можна розглядати через стратегічне планування інноваційної діяльності державою. Результати досліджень [21] доводять, що застосування методології державного підходу до інтеграції у світовий ринок інновацій через реалізацію державної інноваційної політики має бути направлене на набуття певних переваг та послаблення негативних наслідків участі в процесі інтеграції.

Зокрема, професорка Л. Антонюк [2] пропонує вважати можливість інтеграції України у світові ринки інновацій через діяльність потужних українських ТНК, малих інноваційних компаній, міжнародних наукових та освітніх центрів, а також через дієву інноваційну інфраструктуру та правове законодавче забезпечення.

Таким чином, на нашу думку, інтеграція країни у світовий ринок інновацій можлива за таких умов:

- міжнародного співробітництва з метою скорочення строків і витрат НДДКР;
- невизначеність кінцевого результату НДДКР зменшує ризик фінансових та матеріальних витрат ТНК;
- створення спільних дослідницьких центрів та залучення кваліфікованих наукових кадрів для участі в інноваційному проєкті у країнах;
- реалізація і впровадження результатів спільних досліджень, патентування, охорони інтелектуальної власності, програм технологічного обміну в системі бізнес-дослідницьких інститутів різних країн світу;
- уніфікована система стандартів для інноваційного продукту з метою реалізації на світових ринках інновацій.

Сучасний розвиток суспільства на етапі свого саморозвитку та економічна стабільність держави залежить від ефективного розвитку науково-технічного прогресу в країні. Процеси інноваційної діяльності вимагають дослідження та аналізу стану та перспектив впровадження

інновацій на рівні національної економіки. Входження країни у світовий ринок інновацій є процесом взаємної адаптації і координації науково-технічних потенціалів, пристосування внутрішнього ринку до проблем країн-учасниць інтеграційного об'єднання, розвитку наукомістких галузей національної економіки.

Сучасними чинниками економічного зростання і конкурентоспроможності провідних країн світу стає інноваційна активність суб'єктів науки і виробництва та безперервне інноваційно-технологічне оновлення сфер суспільства кран, а також відповідні інноваційні фактори економічного розвитку відповідно до технологічного укладу національної економіки та глибини її залучення у світовий ринок інновацій. Врешті, інноваційно орієнтована економіка створює умови для людського розвитку і високих стандартів якості життя населення країни. Сьогодні інноваційні чинники стають визначальними в системі підвищення конкурентоспроможності економіки країни і слугують прискоренню, перманентності інноваційного процесу та розвитку, ефективності функціонування інноваційної системи. Інноваційні умови розвитку національної економіки країни ґрунтуються, насамперед, на економічній природі інновації, зокрема у розумінні її як основного ресурсу національного інноваційного потенціалу та чинника моделі економічного розвитку країни.

Також, інновації варто аналізувати як основні ресурси і рушійні сили нової економіки. Власне, реалізація економічного зростання країни, підвищення її конкурентоспроможності на глобальному ринку залежить від ефективного використання національного інноваційного потенціалу. А інновації як ресурси мають короткий життєвий цикл. Отже, інновація – це форма свідомого розвитку сформованих соціально-економічних систем.

Упровадження інновацій має значний вплив на ринкові, зокрема, продуктово-технологічні можливості суб'єктів господарювання національної економіки, їхню спроможність до інноваційного розвитку. Інновації мають властивість зберігати або знищувати такий потенціал, можливості [36, с. 22].

У закордонній та українській економічній літературі представлено різні підходи до тлумачення інноваційного розвитку. Вважаємо, що інноваційний розвиток доцільно розуміти як закономірну тенденцію економічного розвитку, яка зумовлює отримання національною економікою нової структури та якісного стану, що забезпечує пріоритет інноваційної діяльності.

Більшість авторів вивчають інноваційний розвиток з точки зору

трансформації економіки до економічного зростання, заснованого на знаннях та технологіях, коли вплив НТП на процес є незворотнім [1; 3]. Науковець П. Микитюк розглядають «інноваційний розвиток як такий, що передбачає використання реальних інноваційних можливостей для досягнення цілей по ряду напрямків – мобілізація і вдосконалення інноваційного потенціалу та його головного ресурсу – людського капіталу, поліпшення інноваційного клімату» [27]. Український вчений Н. Мешко визначає «інноваційний розвиток світової економіки як наслідок реалізації стратегій економічного розвитку країн, регіонів та корпорацій, яка посилюється діяльністю наднаціональних інституцій у сфері регулювання операцій з інтелектуальними ресурсами на глобальних ринках високотехнологічної продукції» [26, с. 14].

Зокрема, учений З. Юринець наголошує, що інноваційний розвиток варто тлумачити як «системний процес структурного удосконалення національної економіки, який отримується зазвичай завдяки практичній реалізації нових знань для збільшення обсягів суспільного виробництва товарів і послуг, поліпшенню якості суспільного продукту, зміцненню конкурентоспроможності країни, прискоренню науково-технічного та соціального прогресу в суспільстві» [36, с. 25]. Тому інноваційний розвиток варто розглядати як динаміку переходу до моделі інноваційного типу, який відбувається завдяки безперервному, цілеспрямованому і за відповідних умов пошуку та реалізації інновацій, що дають змогу поліпшити ефективність функціонування соціально-економічної системи.

Дослідження змісту науково-технічного прогресу визначає його каталізатором технологічних зрушень та чинником економічного зростання, а також, за умови стрімкого розгортання глобалізаційних процесів та посилення нестабільності світової економіки, визначальним фактором економічного розвитку країни шляхом упровадження інновацій у виробництво та соціально-економічну сферу. Так, формується інноваційна модель економічного розвитку, де рушійними силами економічного розвитку національної економіки стає людський потенціал, інтелектуальний капітал та сума накопиченого знання.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. невід’ємною частиною, глобальною парадигмою сучасної моделі економічного розвитку підприємства, галузей економіки, національних економік стали явища і процеси: інновація, інноваційна активність, інноваційний потенціал та інноваційна спроможність, – як складні економічні категорії. Глобалізація

світової економіки, її інноваційний шлях розвитку є вирішальним факторами, що визначають ефективність і стабільність національних економік, конкурентоспроможність країн на зовнішньому ринку [18, с. 142]. Водночас, потреба у пом'якшенні суперечностей глобалізації зумовлює необхідність конструктивної взаємодії національних економік, які здійснюють інноваційну діяльність і мають інноваційний потенціал, в межах інтегративної моделі конкурентної поведінки.

Український дослідник Н. Мешко [26] також підкреслює, що в світі відбувається поступова трансформація класичних типів інноваційних моделей економічного розвитку. Виділяють три типові інноваційні моделі економічного розвитку [5; 28, с. 69]:

1. Ресурсна модель без високотехнологічного виробництва (природні ресурси → (трансформація) виробництво → гроші).

2. Інноваційна модель, що враховує високотехнологічне виробництво (гроші → (трансформація) знання → майстерність працівників та інновації → виробництво товарів → гроші).

3. Інтелектуально-донорська модель (спрощений варіант другої моделі, але тут вилючена стадія виробництва: гроші → (трансформація) знання → майстерність працівників та інновації → гроші).

Зауважимо, що в основу функціонування інноваційної моделі традиційного типу покладено діяльність компаній і ринків, де розвиток технологій й інновацій вплинув на формування складних внутрішніх ланцюгів доданої вартості. При цьому дослідження та розробки здійснювалися однією компанією для збереження комерційної таємниці та технологічної інформації. Водночас, компанії відмовлялися від трансакційних витрат і ризиків, пов'язаних з обміном цією інформацією на користь зберігання знань та інформації в одній організації.

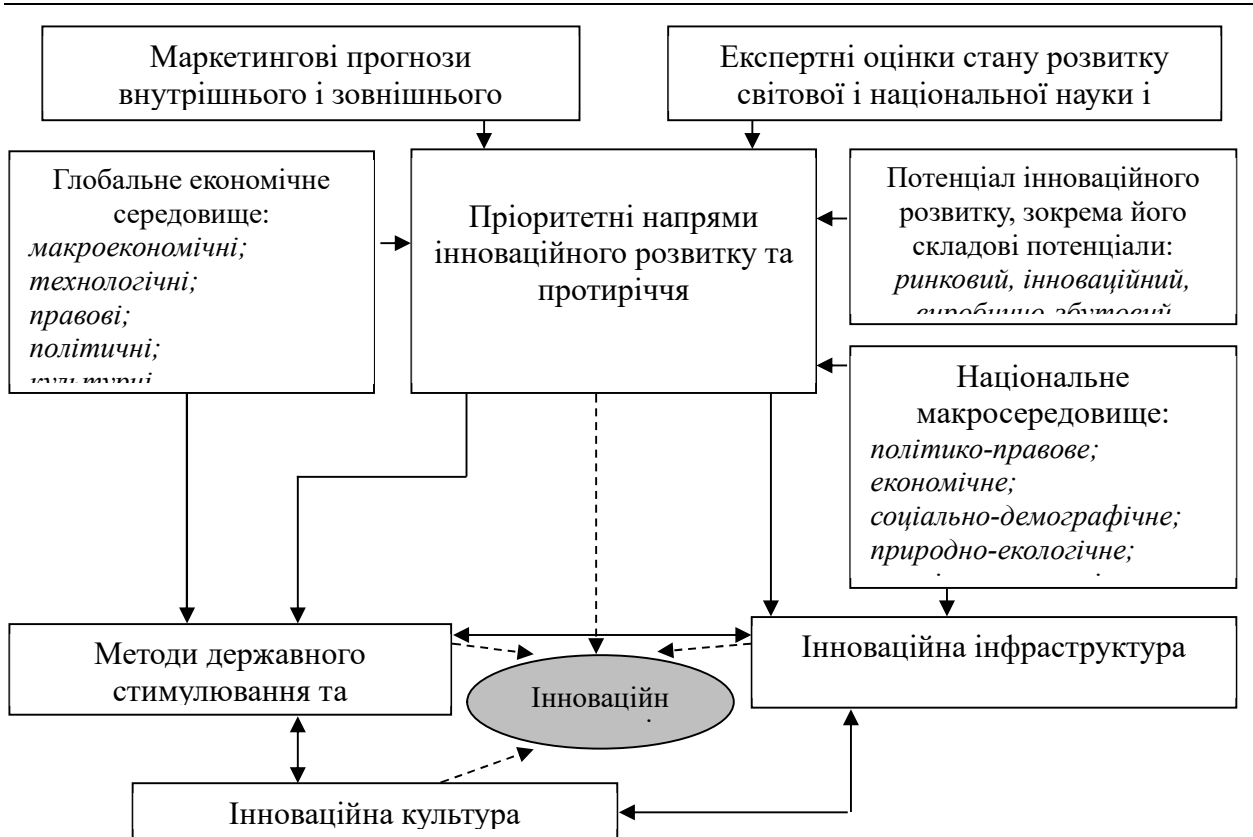

Рис. 31. Схема формування умов інноваційного розвитку країною
Джерело: [16, с. 15].

Зазначимо, що внаслідок трансформації типів інноваційних моделей економічного розвитку виокремлюються групи факторів нерівномірності сучасного інноваційного розвитку:

1) інноваційні фактори (рівень фінансування інноваційної діяльності в країні, зокрема національній інноваційній системі, нормативно-правова база регулювання інновацій);

2) загальноекономічні фактори (рівень освіти в країні, рівень і динаміка валового внутрішнього продукту на душу населення).

Отже, в основі трансформації лежить інновація, а в інноваційній трансформації економіки – нові способи розвитку економічної системи. Потенціал інноваційної трансформації є реалізацією здатностей і можливостей вибудови ефективної інноваційної економічної системи [34]. Інноваційну економічну систему варто розглядати як цілісний комплекс взаємодіючих соціально-економічних організацій та інститутів, які обирають інноваційну модель і впроваджують заходи для її втілення.

Це передбачає інноваційну трансформацію системи суспільного відтворення, її структури, витрат і споживання суспільства, пропорцій і форм нагромадження [36, с. 29].

Швидкість інноваційного процесу активізує зміни критеріїв оцінювання економічної, позаекономічної ефективності суспільного виробництва.

Отже, можливість подолання нерівномірності інноваційного розвитку країни з'являється через вплив процесу глобалізації світової економіки, коли розширюються межі впливу факторів виробництва, а також інноваційної діяльності, збільшується відкритість національних інноваційних систем, що зумовлює активне використання ресурсів світової економіки в цілому, зменшувати витрати високотехнологічної продукції та підвищувати конкурентоспроможність національних інноваційних систем.

В умовах глобалізації світового господарства сформувалась глобальна інноваційна конкуренція, яка визначає нові форми конкурентних відносин інноваційної активності країн у світі, вимагаючи від них певного рівня інноваційної спроможності. Отже, рисами глобальної інноваційної конкуренції можна вважати:

- інноваційна детермінованість складових конкурентного процесу;
- набуття конкуренцією глобального характеру;
- інституціалізація конкурентної взаємодії;
- змагання як неконфліктна форма конкурентних відносин;
- інтегративна модель конкурентної поведінки;
- наявність у суб'єктів конкурентних відносин спільних цілей [9];
- державна інноваційна політика з підтримки інноваційного потенціалу суб'єктів господарювання та галузей економіки.

Новий підхід щодо розуміння ролі інновацій, інноваційного розвитку у забезпеченні глобальної конкурентоспроможності українських підприємств та формування сприятливого інноваційного середовища для українських і закордонних підприємств вимагає нової економічної стратегії, яка має враховувати такі завдання, як:

- 1) розвиток національної інноваційної системи та державної підтримки її основних інституцій;
- 2) поглиблення інтернаціоналізації національної інноваційної системи на основі впровадження міжнародних стандартів забезпечення;
- 3) підвищення міжнародної інноваційної спроможності національної економіки;
- 4) збільшення частки наукоємної продукції в структурі експорту;
- 5) збільшення обсягів фінансування фундаментальних і прикладних досліджень, в тому числі використання міжнародних механізмів проведення та фінансування НДДКР;
- 6) впровадження прогресивних форм навчання і підготовки

фахівців з об'єднанням зусиль держави і приватного сектору;

7) активізація комерціалізації інновацій, створення каналів їх дифузії для забезпечення більш широкого освоєння нововведень.

Інтеграція економіки України у глобальне економічне середовище зумовлює необхідність розуміння сильних і слабких сторін її міжнародної інноваційної спроможності.

В умовах розвитку Четвертої промислової революції, активізації науково-технічного й інформаційного процесів у розвинених країнах сфера інноваційного розвитку стає не лише об'єктом такого впливу, а власне визначає напрями і темпи інших галузей економіки України.

У зв'язку з цим особливо важливим є формування конкурентного інноваційного середовища, від розвитку якого переважно залежить конкурентоспроможність національної економіки, темпи і якість економічного розвитку. Водночас, міжнародна конкурентоспроможність країни сьогодні визначається, насамперед, її стійким інноваційним розвитком.

Тому забезпечення сприятливого інноваційного середовища в Україні для зміцнення її міжнародної конкурентоспроможності, стійкості до впливу руйнівних глобальних інноваційних чинників і сприйнятливості рушійних є стратегічним напрямом державної політики при формуванні моделі інноваційного розвитку і національної інноваційної системи.

Таблиця 44

Ключові сфери і заходи з підвищення міжнародної інноваційної спроможності економіки України в умовах глобалізації

<i>Сфера</i>	<i>Заходи</i>
Структурна	розробка й утвердження на стратегічному рівні концептуальної моделі інноваційного розвитку України як високотехнологічної держави в умовах Четвертої промислової революції
Виробнича	стимулювання виробництва високотехнологічною продукцією, інновацій та створити умови для платоспроможного запиту на таку продукцію
Економічна	забезпечення ринку України високотехнологічною продукцією, що створює можливості країни до інтеграції у світове господарство
Інституційна	розвиток інституційного середовища та створення умов для функціонування інноваційних форм міжнародного бізнесу для виходу України з високотехнологічною продукцією на ринки країн Європи і світу

<i>Сфера</i>	<i>Заходи</i>
Управлінська	упровадження інновацій та підходів до управління інноваційним потенціалом підприємств, регіонів і національної економіки
Регуляторна	формування ефективної інноваційної політики на рівні регуляторної і правової підтримки бізнесу
Технологічна	розробка й ефективне опанування організаціями всіх галузей економіки в оптимальних масштабах науково-технічних нововведень (інновацій), нових технологій, видів продукції
Організаційна	прийняття нових організаційних рішень направлених на використання у господарській діяльності таких факторів як інтелекту, інформатизації, науково-технологічних інновацій, культури, екологічної та соціальної рівноваги
Міжнародна	трансфер технологій між Україною і країнами з економікою «знань»

*Систематизовано автором

Україна має ресурси для інноваційного розвитку, але скористатися своїми конкурентними перевагами заважають інфляція, низька ефективність роботи державних інститутів, корупція, неефективна антимонопольна політика, політична нестабільність, слабка розвиненість фінансового ринку, падіння довіри інвесторів до фінансової системи. Слабкість внутрішнього інвестування часто перешкоджає створенню й запровадженню інновацій.

Це вимагає впровадження ключових сфери з підвищення міжнародної інноваційної спроможності економіки України в умовах глобалізації й інноваційної інтеграції країни, зокрема – структурну, виробничу, економічну, інституційну, управлінську, регуляторну, технологічну, організаційну й міжнародну, а також заходи реалізації кожної зі сфер [19] (табл. 3).

Відповідно до сучасного стану інноваційного розвитку й інноваційної спроможності України пропонуємо стратегічні напрями забезпечення інноваційного середовища економіки України в умовах глобалізації (рис. 3).

Виконання сформульованих стратегічних завдань трансформації інноваційного розвитку дозволить отримати економічні результати національної економіки:

- 1) постійне зростання валового продукту;
- 2) підвищення інвестиційної привабливості;
- 3) сприятливі бізнес-умови для розвитку сучасних і залучення

нових великих компаній;

4) створення нових секторів економіки в сфері малого та середнього інноваційного бізнесу;

5) формування інноваційних кластерів;

6) інтеграція науки, влади та бізнесу шляхом участі їх у національній інноваційній системі;

7) конкурентна комерціалізація знань і науково-технічних досягнень [19].

Рис. 32. Стратегічні напрями формування сприятливого інноваційного середовища економіки України в умовах глобалізації [побудовано автором]

Нові підходи державної економічної політики щодо підтримки інновацій унормовано у Стратегію розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року, в основу якої покладено «функціональний підхід спрямований на розв’язання проблем, які гальмують інноваційний розвиток будь-якої сфери економіки, а також для сталого розвитку держави забезпечення сприятливих умов для утворення та функціонування інноваційно активних підприємств, розвитку

національної інноваційної екосистеми, залучення вітчизняних та іноземних інвесторів» [32]. Метою Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності визначено «розбудову національної інноваційної екосистеми для забезпечення швидкого та якісного перетворення креативних ідей в інноваційні продукти та послуги, підвищення рівня інноваційності національної економіки, що передбачає створення сприятливих умов для розвитку інноваційної сфери, збільшення кількості впроваджуваних розробок, підвищення економічної віддачі від них, залучення інвестицій в інноваційну діяльність» [32].

Відповідно до мети та підходу ухваленої Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності заходи щодо розвитку інноваційної діяльності у національній інноваційній системі України мають ґрунтуватися на таких принципах (табл. 45): адаптованість, системність, гнучкість, креативність.

Вважаємо пріоритетними напрямками стратегічної інноваційної політики України на макrorівні (національному, регіональному, галузевому) і мікрорівні (підприємницькому) є завдання щодо забезпечення ресурсо- і енергозбереження у виробництві продукції, підвищення продуктивності потенціалу матеріальних і енергетичних ресурсів України та залучених ззовні, підвищення рівня соціалізації інновацій.

Таблиця 45

**Принципи розвитку інноваційної діяльності
у національній інноваційній системі України**

<i>Принципи</i>	<i>Реалізація принципу</i>
Адаптованість	здатність національної інноваційної системи України змінюватися та швидко реагувати на умови глобалізації та конкурентну поведінку інноваційних систем країн-новаторів
Системність	використання системного підходу у стратегічному управлінні інноваційним розвитком на макро- і мікрорівні, інформатизація суспільства
Гнучкість	переорієнтація системи виробництва інновацій на попит і споживача внутрішнього і глобального ринків
Креативність	створення привабливих умов для створення інновацій, стимулювання інноваційної активності підприємництва

Завданням стратегічної інноваційної політики для досягнення стратегічних економічних результатів інноваційного розвитку є розвиток і трансформація секторів економіки і виробництва України у напрямку зниження залежності національної економіки від імпорту наукомісткої продукції, надмірні масштаби якого зумовлюють вимивання з економіки країни коштів в інтересах інвестування країн-імпортерів власної продукції в Україну, унеможливають створення нових робочих місць в Україні, скорочують кількість зайнятих висококваліфікованих спеціалістів у галузі високих технологій в українських компаніях, необхідних для забезпечення повної зайнятості робочої сили, та сприяння інноваційному розвитку цих секторів.

Інструментами стратегічної інноваційної політики щодо підтримки інноваційної діяльності підприємств на рівні держави мають бути механізми державної фінансової підтримки на умовах пільгових субсидій, кредитування. Створення ефективної інституціональної системи координації інноваційного розвитку національної економіки передбачає розвиток соціально-партнерських відносин у системах «державо-бізнес», «бізнес-бізнес», «бізнес-державо» національної інноваційної системи. Для досягнення цієї мети, ґрунтуючись на двосторонніх і багатосторонніх угодах з інститутами з підтримки інновацій інших країн світу, залучити представників науки, освіти і підприємництва, громадськості до цільових міжнародних і державних інноваційно-інвестиційних програм. Це дасть можливість комплексно реалізовувати стратегічну інноваційну політику.

Отже, передумовами сучасного глобального економічного розвитку були процеси глобалізації та глобалізму. Глобалізація, у цілому, визначається як всеохоплюючий процес трансформації світового співтовариства у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних, соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей, а глобалізм – загальнопланетарна реальність, єдиний економічний і соціокультурний простір на основі взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів, зростання обсягів і прискорення темпів обміну товарами і послугами, міжнародного переміщення капіталів і робочої сили, взаємопроникнення духовних цивілізаційних цінностей, що формується. Рисами глобального економічного розвитку є: тотальна корпоратизація світу; формування глобального державно-корпоративного економічного імперіалізму; функціонування глобальних мереж і структур; глобальна економічна інтеграція внаслідок розвитку транснаціонального (глобального) виробничого і фінансово-інформаційного простору. Глобальний

економічний розвиток трансформується під впливом циклічного розвитку світової економіки та її інноваційної складової. Інноваційний розвиток глобальної економіки впливає на макроекономічне, технологічне і правове середовища глобального економічного середовища.

Визначено, що складовими інноваційного розвитку національної економіки країни є новації, нововведення та інновації. Зміст інновації визначається як процес, спрямований на досягнення результату, чи продукт як результат діяльності у напрямках: інновації та економічний розвиток країн, вплив інновацій на розвиток суспільства, інновації та ринок факторів виробництва, взаємодія інновацій та «технологічний пат», концентрація інновацій у часі, вплив інновацій на економіку, державна інноваційна політика та генерація технологічних інновацій. Виявлено, що інноваційна спроможність та технологічна готовність є складовими конкурентоспроможності національної економіки у сучасному глобальному економічному розвитку і визначається як набір інституцій, політик і факторів, що формують рівень інноваційної продуктивності економіки.

Також доцільно вважати глобальні інноваційні чинники засадами формування інноваційних умов розвитку національних економік. Доведено, що інноваційний розвиток варто розглядати як динаміку переходу до моделі інноваційного типу, який відбувається завдяки безперервному, цілеспрямованому і, за відповідних умов, пошуку та реалізації інновацій, що дають змогу поліпшити ефективність функціонування соціально-економічної системи. Вважаємо, що інноваційний розвиток доцільно розуміти як закономірну тенденцію економічного розвитку, яка зумовлює отримання національною економікою нової структури та якісного стану, що забезпечує пріоритет інноваційної діяльності.

За результатами досліджень визначено стратегічні напрями забезпечення інноваційного середовища економіки України в умовах глобалізації, а саме: орієнтація моделі економічного розвитку країни на умови глобальної конкуренції та розподіл конкурентних сил, формування типу й інструментів реалізації інноваційної моделі економічного розвитку країни, формулювання структурного базису національної інноваційної системи, забезпечення стратегічного управління інноваційною діяльністю підприємництва, розробка інноваційної стратегії розвитку національної економіки.

Стратегічною метою інноваційної діяльності у національній інноваційній системі України сформульовано органічне поєднання і

диверсифіковане використання технологічних інновацій, знань, інформації, включаючи навички, досвід, професійну компетенцію, творчі знання, культурні здобутки, що відображає крос-секторальний підхід. Ефективна реалізація стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку забезпечується структурно-інноваційним механізмом. Заходи щодо розвитку інноваційної діяльності у рамках розвитку сфери інноваційної діяльності ґрунтуються на принципах адаптованості, системності, гнучкості і креативності.

Список використаних джерел

1. Аналітична доповідь центру Разумкова. Інноваційний розвиток в Україні: наявний потенціал і ключові проблеми його реалізації. URL : http://www.uceps.org/additional/analytical_report_NSD55_ukr.pdf.
2. Антонюк Л. Л., Поручник А. М., Савчук В. С. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізація. Київ : КНЕУ, 2003. 394 с.
3. Антохов А. А. Інноваційний розвиток економіки України через призму зарубіжного досвіду. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського: зб. наук. праць*. 2015. № 2 (5). С. 7.
4. Білорус О. Г. Економічна система глобалізму: монографія. Київ : КНЕУ, 2003. 360 с.
5. Васільєва Л.М. Формування інноваційної моделі розвитку національної економіки. *Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету*. № 1 (39). Дніпропетровськ, 2016. С. 117-120.
6. Гальчинський А. Інноваційна стратегія українських реформ. Київ : Знання України, 2012. 336 с.
7. Гальчук А. А. Трактатування та взаємозв'язок категорій «інновація», «новація», «нововведення», «інноваційний процес» та «інноваційна діяльність». *Ефективна економіка*. 2015. № 9. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4295>.
8. Геєць В. М. Інноваційні перспективи України : монографія. Харків : Константа, 2006. 272 с.
9. Глобалізація світового співтовариства та роль міжнародної співпраці у досягненні сталого розвитку. URL : <http://isdc.com.ua/wp-content/uploads/2016/10/3.-.pdf>.
10. Глобальна економіка : навч. посібник / Н. В. Вдовенко та ін. Київ : НУБіП України, 2017. 319 с.
11. Гордієнко С.Г. Інноваційна діяльність: проблеми, сутність, змістовні складові та напрями удосконалення. *Часопис Академії адвокатури України*. Том 7. 2014. № 2 (23). С. 15 – 32.
12. Данилова Т. В. Глобалізація VS антиглобалізація: до постановки

проблеми. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Гуманітарні студії*. 2016. Вип. 246. С. 80–87.

13. Дорошкевич А.С., Сук О.Є., Смелянцев А.П. Філософія глобальних проблем сучасності. Харків : ХНАДУ, 2014. 174 с.

14. Друкер П. Ф. Бизнес и инновации / пер. с англ. и ред. К. С. Головинского. Москва ; Санкт-Петербург; Киев: Вильямс, 2007. 432 с.

15. Єгоров І. Макромоделі науково-технічного та інноваційного розвитку країни: проблеми побудови та використання. *Наука та наукознавство*. 2014. №2. С. 46-55.

16. Ілляшенко С. М., Ілляшенко Н. С. Перспективи і загрози четвертої промислової революції та їх урахування при виборі стратегій інноваційного зростання. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2016. № 1. URL : <http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/>.

17. Клейнер Г. Наноекономика. *Вопросы экономики*. 2004. № 12. С. 1-17.

18. Князевич А. Глобальний інноваційний індекс – оцінка інноваційного потенціалу України. Тернопіль : *Вісник ТНЕУ*. 2013. №2. С. 142-148.

19. Кокоріна В.І. Strategic Priorities of The National Innovation System of Ukraine in Favorable Innovation Environmental for Economy. *Науковий вісник льотної академії. Серія: Економіка, менеджмент та право*. 2022. Випуск 6. С. 29-35.

20. Кокоріна В.І. Інноваційні передумови розвитку і фактори сучасного глобального економічного середовища. *Економіко-правові дискусії. Матеріали II Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції студентів, аспірантів та науковців, 14 квітня 2021 р.* Кропивницький : ЛА НАУ, 2021. 556 с. (С. 264-266).

21. Кокоріна В.І. Підходи до оцінювання інноваційної спроможності національних економік. *Економіка та управління соціально-економічним розвитком країни в умовах глобалізаційних викликів: матеріали I Всеукраїнського круглого столу (м. Дніпро, 22 грудня 2021 р.)*. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 261 с. С. 101-103.

22. Кулініч О. М. Особливості сучасного глобального економічного середовища: інституційний аспект. *Стратегія розвитку України*. 2011. № 3. С. 22-26.

23. Левківський О. В. Інвестиційно-інноваційна діяльність. *Інтелект XXI*. 2017. № 4. С.78-82.

24. Лукашук М.А. Сутність інноваційних процесів в освіті. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків: ХНПУ, 2018. Вип.50. С. 157-169.

25. Матюшенко І. Ю. Перспективи розвитку конвергентних технологій у країнах світу й Україні для вирішення глобальних проблем: монографія. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2017. 448 с.

26. Мешко Н. П. Стратегія інноваційного розвитку країн світової економіки в умовах глобалізації : автореф. дис. ... д-ра екон. Наук : 08.00.02.

Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2009. 39 с.

27. Микитюк П. П. Інноваційний розвиток підприємства. Тернопіль : ПП «Принтер Інформ», 2015. 224 с.

28. Мойсеєнко І.П. Пріоритети сталого інноваційного розвитку України. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки.* 2014. Вип. 9. С. 68-73. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkpnuen_2014_9_19.

29. Остапенко Т. Г. Розвиток глобального економічного середовища в сучасних умовах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2019. Вип. 25, част. 2. С. 37-41.

30. Паладій М. Інноваційний шлях розвитку українського суспільства. URL : <http://patent.km.ua/ukr/articles/i385>.

31. Полозова Т.В., Кривцун Д.Ю. Інноваційна діяльність підприємства та економічна сутність інноваційного процесу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2015. № 12. С. 108-113.

32. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#n12>.

33. Сенів Б.Г., Паранюк Я.Д. Економічна сутність інновацій. *Економічний простір.* 2017. № 120. С. 69-79.

34. Супрун О. М. Господарський механізм у розвитку та регулюванні економіки. URL : <http://pdaa.edu.ua/sites/default/files/visnyk/2011/01/122.pdf>.

35. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм, демократия. Москва : Эксмо, 2007. 336 с.

36. Юринець З. В. Інноваційні стратегії в системі підвищення конкурентоспроможності економіки України: дис. на здобуття наук. ступеня докт. ек. наук : спец. 08.00.03 «економіка та управління національним господарством». Львів : Вид-во Львів. Нац. ун-т ім. Івана Франка, 2016. 519 с.

37. Чудакова В. Психологічна готовність до інноваційної діяльності як чинник формування конкурентоздатності особистості в умовах швидкозмінного середовища. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: Збірник наукових праць.* Київ : Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2014. Випуск 1 (12). С. 167-178.

38. European Innovation Scoreboard 2019 – Methodology Report. URL : <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/36282/attachments/1/translations/en/renditions/native>.

2.2. Регуляторна політика в системі управління розвитком національної економіки

Ганна Разумова, д.е.н., доцент

Важливу роль в економічній системі кожної країни відіграє держава. Пов'язано це насамперед з тим, що серед головних функцій держави є функція регулювання економічних процесів суспільства в цілому та економічної діяльності суб'єктів господарювання зокрема.

Водночас роль держави в різних господарських системах проявляється по-різному, незважаючи на певні спільні риси та однакові завдання визначеного етапу розвитку. Для сучасного етапу розвитку суспільства важливим моментом є створення такої системи управління розвитком національної економіки, яка б за допомогою налагодженого та ефективного механізму реалізації регуляторної політики здатна була б забезпечити ефективне управління національною економікою.

Національна економіка є складною, багатоаспектною системою, тому її розвиток слід розглядати як розвиток економічної системи. При цьому складність економічних систем та швидкоплинність економічних процесів потребують постійного вивчення, аналізу, перегляду та розширення теоретичних підходів і концепцій науковців, а також дослідження закономірностей розвитку.

Питанню дослідження економічних процесів, формуванню теоретико-методологічного базису розробки регуляторної політики та її безпосередній реалізації присвячено багато наукових праць. Проте процес управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки потребує подальших досліджень, спрямованих на створення цілісної системи з чітко зазначеними характеристиками, структурою та процесом здійснення.

Під час розгляду питання щодо місця та ролі регуляторної політики в системі управління розвитком національної економіки, важливо, на нашу думку, розглянути певні категорії, що мають безпосередній вплив на досліджуване питання та допоможуть більш повно розкрити його сутність.

Як зазначає Р. Смоленюк, національна економіка – це велика та складна господарська система, яку можна представити як взаємопов'язані сектори, сфери та галузі. Водночас національна економіка – це сукупність усіх суб'єктів, що поєднані в єдине ціле

багатосторонніми економічними зв'язками та інтересами [1].

Таким чином, така система поширює свій вплив на відтворення природних, матеріальних та людських ресурсів, на всі сфери, сектори та галузі, що й обумовлює її розгалуженість і складність управління нею. Процес відтворення відбувається завдяки управлінню розвитком національної економіки, що здійснюється певними суб'єктами – органами державного управління.

Відомо, що управління національною економікою охоплює усі процеси, які притаманні управлінню: планування, прогнозування, аналіз, організацію, управління змінами, контроль тощо. Управління в цьому контексті відображає цілеспрямований вплив держави на національну економіку в цілому або на окремі її сфери та галузі. Цілеспрямованість такого впливу визначається обраними й обґрунтованими цілями та завданнями розвитку країни на певному етапі, що знаходять своє відображення в певних планах і програмах.

Враховуючи те, що в більшості визначень регуляторної політики стверджується, що це напрям державної політики, який пов'язаний із регулюванням економіки, пропонуємо під час розгляду регуляторної політики зосередити увагу саме на такому аспекті.

Державне регулювання економіки виступає функцією державного управління національної економіки, що спрямовано лише на коригування економічних процесів і відносин під впливом змін внутрішніх і зовнішніх факторів, на досягнення визначених цілей або їх коригування. Таким чином, регулювання може здійснюватись на всіх етапах управління розвитком національної економіки та забезпечує його циклічність [2].

Інструментом такого регулювання є регуляторний акт – це «прийнятий уповноваженим регуляторним органом нормативно-правовий акт, який або окремі положення якого спрямовані на правове регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання» [3, ст. 1].

Головна різниця в системах управління розвитком національної економіки полягає в ступені втручання держави в економічні процеси, від співвідношення ринкових механізмів саморегулювання з державним регулюванням економіки. Водночас від правильно обраного механізму регулювання економічних процесів залежить економічна безпека держави в цілому.

Необхідність та важливість ролі держави пояснюється насамперед тим, що на сьогодні ринкові механізми самостійно не здатні подолати проблеми національної економіки. Пов'язано це, передусім, з такими

причинами, як зростання концентрації виробництва та капіталу, загострення внутрішніх суперечностей між суб'єктами ринкової економіки; посилення міжнародної конкуренції, наявність протиріч між характером виробництва та приватною формою привласнення результатів діяльності тощо.

Таким чином, прийнято розрізняти дві основні кардинально полярні одна одній форми:

централізоване (адміністративне) регулювання розвитку національної економіки (передбачає наявність жорсткого адміністративно-командного управління);

конкурентні ринкові механізми регулювання (передбачають, що всі суб'єкти господарювання здійснюють свою діяльність самостійно на основі ринкових механізмів, які будуються на підґрунті співвідношення попиту та пропозиції).

Проте обидві форми є здебільшого теоретичними і, як правило, існують у реальному світі в поєднанні з перевагою в той чи інший бік. Поєднання цих двох форм формує змішане регулювання / саморегулювання (змішана економіка), що визначається певними пропорціями використання ринкових та адміністративних методів.

Залежність розвитку національної економіки від ступеня державного втручання зображено на рис. 33.

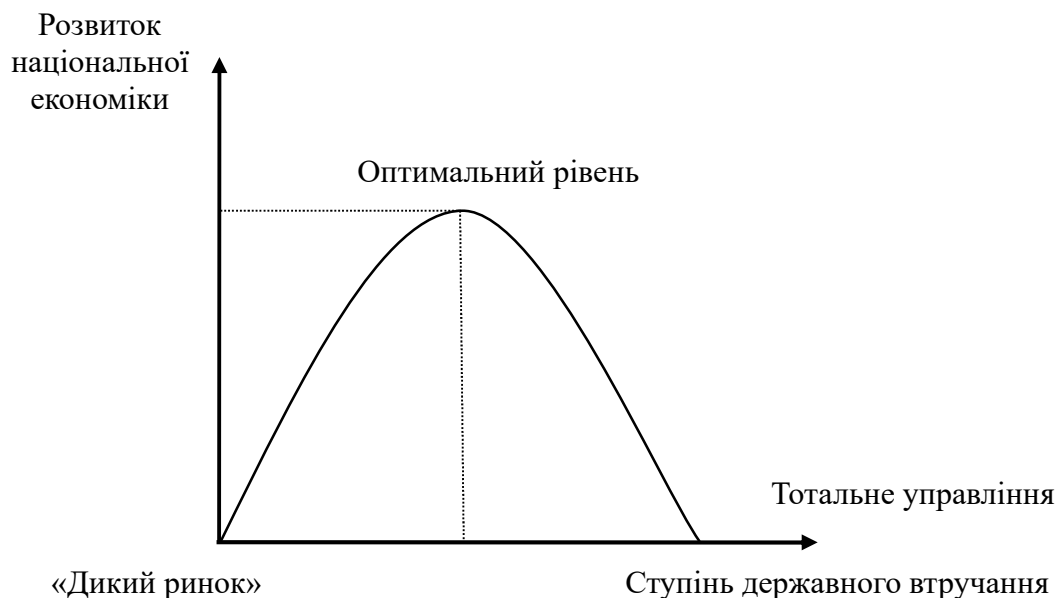

Рис. 33. Залежність ефективності економіки від ступеня державного втручання

Джерело: [4]

Узагальнена інформація щодо основних концепцій та теорій у питанні участі держави в регулюванні економіки представлено в табл. 46.

I. Воробйова необхідність державного регулювання економіки пояснює такими причинами [8]:

«провали» ринку (нездатність ринкової економіки задовольнити потреби через відсутність достатніх економічних стимулів);

макроекономічна нестабільність (державне регулювання дозволяє забезпечити збалансованість економіки);

конкуренція та її наслідки (державне регулювання дозволяє контролювати та знизити негативні наслідки конкуренції, а також підтримати конкурентоздатність вітчизняного виробництва);

негативні наслідки відкритості економіки;

трансакційні витрати;

негативні «зовнішні фактори» (державне регулювання повинно контролювати та знижувати негативні наслідки зовнішніх ефектів діяльності суб'єктів господарювання, наприклад забруднення навколишнього середовища);

суспільні потреби та «суспільні товари» (держава повинна забезпечити суспільні потреби, плата за які недоцільна).

Таблиця 46

Основні теорії та концепції щодо участі держави в регулюванні економіки

<i>Активне втручання держави в економіку</i>	<i>Ринкове саморегулювання</i>
Меркантилізм Активне державне регулювання економіки, особливо у сфері торгівлі	Класична теорія Економіка здатна до саморегулювання та повного використання своїх ресурсів. Ринковий механізм здатний автоматично забезпечувати повну зайнятість без державного втручання в економіку
Кейнсіанство Активне втручання держави в розвиток соціально-економічних процесів, суттєве розширення функцій держави, застосування індикативного планування та програмування	
Дирижизм Активний вплив держави, потужний державний сектор, прямі адміністративні й контролюючі методи втручання в економіку, фінансування капіталовкладень	Лібералізм Домінування ринкових регуляторів з мінімальним державним втручанням, стимулювання ринку, дотримання принципу нейтральності держави

<i>Активне втручання держави в економіку</i>	<i>Ринкове саморегулювання</i>
Інституціоналізм Основне значення приділяється діяльності інститутів, їх ролі й ефективності в прийнятті та спрямованості економічних рішень	Неоконсерватизм Стійке ринкове господарство: ринкове саморегулювання, стимулювання приватного підприємництва
Неокласичний синтез поєднання ринкового та державного регулювання економічних процесів, рух до змішаної економіки	

Джерело: узагальнено автором на основі [5-7]

Можливості державного регулювання економіки визначаються наявними у відповідних органів ресурсів – фінансових, адміністративних, правових та інформаційних [8, с. 18].

Функціями інформаційно-аналітичного забезпечення процесу регулювання економіки, послідовна реалізація яких забезпечує обґрунтованість та доцільність управлінських рішень, є [9]:

- 1) методологічна – визначає системні основи та умови формування інформаційного забезпечення, розробки, а також використання методів статистичного дослідження;
- 2) онтологічна – визначає та досліджує головні характеристики, а також властивості явищ і процесів, які досліджуються вперше;
- 3) системоутворювальна – забезпечує розгляд вхідних даних статистичного аналізу як складової частини інтегрованої інформаційної статистичної бази;
- 4) описова – констатує фактичний стан соціально-економічного розвитку;
- 5) оцінювальна – встановлює відповідність соціально-економічного стану цільовим критеріям і потенційним можливостям;
- 6) діагностична – аналізує причинно-наслідкові зв'язки та результати діяльності, а також вплив на них факторів внутрішнього та зовнішнього середовища;
- 7) пояснювальна – розкриває зміст певних явищ, причини їх виникнення, закономірності й тенденції розвитку;
- 8) інструментальна – реалізується у якості бази підготовки проєктів прийняття управлінських рішень, спрямованих на досягнення визначених цілей;
- 9) практично-прикладна – враховує результати статистичного аналізу в процесі вдосконалення діяльності керованих об'єктів;

10) контрольна – забезпечує оцінку достовірності та відповідності розрахунку й інтерпретації статистичних показників;

11) пошукова – виявляє невикористані резерви та потенційні можливості підвищення ефективності діяльності керованих об'єктів;

12) прогностична – встановлює закономірності й тенденції розвитку задля опису минулого і сучасного з метою передбачення шляхів розвитку в майбутньому (прогноз) під впливом основних факторів.

Одним з напрямів державного регулювання економіки є державна регуляторна політика, якій властиві власні принципи та методи. Така політика повинна бути спрямована на забезпечення розвитку національної економіки.

Таким чином, можна стверджувати, що державне регулювання та регуляторна діяльність є необхідним елементом у системі управління розвитком національної економіки, важливість якого особливо проявляється у періоди реформування економіки.

Так, досліджуючи досвід України щодо процесу управління економікою, слід насамперед згадати період, під час якого модель управління економікою мала адміністративно-командний характер.

Така модель мала принципово важливий недолік, що не давав їй успішно конкурувати з моделями управління розвинутих країн ринкової економіки, – неможливість забезпечення всебічного задоволення попиту всього населення за рахунок управління економікою «зверху». Крім того, відсутність свободи вибору, обмеження в можливості задоволення матеріальних потреб та рівня оплати праці стримувало розвиток продуктивних сил [10].

До характерних особливостей економіки пізнього періоду СРСР можна віднести: наростаюче технологічне відставання від розвинутих країн, дефіцит товарів, зниження показників економічної ефективності в усіх галузях економіки та зростання «тіньової економіки».

В епоху динамічних змін економіка продовжувала зберігати свою заважку та високомонополізовану структуру, що залишилися в спадок від індустріальної стадії. Країна пропустила цілу низку важливих етапів розвитку (комп'ютеризація, ресурсозбереження, «зелена революція»), через що, незважаючи на безсумнівні досягнення, почала відсуватися на узбіччя науково-технічної революції. Поглиблювалося відставання аграрного сектора, сфери комунікацій і послуг, освіти та медицини.

Несвоєчасна спроба прискорення економічного розвитку країни та перебудови неефективних застарілих директивних методів господарювання з впровадженням елементів вільного ринку не дала результату. У роки Перебудови посилювалися негативні тенденції в

економіці. Нездатність політичного керівництва країни адекватно реагувати на негативні зовнішні прояви, а також прихильність до популістських заходів призвели до розбалансованості бюджетної та грошової систем, наслідком чого стало загострення загальної економічної ситуації.

Темпи зростання ВВП знизилися в 1986-1990 роках до 2,4 % на рік (проти 4,8 % в 1976-1980 роках та 3,7 % в 1980-1985 роках), а в 1990 році стали негативними (97,7 % від показника попереднього року). На рубежі 80-90-х років ХХ сторіччя загальний спад в економіці призвів до критичної ситуації. Посилення дефіциту товарів прискорило втрату радянським урядом контролю над економікою держави. У результаті цих та цілого ряду інших причин відбувся розпад Радянського Союзу.

Таким чином, прийняття управлінських рішень «зверху» під впливом здебільшого суб'єктивних чинників, а не об'єктивних законів розвитку економіки, призвели до того, що адміністративно-командна система управління показала свою недієздатність та поступилася тим моделям управління, які були впроваджені в країнах ринкової економіки.

У травні 1991 року було зроблено перші кроки на шляху оптимізації державного регулювання економіки завдяки постанові Кабінету Міністрів УРСР «Про перелік міністерств та інших центральних органів управління УРСР». Цим документом було утворено Державний комітет України з сприяння малим підприємствам і підприємництву.

Проте економічну політику цього періоду можна охарактеризувати відсутністю системності, послідовності та визначеної спрямованості, а також такою, що не відповідала реальним потребам. Такий безсистемний підхід до регулювання економічних процесів у країні, а також невизначеність мети, завдань і методів державного регулювання економіки призвели до стихійності в прийнятті управлінських рішень, відсутності комплексної системи довгострокового планування, прогнозування розвитку національної економіки та оцінки наслідків таких рішень. До наслідків такої політики також слід віднести значний економічний спад, криміналізацію суспільства та економіки, суттєве зниження життєвого рівня населення тощо.

Так, за перші роки незалежності України обсяг ВВП зменшився на 45,6 %, промислове виробництво – на 40,4 %, сільськогосподарське виробництво – на 32,6 %. Грошова та фінансова системи були повністю розбалансовані. Інфляцію, яка у 1993 році досягла 10 256 %, можна охарактеризувати як гіперінфляцію. Дефіцит державного бюджету покривався грошовою емісією НБУ [11].

Відмова від стратегічного планування як характерного елементу

радянської системи була зафіксована в нормативно-правовому акті стосовно державного планування економічного та соціального розвитку країни у 1994 році. Цей документ визначив, що програми економічного та соціального розвитку («основні макроекономічні показники, макроекономічні баланси та план дій Уряду України щодо забезпечення їх реалізації») розробляються після прийняття державного бюджету [12].

За таких умов в Україні розпочався перехід від кризового стану до реформування та пристосування до функціонування в умовах ринкової економіки. Негативні тенденції в економіці з 1999 року поступово були заміщені позитивною динамікою основних соціально-економічних показників. Такі тенденції продовжувались в Україні до 2007 року.

Проте, навіть у цей період темпи зростання ВВП України коливалися від 12,1 % у 2004 році до 2,7 % у 2005 році. У 2009 році Україна була найслабшою в світі – ВВП впав на 14,8 %. Глибина спаду ВВП України була в сім разів більшою за середньосвітовий показник (–2,1 %) [13].

Науковці пропонують власну періодизацію розвитку економіки України. Так, Б. Щукін та А. Циганюк пропонують виділяти чотири етапи розвитку стратегічного планування [11]:

1) перший етап (1992-1996 роки) характеризується знищенням і неприйняттям планування як пережитку радянської системи управління. У період 1994-1995 років відбувалось фактичне невтручання держави в економічні процеси – ринкове саморегулювання. Роль держави зводилась до виконання окремих управлінських функцій на макроекономічному рівні, для чого використовувались монетарні методи. Фінансово-кредитна та цінова політика були спрямовані на зниження негативних тенденцій початку періоду (гіперінфляція, дефіцит державного бюджету тощо);

2) другий етап (1996-2000 роки) почався з прийняття Конституції України та розгляду питання щодо розвитку національної економіки на перспективу. Проте відсутність системності і єдності в розробці програмно-планових та прогнозних документів гальмували розвиток національної економіки;

3) третій етап (2000-2010 роки) почався з прийняття Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». Планування здійснювалось на основі побудови: прогнозів соціально-економічного розвитку на коротко- та середньостроковий періоди; прогнозів розвитку областей, районів і міст на середньостроковий період; щорічних регіональних програм тощо. Проте за час свого існування зазначений

документ виявив певні переваги та недоліки. Одним з недоліків можна виділити відсутність регламентації щодо розробки відповідних прогнозних документів, які мали індикативний характер;

4) четвертий етап (2010-2014 роки) відзначився спробами здійснення системного підходу до планування розвитку національної економіки. Так, Законом України № 2278-VI від 20 травня 2010 року прийнято Державну програму економічного й соціального розвитку України на 2010 рік. Програма визначила існуючий на той момент перелік проблемних питань, цілей, основні напрями дії, засоби та шляхи їх досягнення на основі комплексності та взаємоузгодженості. Однак вже в першому півріччі 2012 року розробка такої програми була скасована. Головним програмним документом стала Програма економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава».

В. Павленко, оцінюючи тенденції розвитку економіки України, виокремлює такі основні етапи [10]:

I. 1991-1998 роки – період після трансформаційної кризи, початок процесу інституційної розбудови та пристосування економіки до ринкових засад;

II. 1999-2007 роки – період подолання негативних тенденцій в економіці, зростання основних показників розвитку економіки;

III. 2008-2009 роки – період світової фінансової кризи, що відбилася й на економіці України, період «абсолютної рецесії» економіки України;

IV. 2010-2013 роки – посткризовий період (з 2010 року до першої половини 2012 року – «період відносної стабілізації»; з другої половини 2012 року до кінця 2013 року – період, який охарактеризовано як «друга хвиля кризи», що переросла в соціальну напруженість у країні);

V. з 2014 року – період, пов'язаний із політичною кризою, що стала наслідком Революції Гідності, а також із «гібридною» війною, період тимчасової окупації частини території України. Ці події мали негативний вплив на всі сфери життя – призвели до численних людських жертв, завдали великих матеріальних збитків, дестабілізували економічний, політичний і соціальний стан країни тощо.

В. Хобта, аналізуючи динаміку процесів економічного розвитку України, встановив, що вітчизняна економіка з початку 2000-х років перейшла у «фазу відтворювального економічного зростання», якій передував етап становлення та глибока трансформаційна криза. Сучасний етап економічного розвитку країни науковець визначає як точку біфуркації, перехід від якої спричинить нові тенденції розвитку [14].

Якщо розглядати безпосередньо державну регуляторну політику, то визначальним кроком у її розвитку було прийняття у 2003 році Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Цей закон встановив організаційно-правові основи щодо формування та впровадження державної регуляторної політики України у сфері господарської діяльності. Основною метою прийняття цього закону було формування єдиної державної регуляторної політики для усунення певних перешкод (адміністративного, економічного та організаційного характеру) на шляху розвитку підприємництва в Україні, а також створення умов для унеможливлення прийняття недоцільних та неефективних регуляторних актів.

До того ж, цим законом визначено повноваження органу, який здійснює державну регуляторну політику [3, ст. 30]:

1) «підготовка та подання пропозицій щодо формування та забезпечення здійснення державної регуляторної політики;

2) узагальнення практики застосування законодавства про державну регуляторну політику, підготовка та подання пропозицій щодо його вдосконалення;

3) методичне забезпечення діяльності регуляторних органів, пов'язаної із здійсненням державної регуляторної політики;

4) проведення аналізу проектів регуляторних актів, що подаються на погодження, та відповідних аналізів регуляторного впливу», а також прийняття рішень про погодження цих проектів або їх відхилення;

5) «здійснення експертизи регуляторних актів центральних органів виконавчої влади та їх територіальних органів, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади». У разі виявлення в результаті експертизи порушень принципів реалізації державної регуляторної політики, прийняття відповідних рішень щодо необхідності усунення цих недоліків;

6) «проведення експертиз проектів законів України, інших нормативно-правових актів, які регулюють господарські відносини та адміністративні відносини між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, надання розробникам цих проектів пропозицій про їх вдосконалення відповідно до принципів державної регуляторної політики»;

7) звернення до органів, уповноважених здійснювати державну регуляторну політику, із пропозиціями щодо внесення змін у діючі регуляторні акти, що суперечать нормам державної регуляторної політики України або прийняті з порушенням інших вимог чинного законодавства, або визнання їх такими, що втратили чинність;

8) «звернення до Президента України, органів державної влади, їх посадових осіб, органів та посадових осіб місцевого самоврядування, які мають право скасовувати або зупиняти дію актів інших органів державної влади, їх посадових осіб, органів та посадових осіб місцевого самоврядування, з поданнями про скасування або зупинення дії регуляторних актів, що суперечать принципам державної регуляторної політики або прийняті з порушенням вимог» чинних законодавчих та нормативно-правових актів;

9) надання роз'яснень положень законодавчих актів щодо державної регуляторної політики;

10) здійснення законодавчо визначених заходів щодо захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, порушених внаслідок дії регуляторних актів;

11) інформування фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань про свою діяльність та здійснення державної регуляторної політики в Україні».

Появі цього закону передувало прийняття цілого ряду нормативно-правових документів, що були спрямовані, головним чином, на дерегулювання на основі побудови єдиного, послідовного й системного механізму державного регулювання економіки.

Прийняття Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» викликало необхідність внесення змін в цілий ряд законодавчих актів та прийняття нових нормативно-правових актів, які регулюють діяльність регуляторних органів, зокрема:

Законів України «Про місцеве самоврядування», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про інформацію», «Про Антимонопольний комітет України», «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про Національний банк України», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» тощо;

Указів Президента України «Про деякі заходи щодо забезпечення здійснення державної регуляторної політики», «Про концепцію вдосконалення державного регулювання господарської діяльності», «Про невідкладні заходи щодо вдосконалення державного регулювання господарської діяльності» тощо;

Постанов Кабінету Міністрів України «Про офіційне оприлюднення регуляторних актів, прийнятих місцевими органами виконавчої влади, територіальними органами центральних органів виконавчої влади та їх посадовими особами, і внесення змін до Порядку оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади», «Про затвердження Положення про апеляційну регуляторну комісію», «Про затвердження методик проведення аналізу впливу та відстеження результативності регуляторного акта», «Про затвердження методик проведення аналізу впливу та відстеження результативності регуляторного акта Національного банку України» тощо;

Розпоряджень Кабінету Міністрів України «Про підготовку та оприлюднення щорічної інформації Кабінету Міністрів України про здійснення державної регуляторної політики органами виконавчої влади», «Про подальші заходи щодо здійснення державної регуляторної політики».

Період 2008-2009 років охарактеризувався глобальною світовою фінансово-економічною кризою, яка вплинула на економіку багатьох країн. Так, у 2009 році ВВП США зменшився на 2,5 %, країн Європейського Союзу – на 4,3 %, Японії – на 5,4 %, Росії – на 7,8 %. Найбільше падіння ВВП, за даними Євростату, було зафіксовано в Україні та Литві – 14,8 % [15].

Таким чином, економіка України виявила відсталість та неготовність до різких коливань попиту й загострення конкуренції на сировинних ринках. Відсутність раціонального та адекватного ситуації державного регулювання економіки призвели до зменшення й інших показників соціально-економічного розвитку.

Важливо відзначити, що різка динаміка збільшення державного та гарантованого державою боргу за останні 10 років наприкінці 2018 року продемонстрували найменше своє значення – на 1,3 % більше показника минулого року. Сума державного та гарантованого державою боргу України на 31 грудня 2018 року склала 2 168,63 млрд грн, у тому числі державний борг – 1 860,5 млрд грн (внутрішній борг – 761,09 млрд грн, зовнішній – 1 099,41 млрд грн) та гарантований державою борг – 308,13 млрд грн (внутрішній борг – 10,32 млрд грн, зовнішній – 297,81 млрд грн) (рис. 2) [16].

У регуляторній політиці 2011-2015 років можна виокремити нормативно-правове забезпечення регуляторної діяльності органів місцевого самоврядування, що спрямоване на оптимізацію регуляторної політики:

Закон України «Про прискорений перегляд регуляторних актів,

прийнятих органами та посадовими особами місцевого самоврядування»;

Наказ Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо формування та організації діяльності робочих комісій з питань прискореного перегляду регуляторних актів та Методичних рекомендацій щодо проведення аналізу регуляторних актів»;

Наказ Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва «Про затвердження форми для узагальнення інформації про результати прискореного перегляду регуляторних актів»;

Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок підготовки пропозицій щодо удосконалення проектів регуляторних актів, які розробляються органами місцевого самоврядування»;

Указ Президента України «Про Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020».

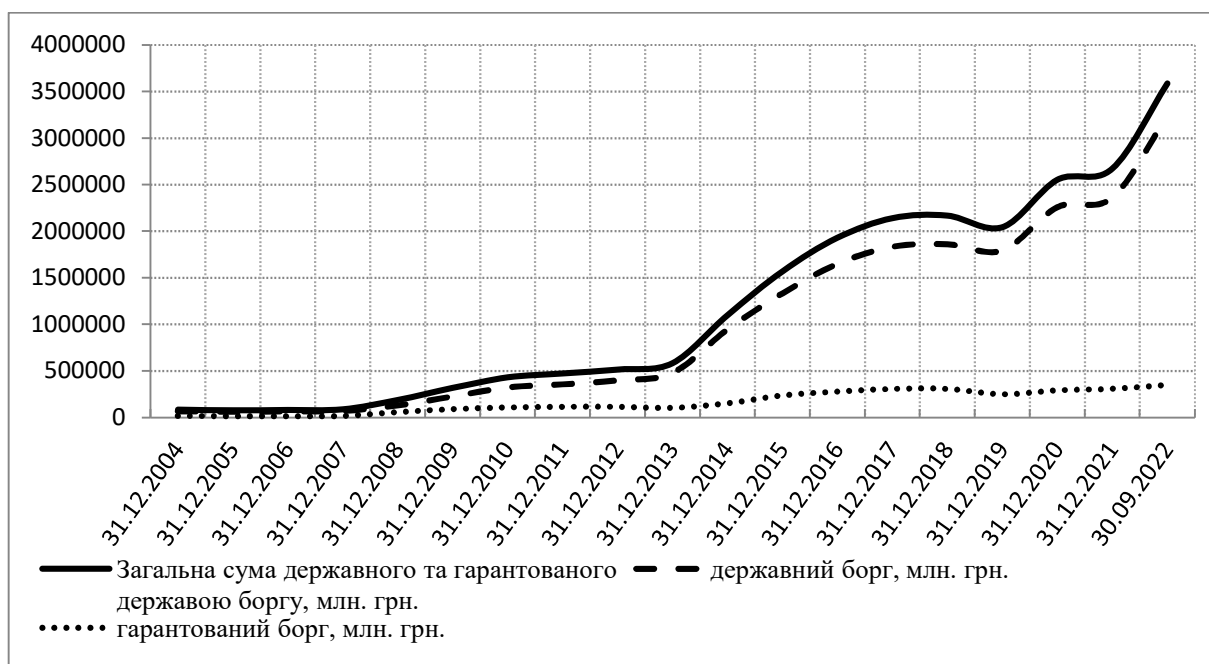

Рис. 34. Державний та гарантований державою борг України
Джерело: побудовано автором за [16]

Аналізуючи регуляторну політику України цього періоду, слід відзначити, що у 2012 році відбулось зниження рівня передбачуваності регуляторної діяльності з 50,2 % у 2011 році до 64,6 % у 2012 році для регуляторних актів, розроблених центральними органами виконавчої

влади [17]. Водночас підвищення рівня регуляторної активності з боку центральних органів виконавчої влади було характерним майже для усіх регуляторних органів, за винятком Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Міністерства культури, Міністерства освіти та науки, Міністерства надзвичайних ситуацій (24.12.2012 року реорганізоване в Державну службу України з надзвичайних ситуацій), Антимонопольного комітету України та Державної служби статистики України.

Слід зазначити, що в окремих регуляторних органах було зафіксовано суттєве збільшення кількості розроблених ними регуляторних актів: Міністерство енергетики та вугільної промисловості (з 17 проєктів регуляторних актів, розроблених у 2011 році, до 51 – у 2012 році), Фонд державного майна (з 28 – до 65), Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки (з 32 – до 85), Міністерство фінансів (з 89 – до 172), Державна податкова адміністрація (з 39 – до 71), Міністерство економічного розвитку і торгівлі України (з 81 – до 127), Міністерство охорони здоров'я (з 62 – до 100) та Міністерство інфраструктури (з 71 – до 113). Також було зафіксовано порушення законодавчих вимог щодо погодження регуляторних актів з уповноваженим органом як на центральному, так і на місцевому рівнях. Водночас серед поданих на розгляд уповноваженого органу документів кожен п'ятий проєкт регуляторного акту був відхилений через невідповідність принципам державної регуляторної політики (майже 21 %). Загалом кількість фактів недотримання принципів державної регуляторної політики під час підготовки відповідних документів збільшилася в порівнянні з 2011 роком (на центральному рівні – з 16,5 % до 18 %, на регіональному рівні – з 13,6 % до 41 %). Відмова в погодженні проєктів регуляторних актів була пов'язана з недопущенням прийняття документів, що могли погіршити умови та результати здійснення господарської діяльності – надмірне розширення повноважень регуляторних органів і недоцільне збільшення контролюючих органів, введення нових дозвільних процедур і платних адміністративних послуг тощо [17].

До позитивних характеристик цього періоду можна віднести той факт, що практика відстеження результативності дії регуляторних актів усе більше набувала ознак системності.

За даними Державної регуляторної служби, 2013 рік відзначився покращенням показників у порівнянні з попереднім роком, зокрема відбулося підвищення рівня передбачуваності, дотримання законодавчо встановлених строків та умов підготовки регуляторних актів, збільшення

кількості розроблених та поданих на погодження до уповноваженого органу проєктів регуляторних актів (майже в чотири рази порівняно з 2012 роком), а також розширення практики залучення зацікавлених сторін до регуляторного процесу (близько 30 % від загальної кількості проєктів регуляторних актів). Загалом у 2013 році розроблено та подано на погодження до Державної служби з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва 2 615 проєктів регуляторних актів (у 2012 році – 2018). Водночас аналіз регуляторного впливу було здійснено для 99 % проєктів (у 2012 році – 91 %), оприлюднено 98 % (у 2012 році – 86 %). Крім того, протягом 2013 року здійснено відстеження результативності дії 1 226 регуляторних актів (у 1,5 рази більше, ніж у 2012 році), а також скасовано або змінено певні регуляторні акти, що за результатами аналізу та звернень суб'єктів господарювання перешкоджають у провадженні господарської діяльності та/або не відповідають регуляторному законодавству й порушують принципи державної регуляторної політики [17].

До негативних моментів можна віднести тенденцію до виведення окремих напрямків регуляторної діяльності та регуляторів з під дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», що завдало шкоди процесу дерегуляції.

Позитивні тенденції 2013 року продовжили своє покращення й у 2014 році. Слід відзначити скорочення кількості регуляторних органів центрального рівня, що пов'язано із змінами, які відбулись у структурі органів виконавчої влади у зв'язку з прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 10.09.2014 року № 442 «Про оптимізацію системи органів виконавчої влади» та Указу Президента України від 27.08.2014 року № 694/2014 «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг». Водночас було зафіксовано зниження регуляторної активності органів виконавчої влади в цілому. Протягом 2014 року переважна більшість регулювань була спрямована за такими напрямками [17]:

1) на центральному рівні – на забезпечення енергетичної й економічної безпеки та незалежності держави, оптимізацію системи забезпечення ефективного функціонування об'єктів інфраструктури та цивільного захисту, оптимізацію діяльності суб'єктів господарювання в умовах економії енергетичних та паливних ресурсів;

2) на місцевому рівні – на організацію діяльності центрів надання адміністративних послуг, регулювання порядку видачі дозвільних документів, встановлення тарифів на послуги з інвентаризації, перевезення пасажирів, медичні послуги, послуги

архівних установ тощо.

До негативних тенденцій слід віднести зафіксовану низьку якість аналізів регуляторного впливу, через що в погодженні близько 35 % проектів регуляторних актів було відмовлено (перевищує показник 2013 року на 11 %). Негативні тенденції регуляторної діяльності призвели до необхідності прийняття Закону України «Про внесення змін до статті 34 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» щодо обов'язковості дотримання вимог та принципів державної регуляторної політики [17].

На усунення негативних тенденцій регуляторної діяльності щодо порушення законодавчо встановлених вимог та принципів державної регуляторної політики органами виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівні, було спрямовано регуляторну політику й у 2015 році. Збереглась також і тенденція минулого року щодо зниження регуляторної активності органів виконавчої влади, а також кількості регуляторних органів. Серед позитивних моментів слід відзначити підвищення якості підготовки проектів регуляторних актів, про що свідчить зниження питомої ваги документів (з 35 % у 2014 році до 26 % у 2015 році), за якими було відмовлено в погодженні. Крім того, було здійснено певні заходи із забезпечення імплементації законодавства України щодо розробки та реалізації державної регуляторної політики до норм Європейського законодавства [17].

Так, на виконання вимог Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом і Порядку денного асоціації між Україною та ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію, а також відповідно до норм європейського законодавства стосовно розвитку малого бізнесу, в Україні розроблено та запроваджено М-Тест.

Тест малого бізнесу запроваджено в Україні Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження методик проведення аналізу впливу та відстеження результативності регуляторного акта» від 11.03.2004 року № 308 з відповідними змінами 2015 року. Метою М-тесту є зменшення вартості державного регулювання для суб'єктів малого бізнесу. Механізм досягнення цієї мети такий: для кожного державного регулювання здійснюється розрахунок витрат стандартного суб'єкта малого бізнесу на виконання вимог регулювання і на основі цих розрахунків для суб'єктів малого бізнесу розробляються зміни процедур регулювання, що має на меті досягти зменшення витрат малого бізнесу на виконання державного регулювання.

У 2015 році було розроблено Стратегію розвитку «Україна 2020», яка включає три етапи:

1) скасування бар'єрів, що стримують зростання національної економіки (дерегуляція економіки, оновлення державного апарату новими людьми, боротьба з корупцією за принципом «zero tolerance»);

2) макроекономічна стабілізація (здешевлення вартості позикового капіталу, скорочення бюджетного дефіциту, інфляційне таргетування);

3) розвиток індустрій з великою доданою вартістю шляхом залучення інвестицій (земля > кінцеві продукти харчування; географічне розташування > транзит, туризм; залізна руда > металургія > машинобудування; населення > ІТ, інженерія, сфера послуг; зниження залежності України від російського газу).

4) Таким чином, до основних тенденцій у реалізації державної регуляторної політики цього періоду можна віднести:

5) підвищення рівня дотримання органами виконавчої влади принципу передбачуваності регуляторної діяльності (зростання рівня відповідності регуляторної діяльності затвердженим планам з підготовки проєктів регуляторних актів);

6) зростання кількісних показників щодо відстеження результативності дії прийнятих регуляторних актів;

7) збереження загальної тенденції до безсистемного, формального характеру проведення органами виконавчої влади на всіх рівнях планування власної регуляторної діяльності;

8) напрацювання та застосування нових підходів до дерегулювання окремих сфер господарської діяльності;

9) здійснення заходів із забезпечення імплементації національного регуляторного законодавства до норм Європейського законодавства тощо.

Основними напрямками регуляторної політики наступних років були:

1) оптимізація регуляторної політики;

2) дерегуляція у сфері господарської діяльності;

3) формування та провадження прозорої і якісної регуляторної політики в Україні.

Так, у 2016 році продовжилось активне реформування сфери регуляторної політики, насамперед через запровадження обов'язковості здійснення регуляторними органами «cost-benefit analysis» (оцінки витрат та економічних вигод) та SMI-testy [17].

Проте у 2016-2018 роках на центральному та регіональному рівні зберігся безсистемний, формальний характер підходу до планування регуляторної діяльності. Протягом 2016 року кількість проєктів регуляторних актів, включених до планів діяльності, зросла більш ніж удвічі (з 679 проєктів регуляторних актів, включених до планів

регуляторними органами на початок року, до 1 426 проєктів регуляторних актів – на кінець року). Також була зафіксована тенденція до зниження регуляторної активності органів виконавчої влади в цілому, що є характерним для регуляторної діяльності органів виконавчої влади протягом трьох попередніх років. Зниження активності у 2016 році пов'язано з впровадженням оновленої Методики проведення аналізу регуляторного впливу. Ця методика передбачає обов'язковість проведення аналізу на основі кількісних розрахунків вигод і витрат від запровадження регулювання, дозволяє мінімізувати витрати бізнесу та держави від дії неефективних регуляторних актів, а також зменшити адміністративне навантаження на бізнес, що в результаті сприятиме його сталому розвитку та економії бюджетних коштів [17].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 року № 615 «Про затвердження плану заходів щодо дерегуляції господарської діяльності та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України» визначено план завдань та заходів, строки й призначено відповідальні за виконання органи: міністерства, центральні органи виконавчої влади та інші державні органи. Цей план спрямовано на скасування недоцільних та обтяжливих адміністративних бар'єрів, зменшення втрат часових і грошових ресурсів, скорочення кількості важких та непотрібних контрольних-перевірочних заходів тощо. Проте Державна регуляторна служба України в аналітичному звіті за 2018 рік оцінила стан виконання плану дерегуляції незадовільним, а роботу органів виконавчої влади щодо реалізації цього плану – несистемною. Так, певні заходи, заплановані на 2016-2017 роки, були невиконаними й на кінець 2018 року. Згідно зі звітом, на кінець 2018 року, відповідно до плану дерегуляції, повинно було бути виконано 109 заходів, проте фактично виконано лише 64 (58 %) [17].

Вплив розглянутих вище заходів, планів і програм державної регуляторної політики на динаміку валового внутрішнього продукту України представлено в табл. 47.

Валовий внутрішній продукт України за 1991-2018 роки

Рік	Індекси фізичного обсягу, у % до попереднього року		Індекси-дефлятори, у % до попереднього року
	валовий внутрішній продукт	валовий внутрішній продукт у розрахунку на одну особу	валовий внутрішній продукт
1991	91,3	91,1	196,2
1992	90,1	89,8	1 866,0
1993	85,8	85,7	3 435,4
1994	77,1	77,4	1 053,5
1995	87,8	88,5	515,5
1996	90,0	90,7	166,2
1997	97,0	97,8	118,1
1998	98,1	98,8	112,1
1999	99,8	100,6	127,3
2000	105,9	106,7	123,1
2001	108,8	110,0	110,2
2002	105,3	106,3	105,3
2003	109,5	110,5	108,2
2004	111,8	112,6	115,3
2005	103,1	103,8	124,1
2006	107,6	108,3	114,9
2007	108,2	108,9	122,8
2008	102,2	102,8	129,0
2009	84,9	85,2	112,6
2010	104,1	104,5	113,7
2011	105,5	105,9	114,2
2012	100,2	100,5	107,8
2013	100,0	100,2	104,3
2014 ¹	93,4	93,7	115,9
2015 ¹	90,2	90,6	138,9
2016 ¹	102,4	102,9	117,1
2017 ¹	102,4	102,9	122,1
2018 ¹	103,5	103,9	115,4
2019 ¹	103,2		108,2
2020 ¹	96,2		110,3
2021 ¹	103,4		125,1

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

Джерело: складено за [18]

Виходячи із представленої інформації можна зробити висновок, що пріоритетними напрямками в реалізації державної регуляторної політики на сучасному етапі повинні бути насамперед такі:

забезпечення прозорості, якості й системності в розробці та реалізації державної регуляторної політики;

активне залучення зацікавлених сторін – представників бізнесу, громадських об'єднань міжнародних і вітчизняних експертів, а також науковців до участі у формуванні державної регуляторної політики;

підвищення якості підготовки проектів регуляторних актів та аналізу регуляторного впливу;

недопущення надмірного регулювання, що перешкоджає розвитку господарської діяльності – дерегуляція;

забезпечення виконання регуляторного органами заходів щодо відстеження результативності регуляторних актів та неухильне дотримання вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»;

забезпечення реалізації ефективної державної політики щодо ліцензування та дозвільної системи у сфері господарської діяльності.

У загальному розумінні методологія управління змінами спрямована на створення методологічної бази для прийняття рішень про застосування різних підходів, принципів і методів щодо управління змінами, забезпечення підтримки в здійсненні необхідних змін.

Державне регулювання, що спрямоване на створення умов для розвитку національної економіки, відіграє важливу роль. Водночас співвідношення регулятивних функцій держави та ринкових механізмів залежить від багатьох факторів, зокрема: рівень розвитку продуктивних сил, політична ситуація, соціальна структура, національні особливості тощо. Розвиток разом неодмінно пов'язаний із закономірними змінами, що повинні бути спрямовані на вирішення певних проблем у сферах національної економіки та стимулювання розвитку національної економіки в цілому. За таких умов, успішне управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки вимагає розуміння його методології та її структурних елементів.

Розгляд методології управління змінами як певної системи, що поєднує її підсистеми, а також елементи в середині цих підсистем передбачає широке її трактування в аспекті діяльності взагалі, але залишає відкритим питання про структуру та структурний взаємозв'язок між елементами системи.

За такого підходу методологія управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки повинна мати досить складну архітектуру, яка представлена на рис. 35 [19].

Рис. 35. Архітектура методології управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки
(джерело: розроблено автором)

Згідно з рис. 35 запропонована архітектура методології управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки включає кілька найважливіших підсистем [4]:

- 1) лінгвістична підсистема (включає терміни та їх сполучення, що формують одиничні та синтезовані категорії);
- 2) праксеологічна підсистема (принципи, методи, парадигми,

підходи);

3) інституційна підсистема (форми, орієнтири, моделі);

4) комунікативно-рефлексивна підсистема (стадії та етапи).

Взаємозв'язок між цими підсистемами надає змогу представити методологію управління змінами як поліфункціональне утворення, що забезпечує впорядкування управління змінами в цілісну систему з чітко визначеними характеристиками, логічною структурою та процесом здійснення.

Якщо говорити про лінгвістичну підсистему, то вона поєднує в собі такі одиничні категорії, як розвиток, регуляторна політика, управління, зміни. Розуміння сутності цих основних одиничних категорій дає змогу сформулювати уявлення про те, якою є сутність управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки як синтезованої категорії в галузі економіки та управління.

Праксеологічна підсистема методології управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки включає певні парадигми, принципи, методи, підходи. У сучасному світі все більше уваги приділяється досягненню балансу між економічними, екологічними та соціальними складовими розвитку національної економіки, що свідчить про все більш явне домінування парадигми сталого розвитку.

Зміни регуляторної політики мають бути обґрунтовані, що стає можливим за умови поєднання кількох підходів – їх комбінування. Водночас важливо, щоб цей підхід був прогностичним, тобто не просто враховував поточну ситуацію, але й давав би змогу отримати прогностичні оцінки, завдяки чому матимемо підґрунтя для прийняття правильних і зважених рішень управлінського характеру.

За таких умов доцільним є поєднання таких підходів, як матричний (передбачає побудову матриці, яка візуалізує узагальнюючі результати оцінки регуляторної політики розвитку національної економіки та взаємозв'язку між ними, тобто дозволяє наочно відобразити поточну ситуацію) та профільний (передбачає побудову профілю змін регуляторної політики розвитку національної економіки, на основі якого можна визначити майбутні орієнтири змін регуляторної політики розвитку національної економіки).

Управління змінами повинно відповідати певним принципам, серед яких, у якості основних, на нашу думку, варто виокремити принцип доцільності (враховує, наскільки економічно виправданими є витрати на впровадження запропонованих змін) та принцип цілеспрямованості (враховує, наскільки впровадження змін дозволяє досягти поставленої мети, тобто наскільки вони будуть результативними).

Водночас у процесі управління змінами можуть застосовуватися

адаптаційні та / або біфуркаційні методи.

Адаптаційними є методи, які ґрунтуються на зворотних зв'язках і сприяють змінам регуляторної політики у відповідь на вплив зовнішніх збурень з метою пристосування до них.

Біфуркаційними є методи, які прискорюють процес змін, передбачають формування нової якісної основи для них, сприяють забезпеченню випереджаючих змін у відповідь на можливий вплив зовнішніх чинників.

Інституційна підсистема методології управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки включає форми змін, моделі, що використовуються для їх обґрунтування та орієнтири для їх розробки та впровадження.

Варто розрізняти такі форми змін: еволюційні (поступові) та революційні (кардинальні) зміни. Водночас форма змін визначається тим, наскільки вчасно усвідомлюється їх необхідність, що обумовлю, зі свого боку, які стадії регуляторної політики змінюють одна одну.

Моделі, які використовуються в процесі управління змінами регуляторної політики, мають бути побудовані за результатами моделювання, а саме з використанням аналітико-пізнавального моделювання змін – будується матрична модель, у той час як за результатами оптимізаційно-пошукового моделювання будується оптимізаційна модель.

Орієнтирами, які визначаються при цьому, мають бути характер, спрямованість та орієнтація подальших дій щодо змін.

Комунікативно-рефлексивна підсистема включає стадії регулювання та етапи управління змінами.

Як продемонстровано на рисунку 3, етапами управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки мають бути такі:

- оцінка розвитку національної економіки та поточного стану регуляторної політики;
- моделювання взаємозв'язків між розвитком національної економіки та регуляторною політикою;
- зонування тривимірної матриці управління змінами регуляторної політики;
- планування та оптимізація змін регуляторної політики;
- упровадження змін та контроль їх результативності.

Як зазначено на рисунку 3, основними стадіями регуляторної політики пропонується визначити такі: агонізуюча, реформаційна, інституційна та модернізаційна. Поділ на названі стадії здійснюється за таким критерієм, як наявність змін регуляторної політики (сталість процесу регулювання) [20].

Послідовність визначення стадій регуляторної політики розвитку наведено на рисунку 4.

Як видно з рис. 36, насамперед варто вивчити підходи до визначення стадій регуляторної політики розвитку національної економіки. Така необхідність спричинена тим фактом, що регуляторна політика України, як і більшості країн світу, постійно змінюється та вдосконалюється, адже зміни – це основа розвитку. Водночас перехід від однієї стадії до іншої, а також їх послідовність визначають форму змін регуляторної політики. Таким чином, розробка та впровадження ефективної регуляторної політики потребує вивчення стадій регуляторної політики. Такими підходами, як зазначено на рисунку 4, є формаційний, цивілізаційний та стадіальний.

Рис. 36. Послідовність визначення стадій регуляторної політики (джерело: розроблено автором)

Формаційний підхід пов'язаний з марксистським вченням і базується на п'яти суспільно-економічних формаціях: первіснообщинній, рабовласницькій, феодальній, капіталістичній та комуністичній. Визначення поняття суспільно-економічної формації дало можливість науково обґрунтувати тезу щодо відповідності певного ступеню розвитку суспільства характерним саме йому особливостям, що визначається через властивий саме цьому ступеню спосіб виробництва. Крім того, це дозволило встановити спільність та відмінності етапів розвитку країн, визначити роль та причини формування суспільних класів, розкрити закони розвитку суспільно-економічних формацій. До того ж, було визначено, що перехід від однієї формації до іншої здійснюється через соціальну революцію, що пов'язана з невідповідністю рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, а також базису й надбудови. Вищезазначене дозволило представити історію розвитку суспільства як закономірний процес.

Таким чином, згідно з формаційним підходом, регуляторна політика розвитку національної економіки змінюється під час переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої. У цьому випадку під формацією слід розуміти поєднання способу виробництва з політичною надбудовою суспільства.

Що стосується цивілізаційного підходу, то згідно з визначенням, що надає В. Гончаревський, «це концептуальна основа історичного дослідження, фундаментальним підґрунтям якої виступає поняття цивілізації». Крім того, автор пов'язує розвиток теорії цивілізацій у пострадянський період з такими чинниками [21]:

- як і теорія формацій, цивілізаційна теорія давала цілісне уявлення про хід всесвітньо-історичного процесу;

- завдяки поняттям полілінійності історичного розвитку та культурно-цивілізаційної дискретності світової історії, теорія цивілізацій давала змогу позбутися моністичного бачення історичного руху, що дозволило їй стати прийнятною альтернативою формаційної теорії.

Таким чином, цивілізаційний підхід до визначення стадій регуляторної політики розвитку національної економіки передбачає, що перехід з однієї стадії на іншу здійснюється під час зміни таких параметрів національної економіки, як геополітичне становище, природні ресурси, етнодемографічна ситуація, державний лад, політична система тощо.

Отже, формаційний та цивілізаційний підходи вимірюють стадії досить тривалими проміжками часу, що не завжди може використовуватися для дослідження управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки в межах однієї країни.

О. Ясь, розкриваючи сутність теорії поступу, зазначає, що стадіальні конструкції тією чи іншою мірою спираються на ідею прогресу як вихідну основу концептуалізації минувшини, що часто поширюється на пояснення сучасності та передбачення майбуття. Так, історичний процес представляється у вигляді сходів, кожна сходинка яких є стадією поступального розвитку [22].

Вважаємо, що в контексті цього дослідження найбільш прийнятним є використання стадіального підходу, який передбачає виокремлення стадій регуляторної політики, на основі відповідності певному критерію. Так, стадіальна періодизація дозволяє краще зрозуміти внутрішню динаміку змін регуляторної політики на основі обґрунтування якісних характеристик та ідентифікації кількісних параметрів цього процесу.

За таких умов важливо обґрунтувати тип критерію, згідно з яким будуть виокремлені якісні характеристики кожної стадії. Для цього можуть використовуватися такі критерії:

- одиничний критерій (відповідність якому свідчить про певну стадію регулювання);
- альтернативні критерії (змінюють один одного, і відповідність хоча б одному з них визначає належність регуляторної політики певній стадії);
- синтетичний критерій (поєднує в собі декілька критеріїв).

Як слідує з отриманих результатів дослідження, через те, що синтетичний критерій є складним за побудовою та використанням, а застосування альтернативних критеріїв часто може призвести до неоднозначності виокремлення стадій, найбільш прийнятним видається використання одиничного критерію.

З огляду на те, що наше дослідження покликане стати підґрунтям для вдосконалення процесу управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки, доцільно застосовувати критерій, що відображає сталість процесу регулювання, тобто наявність змін.

За таким критерієм можна виділити різні стадії, а саме:

якщо застосовуються застарілі методи, внаслідок чого зміни в регуляторній політиці відсутні, то мова йде про агонізуючу стадію – стадію, що характеризується намаганням зберегти діючий порядок регулювання, незважаючи на те, що він є застарілим. За умови переходу до агонізуючої стадії не змінюються ні парадигма, ні принципи, ні методи, але всі вони втрачають свою актуальність;

якщо стадії регуляторної політики притаманні прагнення до нового, наявність кардинальних змін, то цю стадію можна вважати реформаційною. Якісною характеристикою такої стадії є докорінна перебудова регулювання в цілому. Слід зазначити, що при переході до цієї стадії змінюються як методи

та принципи, так і парадигма змін регулювання;

якщо стадії регуляторної політики притаманні підтримка досягнутого, наявність інституційних змін, то цю стадію можна вважати інституційною. Вона характеризується змінами в організації регулювання, функцій та повноважень регуляторних органів; під час переходу до цієї стадії найчастіше змінюються методи та принципи управління змінами регуляторної політики;

якщо стадії регуляторної політики притаманні покращення регулювання, поступові зміни, то цю стадію можна назвати модернізаційною. Цю стадію характеризують удосконалення існуючого регулювання, упровадження додаткових регуляторних технологій в м'якій, лояльній формі, розширення переліку методів регулювання. За таких умов змінюються лише методи регулювання.

Перехід від однієї стадії до іншої, порядок, у якому ці стадії змінюють одна одну, визначають форму змін регуляторної політики.

Для еволюційної форми змін регуляторної політики характерним є почергова зміна інституційної та модернізаційної стадій, що стимулює поступові та послідовні зміни регуляторної політики, гармонізацію розвитку з частковим згладжуванням коливань (рис. 37).

Рис. 37. Еволюційна форма змін
(джерело: розроблено автором)

Передбачається, що революційна форма змін може бути двох типів – спрощеного та ускладненого типу. Революційна форма змін спрощеного типу (рис. 38) характеризується стрибкоподібністю та нерівномірністю, частковою дисгармонізацією розвитку з постійними шоками.

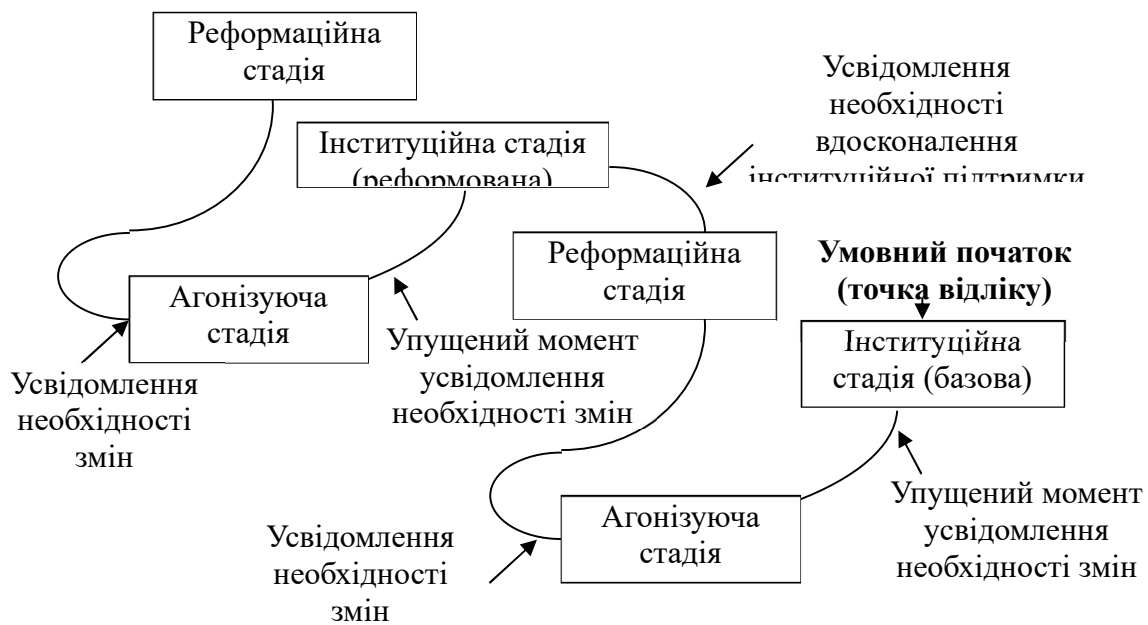

Рис. 38. Революційна форма змін – тип 1 (спрощений)
(джерело: розроблено автором)

Упущення моменту усвідомлення необхідності змін по закінченню інституційної стадії (рисунок 37) зумовлює перехід до агонізуючої стадії. У момент такого усвідомлення відсталість регуляторної політики є настільки критичною, що потребує докорінної її перебудови – переходу на реформаційну стадію. Після реформаційної стадії настає усвідомлення необхідності вдосконалення інституційної підтримки змін, що підштовхує до переходу до інституційної стадії, яку потім знов змінює агонізуюча, внаслідок неусвідомлення необхідності вдосконалення регуляторної політики.

Для революційної форми змін ускладненого типу (рисунок 38), окрім упущення моменту усвідомлення необхідності змін, характерним є також упущення моменту усвідомлення необхідності вдосконалення їх інституційної підтримки, що призводить до переходу від реформаційної стадії до агонізуючої, оминаючи інституційну.

Таким чином, аналізованій формі притаманні стрибкоподібні та нерівномірні зміни без чіткої тенденції до покращення, з повною дисгармонізацією розвитку з поглибленням шоків (рис. 39).

Проте в чистому вигляді еволюційна чи революційна форми змін регуляторної політики зустрічаються не часто. Так, Україна за досить короткий проміжок часу пройшла від революційної до еволюційної форми змін.

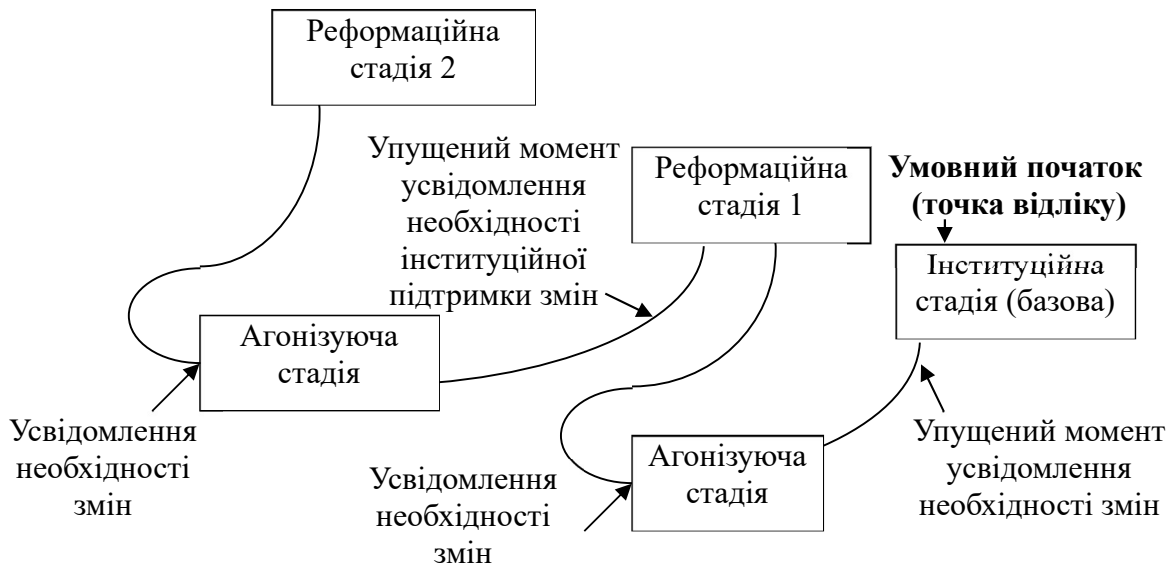

Рис. 39. Революційна форма змін – тип 2 (ускладнений)
Джерело: розроблено автором

На рис. 40 зображено стадії змін регуляторної політики України з 80-х років ХХ століття дотепер.

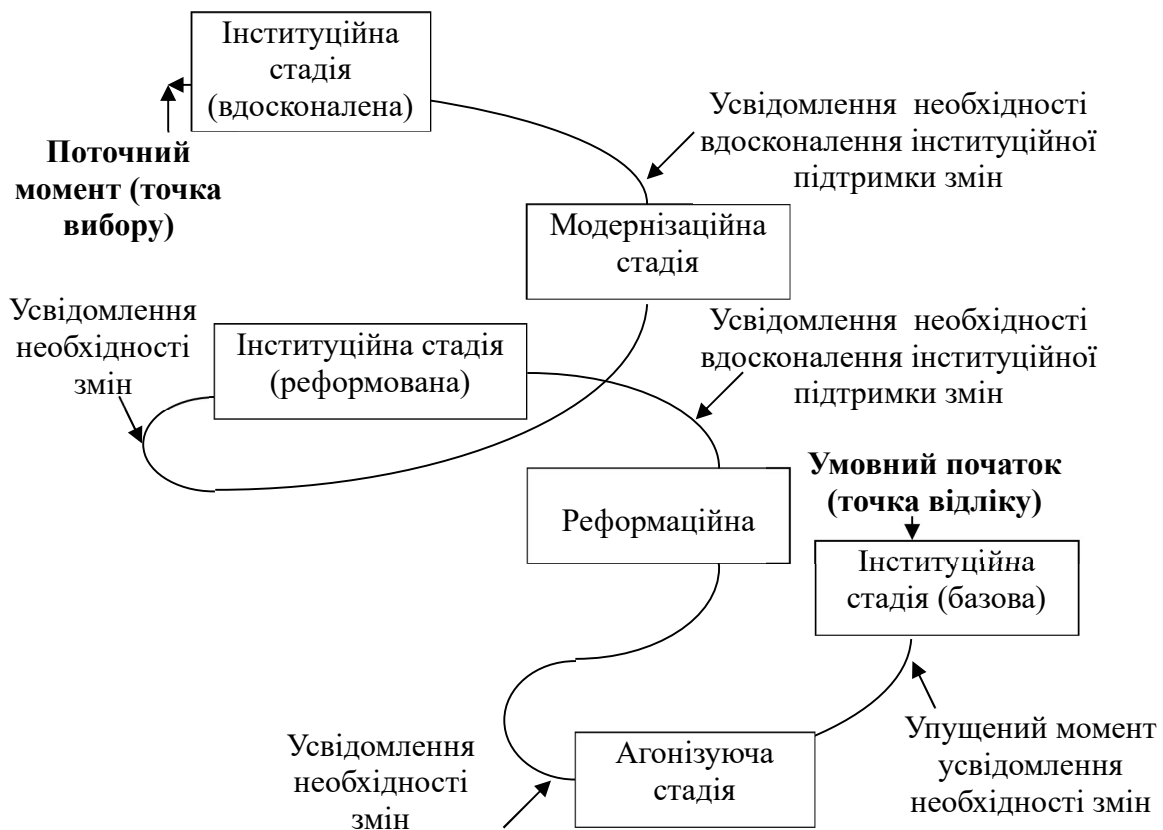

Рис. 40. Стадії змін регуляторної політики України
(80-ті роки ХХ століття – до сьогодні)
(джерело: розроблено автором)

Таким чином, на основі проведеного аналізу й оцінки розвитку національної економіки та регуляторної політики України, що представлено в попередніх підрозділах, пропонуємо представити умовну стадіальну періодизацію регуляторної політики України в такому вигляді:

1980-1985 роки – інституційна стадія (базова);

1986-1990 роки – агонізуюча стадія;

1991-2003 роки – реформаційна;

2004-2010 роки – інституційна;

2011-2015 роки – модернізаційна;

2016 рік – поточний момент – інституційна.

Таким чином, у результаті дослідження було запропоновано послідовність визначення стадій регуляторної політики, яка ґрунтується на стадіальному підході із застосуванням якісних характеристик, що відповідають критерію сталості процесу регулювання (наявності змін). Це дозволяє визначити часові межі інституційної, агонізуючої, реформаційної та модернізаційної стадій, а також ідентифікувати їх кількісні параметри на основі динаміки соціально-економічних показників, зміни регуляторної політики, загальної оцінки регуляторної політики, створюючи підґрунтя для змін регуляторної політики. Встановлено, що аналіз стадій регуляторної політики закладає основу для її вдосконалення.

Крім того, у процесі аналізу було удосконалено архітектоніку методології управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки, що може бути представлена як поліфункціональне утворення зі складною архітектонікою, яка включає лінгвістичну, праксеологічну, інституційну, комунікативно-рефлексивну підсистеми та забезпечує впорядкування управління змінами в цілісну систему з чітко визначеними характеристиками, логічною структурою та процесом здійснення.

Підсумовуючи вищенаведену інформацію, можна зробити висновок, що з плином часу, зміною вподобань політичних еліт, змінюються й пріоритети розвитку національної економіки. Це викликає певні зміни й в регуляторній політиці країни, які стимулюють створення механізмів, спрямованих на розвиток національної економіки, окремих її сфер та галузей.

За таких умов регуляторні дії держави в усіх сферах діяльності повинні бути узгодженими. Тобто, державна регуляторна політика повинна формуватись та реалізовуватись комплексно, враховувати зміну пріоритетів розвитку, аспекти регуляції різних сфер економіки через певний набір норм і правил, що формують галузеві фінансово-

регуляторні режими (податкові, митні, кредитні, управління валютним курсом, державний нагляд (контроль) тощо). Водночас механізми, що мають вплив на розвиток, повинні бути диференційованими за характером впливу на певну сферу або галузь – стимулюючі, обмежуючі або нейтральні. Саме такий підхід до формування та реалізації регуляторної політики, спрямованої на досягнення визначених пріоритетів розвитку національної економіки, дозволить здійснювати ефективне управління її розвитком. Крім того, важливим є також вивчення досвіду зарубіжних країн щодо реформування державної регуляторної політики України. Так, досвід реалізації регуляторної політики інших країн дозволяє проаналізувати переваги та недоліки певної політики, а також обрати орієнтир для вітчизняної регуляторної політики з обов'язковим врахуванням її особливостей. Слід враховувати, що кожна з існуючих моделей державного регулювання не є ідеальною, кожна показала свою ефективність та певні недоліки в процесі функціонування, пройшла перевірки кризами й має право на існування. Проведення ґрунтовного дослідження досвіду зарубіжних країн повинно включати не лише пошук передових реформ регулювання, а й проведення їх критичного аналізу з чітким дотриманням послідовності імплементації.

Список використаних джерел

1. Смоленюк Р. П. Основні аспекти становлення, функціонування і регулювання національної економіки відкритого типу. *Сталий розвиток економіки*. 2013. № 5. С. 18-26.
2. Вдовиченко Л. Ю. Регуляторна діяльність як складова системи управління національним господарством. *Економіка: реалії часу*. 2015. № 2. С. 54-60.
3. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 р. № 1160-IV (із змін.; редакція від 19.02.2022). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>.
4. Разумова Г.В. Регуляторна політика розвитку національної економіки: теорія, методологія та практика : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.03 / Інститут економіки промисловості НАН України. Київ, 2021. 480 с.
5. Цветков В. А. Циклы и кризисы: теоретико-методологический аспект: монография. Москва ; Санкт-Петербург : Нестор-История, 2013. 504 с.
6. Чабанова М. Неінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 29-37.
7. Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). Москва : Экономика, 1989. 304 с.

8. Воробьева И. П. Государственное регулирование национальной экономики: учеб. пособие / под науч. ред. Ю. С. Нехорошева. Томск : ИД ТГУ, 2014. 292 с.

9. Манцуров І. Г. Інституційне планування в системі державного регулювання економіки: монографія. Київ : НДЕІ, 2011. 655 с.

10. Павленко В. П. Методологічні засади державного регулювання національної економіки: дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.03. Київ, 2015. 366 с.

11. Щукін Б. М., Циганюк А. В. Становлення системи стратегічного планування в Україні: проблеми та напрями вдосконалення. *Формування ринкових відносин в Україні*: зб. наук. пр. Київ : НДЕІ, 2013. Вип. 11(150). С. 14-19.

12. Про державне планування економічного та соціального розвитку України на 1995 рік: Указ Президента України від 22 грудня 1994 р. № 799/94. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/799/94>.

13. Макогон Ю. В. Детермінанти антикризової стратегії розвитку України. *Антикризова стратегія розвитку України: соціально-економічні, фінансові та глобальні виклики* : монографія ; за ред. А. В. Сидорової, О. Дороніної, Л. Шаульської. Вінниця : ДонНУ, 2016. С. 10-21.

14. Хобта В. М., Кладченко І. С. Динаміка процесів економічного розвитку України. *Управління економікою: теорія та практика. П'ять Чумаченківські читання*: зб. наук. праць. НАН України, Ін-т економіки промисловості, 2016. С. 96-109.

15. Statistics A-Z. Eurostat. Statistical office of the European Union. URL : <https://ec.europa.eu/eurostat/data/statistics-a-z/abc>.

16. Державний борг та гарантований державою борг. Міністерство фінансів України. URL : <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovani-derzhavju-borg>.

17. Інформування про здійснення державної регуляторної політики. URL : http://www.drs.gov.ua/regulatory_policy.

18. Державна служба статистики України. URL : <https://ukrstat.gov.ua/>

19. Разумова Г. В. Архітектоніка методології управління змінами регуляторної політики розвитку національної економіки. *Економічний простір*: зб. наук. пр. Дніпро: ПДАБА, 2019. № 146. С. 32-42. URL : <https://doi.org/10.30838/P.ES.2224.040719.32.531>.

20. Разумова Г. В. Послідовність визначення стадій регуляторної політики. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: Економіка*: зб. наук. пр. Ужгород: УжНУ, 2019. Вип. 2(54). С. 41-48. URL : [https://doi.org/10.24144/2409-6857.2019.2\(54\).41-48](https://doi.org/10.24144/2409-6857.2019.2(54).41-48).

21. Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009): монографія. Київ : Логос, 2011. 220 с.

22. Ясь О. В. Поступ теорії. URL : http://www.history.org.ua/?termin=postupu_teorij.

2.4. Сучасна освіта крізь призму глобалізації епохи

Світлана Хамініч, д.е.н., професор

Входження нашої держави у світовий простір та глобалізаційні процеси, що впливають на економічну, політичну та соціальну складову розбудови України, сприяють свідомому формуванню демократичного суспільства країни. У зв'язку з цим, реалізація національної стратегії країни вимагає сучасного осмислення ролі та значення освіти, а також визначення сучасних методів і підходів до управління нею.

Освіта, як чинник побудови інноваційної моделі економіки, сприяє підвищенню якості життя у сучасному бізнес – середовищі. Освіта виступає інтегральним показником розвитку нації. Освіта сьогодення є шляхом до визначення майбутнього держави, світу, цивілізації.

У 21 сторіччі людству необхідно вирішувати комплекс задач і проблем, що стали актуальними і загальними для всієї світової демократичної спільноти, задачі та проблеми стали глобальними.

Деякі науковці [1] розглядають ці проблеми глобалізації у економічному, політичному, культурному та технологічному вимірі.

При дослідженні проблематики глобалізаційних процесів автори [2-4] виділяють економічну глобалізацію та політичну глобалізацію, що базується на засадах нових суспільних відносин, які ведуть до зміни потоків міграції, впливу на національні системи освіти тощо.

На сьогодні склалася думка [5], що глобалізаційні процеси та перетворення сприяють виникненню й побудові особливої форми суспільства – так званого «мегасуспільства», в функціонуванні якого з'являється велика кількість проблем і невирішених задач, як у політичному плані, так і в економічному й соціальному. Ця проблематика стосується взаємозв'язку та взаємодії політичної й економічної систем, соціальної й культурної спадщини, національних особливостей та пріоритетів. Наочним прикладом такого зв'язку політичного та соціально – економічного аргументу – є агресія Росії проти України.

В даному випадку процес глобалізації відбувається дуже гостро і болісно, оскільки, це є ціна життя людей.

Крім того, погляди щодо впливу глобалізаційних процесів на суспільство також розділилися. Одні вважають, що глобалізація несе позитивний вплив на світову спільноту; а інші – негативний: колонізація, встановлення певних порядків лідерами розвинених країн, перебудова мислення тощо [3; 6].

Безперечно, глобалізація є взаємозалежним явищем світу. І результатом цього стали зрушення не тільки в політичному та економічному плані, а й в соціальному та культурному, в освітньому просторі та освіті в усіх її напрямках.

Проблеми, що виникають у складному процесі глобалізації, не можуть бути розв'язані будь – якою однією країною через об'єктивні та суб'єктивні фактори. Це зумовлює необхідність створення певних інституціональних структур, у межах яких світове співтовариство може обговорювати, а також накреслювати, координувати і робити кроки до вирішення глобальних світових проблем [7].

Для розв'язання проблем у галузі освіти у 1946 році була створена міжнародна організація ЮНЕСКО [8-9], до якої у 1954 році увійшла Україна. Ця міжнародна організація ЮНЕСКО стала тією наддержавною структурою, яка вивчала глобальні процеси в галузі освіти і спрямовувала їх за допомогою відповідних рекомендацій і практичних кроків до загальносвітових стандартів [9].

Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує категорію «освіта» наступним чином: освіта – сукупність знань, здобутих у процесі навчання; рівень, ступінь, піднесення рівня знань; навчання; загальний рівень знань у суспільстві, державі і т. ін.; система навчально-виховних заходів; система закладів і установ, через які здійснюються ці заходи; письменність, грамотність [10, с. 857].

У законі України «Про освіту» визначається: «Освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави.

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [11].

Освіта завжди мала на меті відтворення накопиченого людством позитивного досвіду. Управління завжди було націлене на організацію пізнавальної діяльності людини. Спочатку процес мав стихійний характер, а з моменту відкриття перших шкіл у другій половині X століття

за часів Київської Русі почав набувати рис організованості, упорядкованості [12].

Із появою християнства та введенням державної релігії осередками навчання стають церковні храми, які дали первісну освіту і займалися підготовкою службовців для церкви та держави. Поступово спостерігається розвиток освіти за рахунок братства, громади. А в XVI столітті з появою цехових організацій постає потреба в організації професійної підготовки. Це зумовлює розширення мережі шкіл. Так, у XVII – XVIII століттях з'являються приходські, початкові училища, гімназії, ліцеї, пансіони, школи ремісників та інші навчальні заклади. Розвиток держави, встановлення зовнішніх зв'язків зумовили відкриття перших закладів освіти – університетів [12].

У кінці XIX ст. у світі був 171 університет із кількістю студентів 233,8 тис. чол. На Європу припадало 121 університет, Америку – 39, Азію – 5, Австралію – 4, Африку – 2. Найбільша кількість студентів була у Паризькому університеті (11,8 тис. чол.), потім – Берлінський і Мусульманський університет у Каїрі, потім йшли університети Відня, Мадриду, Неаполя, Будапешту. Загальна кількість студентів у світі складала близько 350 тисяч чоловік [13].

Першим вищим навчальним закладом України став Львівський університет, заснований у 1661 році. Другим вищим навчальним закладом в Україні була Київська академія відкрита в 1701 році на базі Києво-Могилянської колегії. Вона стала найбільшим освітнім центром України. В м. Переяслав-Хмельницький у 1702 році було відкрито колегіум. У середині XVII сторіччя в Україні був досить високий загальний рівень грамотності, про що засвідчив і арабський мандрівник П. Алепський [13].

На початку XXI ст. у світі нараховується більше 81 млн. студентів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. 40% знаходиться у шести провідних країнах (США, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада). У США більше четвертої частини всіх студентів, у Великій Британії – 12%, Німеччини – 10%, Франції – 8%, Японії – 3%. Далі йдуть Австралія, Бельгія, Канада. У 90-х роках минулого століття відбувалося збільшення кількості вузів в Україні. З 1994 року почався процес реєстрації недержавних навчальних закладів [13].

24 лютого 2022 року російська федерація розпочала неспровоковану війну проти України. Загарбники обстрілюють і бомблять міста та села України, катують та вбивають мирне населення.

Війна змінила життя українців. Введення воєнного стану в державі створило безліч глобальних проблем. Суттєво страждає й економічне

становище країни, і, відповідно, освітнє середовище.

Через проведення бойових дій і знищення інфраструктури, виробничих об'єктів, об'єктів комунальної та соціальної сфери відбувається поступове руйнування національної економіки. Насамперед, страждає промисловість через повне або часткове зупинення підприємств у зонах бойових дій.

Пошкодження енергетичної інфраструктури України внаслідок ракетних ударів Росії значно порушено освітній процес на всій території країни, відсутність світла не дає змоги якісно проводити заняття, навіть дистанційно.

В умовах війни система освіти у різних напрямках та сферах, таких як – інформаційне забезпечення, наука, дослідження, інновації, соціальний рівень науково-педагогічного персоналу тощо – зазнали великих втрат, що суттєво вплинуло на її структурні підрозділи: інфраструктури закладів вищої освіти та наукових установ, соціальну та виробничу інфраструктуру, науково-дослідні лабораторії, експериментальне обладнання, психологічні та юридичні консультаційні центри при закладах вищої освіти, механізм функціонування суб'єктів господарювання.

Для сьогодення, в умовах глобалізаційних викликів епохи кардинально змінюється ситуація: зворотньо-пропорційно зменшується кількість навчальних закладів загальної середньої освіти та збільшується кількість здобувачів освіти (рис. 41).

Рис. 41. Кількість закладів загальної середньої освіти [14]

Рис. 42. Кількість учнів у закладах загальної середньої освіти [14]

Але демократичне цивілізоване суспільство активно підтримує нашу країну, допомагає різними шляхами та різними методами й засобами скоріше дійти до перемоги України, даючи змогу молоді також отримати освіту (рис. 43).

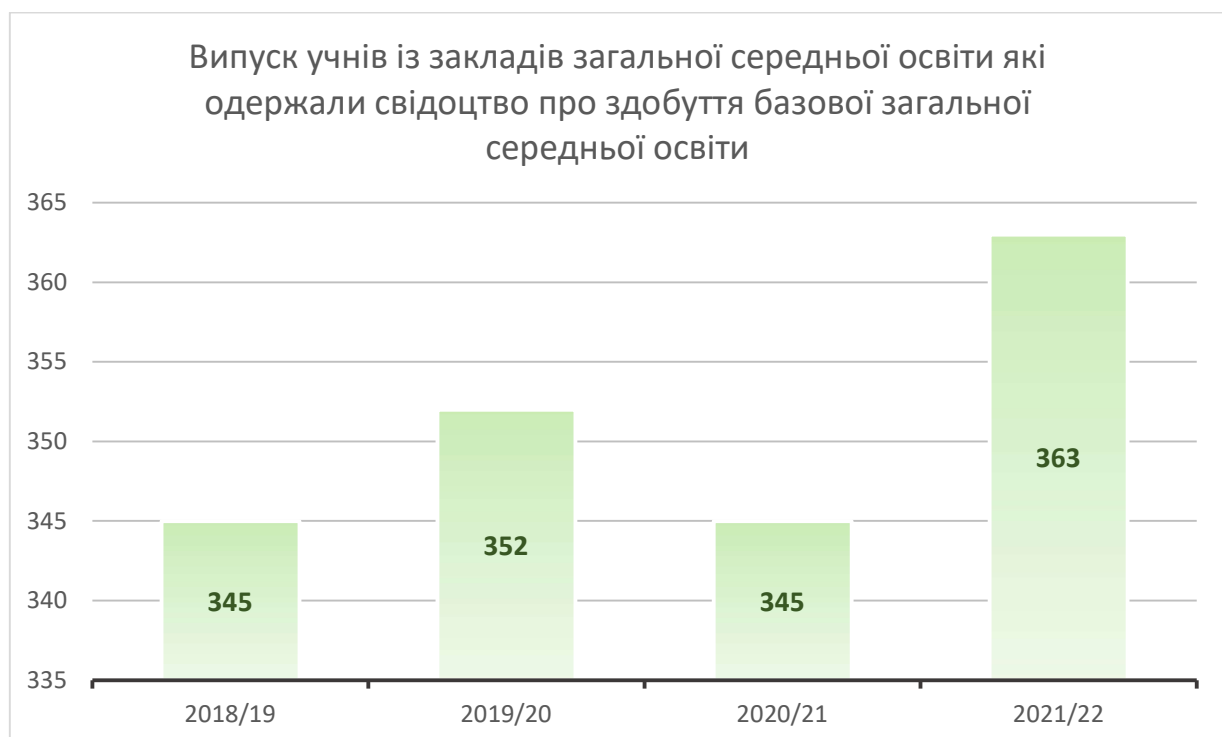

Рис. 43. Випуск учнів із закладів загальної середньої освіти, які одержали свідоцтво про здобуття базової загальної середньої освіти [14]

На діаграмі ми бачимо, деякий спад випуску учнів із закладів загальної середньої освіти у 2021/2022 навчальному році, що свідчить про демографічний спад народжуваності у 2005/2006 роках в зв'язку зі складною економічною ситуацією в країні (висока інфляція, неплатоспроможність громадян, низький рівень якості життя, недостатня підтримка держави в аспекті соціальних гарантій тощо) та соціальним прошарком населення, діти якого закінчували у цих роках загальну середню школу (8 – 9 класів).

Ситуація щодо випуску учнів із закладів загальної середньої освіти, які одержали атестат про здобуття повної загальної середньої освіти кардинально не змінилася (рис. 44).

Зростання рівня освіти зумовлене швидкими темпами розвитку суспільства.

Однією з особливостей розвитку освіти у глобалізованому світі є збільшення кількості закладів фахової передвищої освіти у 2021/2022 навчальному році у порівнянні з 2020/2021 навчальним роком та кількості осіб у закладах фахової передвищої освіти у 2020/2021 навчальному році у порівнянні з 2021/2022 навчальним роком (рис. 45).

Рис. 44. Випуск учнів із закладів загальної середньої освіти, які одержали атестат про здобуття повної загальної середньої освіти [14].

Відповідно намітилася тенденція збільшення кількості осіб, прийнятих на навчання до закладів фахової передвищої освіти у 2021/2022 навчальному році у порівнянні з 2020/2021 навчальним роком та кількості осіб, випущених із закладів фахової передвищої освіти у 2020/2021 навчальному році у порівнянні з 2021/2022 навчальним роком (рис. 46).

Якість освіти, інформація та знання, як складові ефективного навчального процесу, базуються на науково-дослідній та технологічній базі, людському капіталі, що є основним підґрунтям для побудови ефективного освітнього простору сьогодення.

Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки визначає напрями розвитку системи вищої освіти на сучасному етапі розвитку суспільства та економіки країни та визначає її основні характеристики, що повинні бути сформовані до 2032 року. Для реалізації мети цієї Стратегії передбачено стратегічні та операційні цілі та завдання на найближче десятиліття з відповідними показниками (індикаторами) досягнення (виконання), механізм, очікувані результати, заходи щодо проведення моніторингу реалізації цієї Стратегії на кожному етапі та ресурсні потреби. Забезпечення якості вищої освіти є одним з фундаментальних принципів Європейського простору вищої освіти. Поняття «якість освіти» охоплює відповідність освіти визначеній місії (меті), набору стандартів чи критеріїв, позитивні зміни у підготовці студентів або особистісному зростанні, прозорість, підзвітність, досконалість[16].

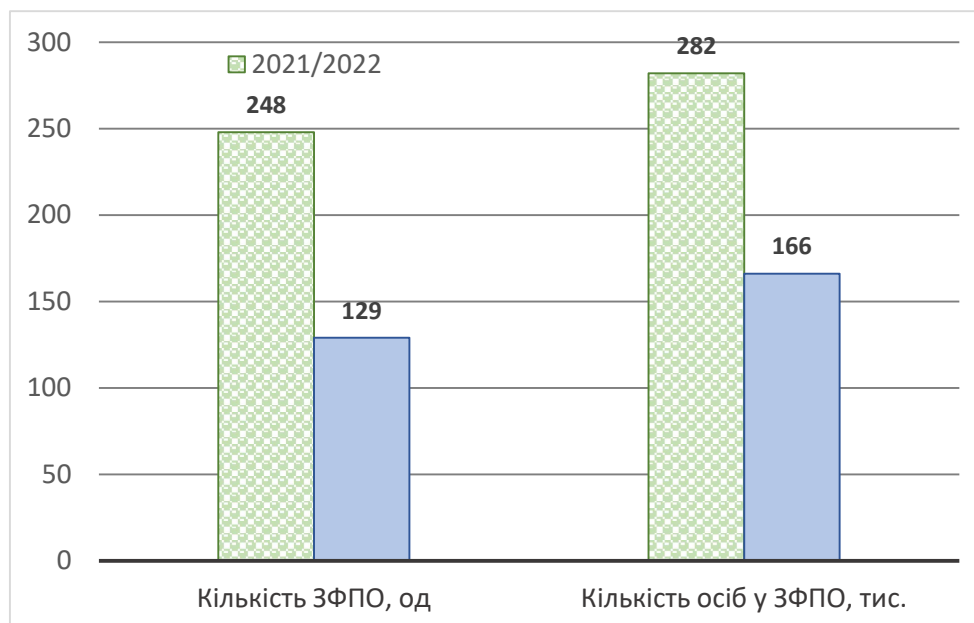

Рис. 45. Зміна кількості закладів фахової передвищої освіти у 2020/2021 навчальному році порівняно з 2021/2022 навчальним роком та кількості осіб у закладах фахової передвищої освіти у 2020/2021 навчальному році порівняно з 2021/2022 навчальним роком [15].

На всіх рівнях системи освіти одна з основних її складових – це якість освіти. Якість – внутрішня визначеність предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших; ступінь вартості, цінності придатності чого-небудь для його використання за призначенням; та чи інша характерна ознака, властивість; риса кого-, чого-небудь; сукупність характеристик продукції або послуг щодо її здатності задовольнити встановлені та передбачені норми [10, с. 1647].

В умовах глобалізації забезпечення якості освіти базується на засадах отриманого результату на відміну від попередньої концепції – шляхом визначення необхідних ресурсів. При цьому є визначальним обґрунтування чітких індикаторів та критеріїв якості, визначення сучасних систем забезпечення якості та стандартів якості.

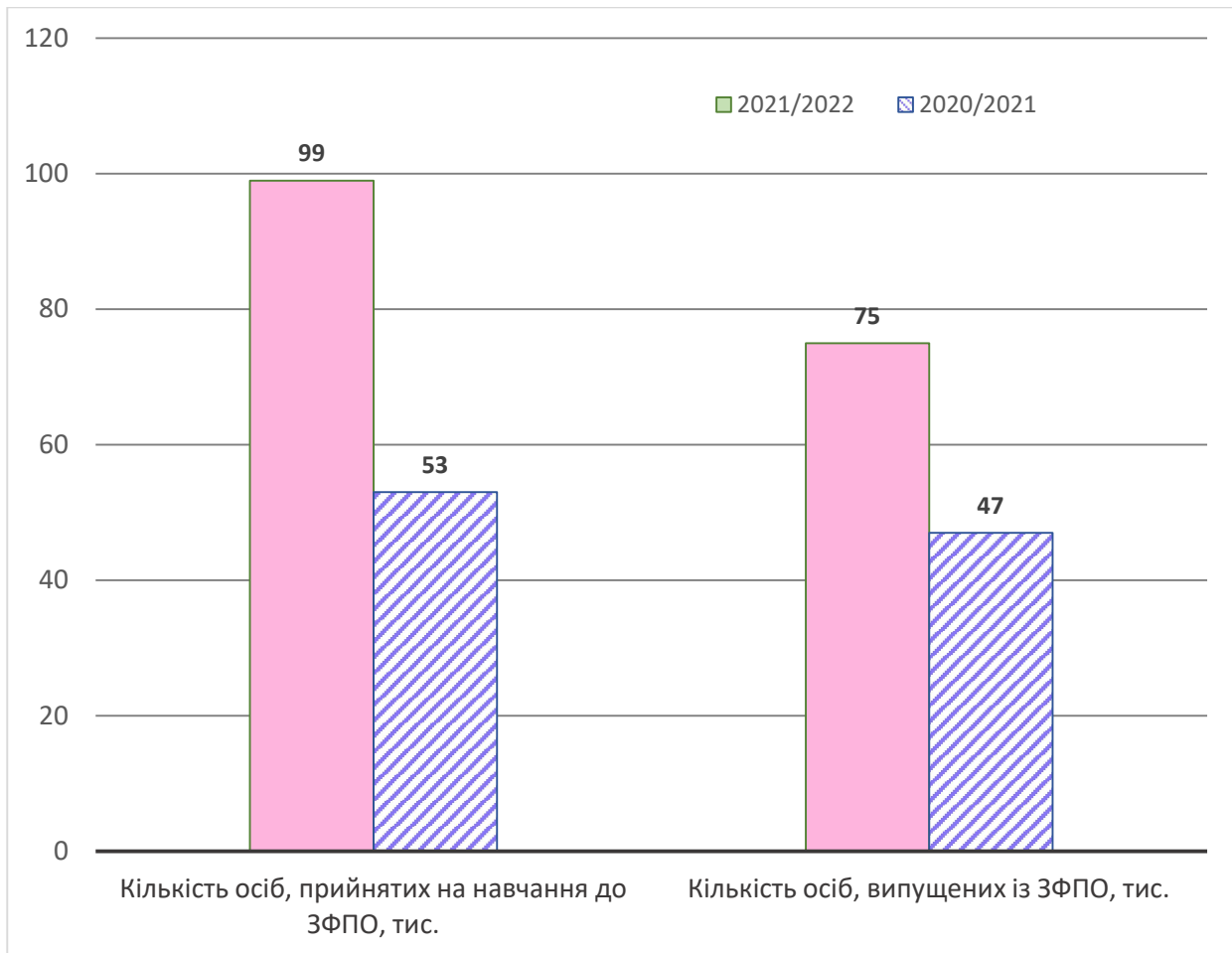

Рис. 46. Зміна кількості осіб, прийнятих на навчання до закладів фахової передвищої освіти у 2020/2021 навчальному році у порівнянні з 2021/2022 навчальним роком та кількості осіб, випущених із закладів фахової передвищої освіти у 2020/2021 навчальному році порівняно з 2021/2022 навчальним роком [15].

Стан і рівень освіти залежить від уваги і впливу держави, освіта стає інтернаціональною. Розвиток освіти здійснюється в умовах інформаційно-комп'ютерної революції, впровадження інноваційних технологій – комунікаційних, інформаційних, комп'ютерних, біологічних – у всі сфери діяльності людини тощо.

Ці та інші тенденції розвитку вищої освіти відзначалися на конференціях ЮНЕСКО з освіти. Фахівці виділяють принципи розвитку світової вищої освіти таким чином:

- вища освіта поширюватиметься в усіх країнах світу як головний чинник стабілізації економічних і політичних систем, а також міжнародних відносин, фундамент зростання добробуту людей;
- освіта є обов'язковою для здійснення кар'єри в усіх економічно розвинутих країнах світу, а згодом – і й в усьому світі;
- розвиток освіти ґрунтуватиметься на використанні вже здобутих наукових знань і технічних досягнень, послідовності розвитку наукових досліджень та розробці новітніх технологій, інтеграції освітніх досягнень наукових шкіл світу;
- активного розвитку набудуть різні форми наближення вищої освіти до користувача: дистанційне навчання з використанням телекомунікаційних комп'ютерних мереж, платформ, Інтернету, навчання без відриву від виробництва, комбіновані форми навчання з поєднанням навчання і праці, самостійне навчання протягом усього життя;
- особливої вагомості набуде гуманітарна складова освіти, що стає необхідною умовою збереження і розвитку культури окремої нації і світу в цілому.

Отже, головні принципи подальшого розвитку освіти: універсалізація, глобалізація, відповідність запитам суспільства і часу, взаємодія з наукою і культурою, демократизація і відкритість для всіх [17, с. 112].

В умовах глобалізаційних перетворень освіта у світі зазнає історичних змін і трансформацій. Але, незважаючи на соціальні, культурні, духовні, політичні та економічні трансформації, що відбуваються на нашій планеті, значення сучасної освіти для формування свідомості та інтелекту людства й розвитку цивілізації дуже велике. Українська педагогіка, враховуючи роль і значення освіти, прийнятої на XX Сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, характеризує освіту як духовне обличчя людини, яке формується під впливом моральних і духовних цінностей через удосконалення здібностей і поведінки особистості внаслідок виховання, навчання і її самореалізації [18].

Під час вивчення й аналізу системи та механізму освіти має прийматися до уваги її багатогранність і багатозначність.

Одна з характерних рис радянської освіти – це прагнення задовольнити народне господарство швидко зростаючими та якісно змінними потребами у фахівцях. Складова частина освіти полягала в забезпеченні суспільства висококваліфікованими спеціалістами, заснована на рішеннях і постановах державних органів тощо.

Характерною рисою сучасної системи освіти є створення великих закладів освіти з регіональними філіалами, діджиталізацією, інноваційними підходами та інтерактивними методами навчання тощо.

Глобалізація визначає свої тенденції у розвитку освітнього простору залежно від політичної ситуації в Україні та військової агресії.

На освітньому просторі підвищуються вимоги до якості навчання у закладах вищої освіти, проведення кваліфікованих експертиз Національним агентством з якості освіти, соціально-економічна та політична ситуація, про що свідчить зменшення кількості закладів вищої освіти в Україні (рис. 47).

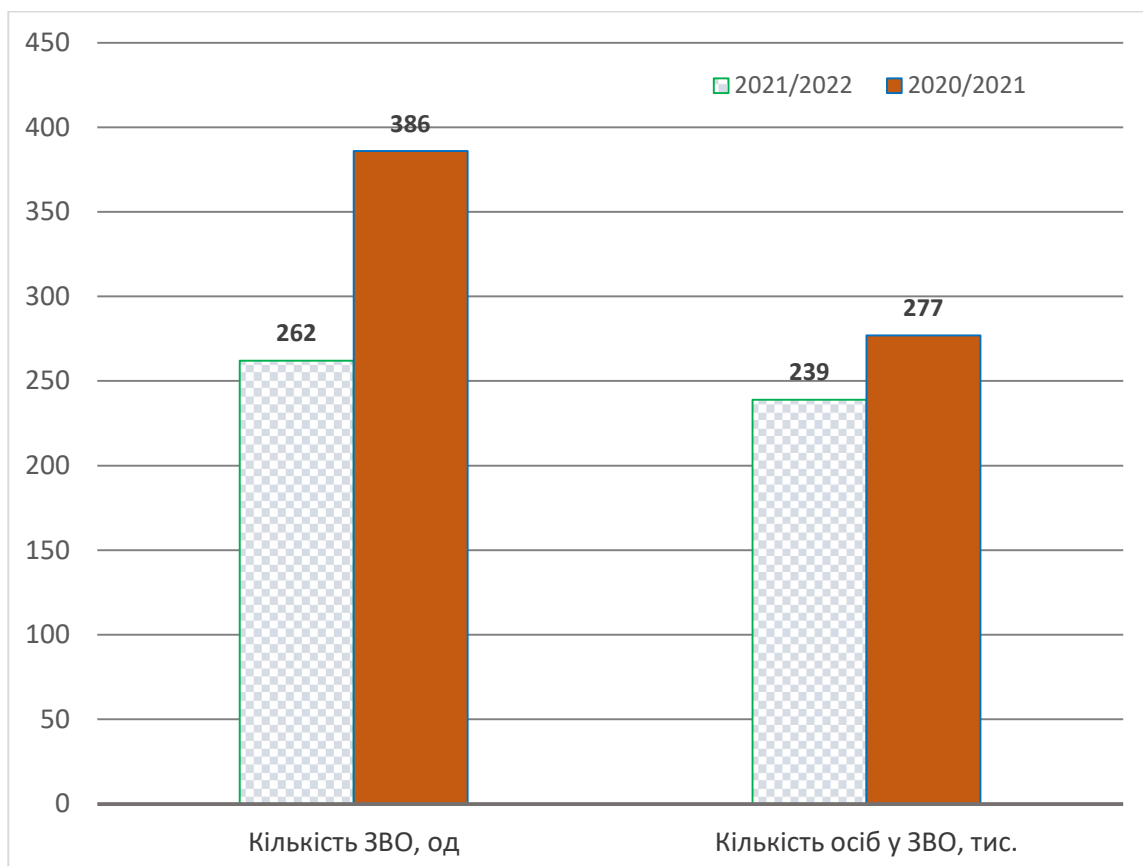

Рис. 47. Зміни в кількості закладів вищої освіти та кількості осіб у закладах вищої освіти у 2020/2021 н.р. та 2021/2022 н.р. [15].

На підготовку сучасного спеціаліста значний вплив здійснюють й різні інші фактори, а саме: структура самої системи освіти; організація освітнього процесу; кваліфікація професорсько-викладацького складу та організація його роботи; гуманізація та гуманітаризація освіти; соціальний рівень і соціальний статус студентства; умови їх навчання; якість освіти тощо (рис. 48).

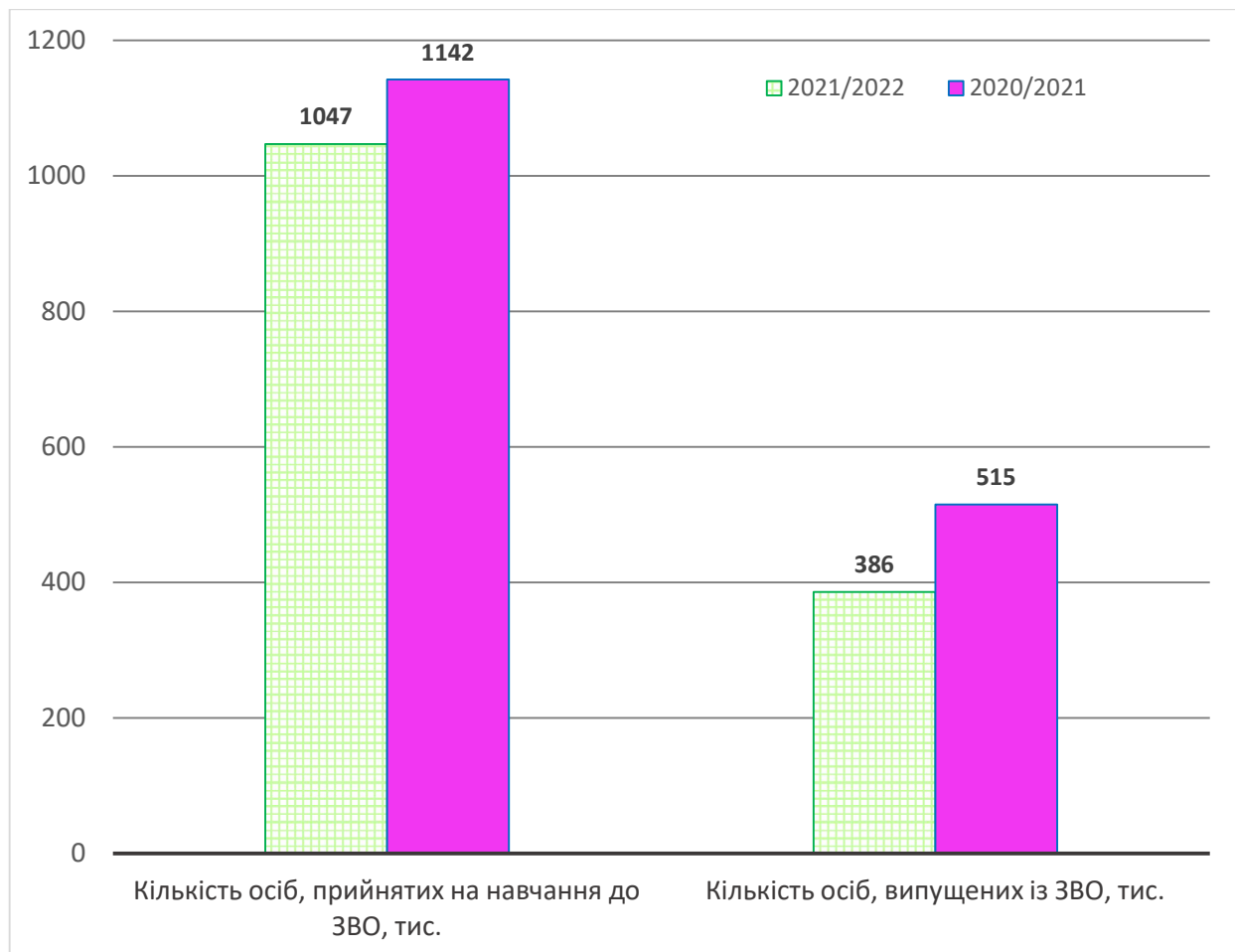

Рис. 48. Зміни кількості осіб, прийнятих на навчання до закладів вищої освіти та кількості осіб, випущених із закладів вищої освіти у 2020/2021 н.р. та 2021/2021 н.р. [15].

Аналіз діаграми свідчить про зменшення кількості закладів вищої освіти та кількості осіб у закладах вищої освіти у 2020/2021 навчальних роках в порівнянні з 2021/2022 навчальних роках. На зменшення кількості впливають аналогічні причини негативного плану щодо політичної та соціально-економічної ситуації тощо.

Без розгляду цих важливих складових системи освіти у сучасному вимірі неможливо дати реальну оцінку проблематиці освіти в умовах

глобалізації.

Перш за все, хотілося б акцентувати увагу на показниках якості життя: здоров'я та довголіття, освіта та наука, інновації та впровадження новітніх технологій.

Якість життя як основний фактор соціального добробуту громадян безпосередньо впливає на освіченість населення та зростання освітнього потенціалу країни.

Саме оцінка рівня розвитку економічного та людського капіталу, а також побудова стратегії для підвищення якості життя є вкрай важливим для держави. Якість життя є багатокомпонентною категорією, яку характеризують як об'єктивні, так і суб'єктивні показники. Із урахуванням різних суттєвих факторів та зовнішнього впливу визначено, що на оцінку якості життя населення найбільший вплив здійснює група факторів здоров'я та освіти, при цьому зростання показника якості життя найбільше сприяє зростанню чисельності населення та зменшує його міграцію [19].

Формування соціально-орієнтованої економіки неможливо без удосконалення процесу надання освітніх послуг на засадах принципово нової концепції управління освітою.

Із трансформацією економічної та політичної ситуації в Україні, багато нововведень були введені як в систему державної освіти, так і в інші сфери національного господарства. Поряд з такими новими напрямками в розвитку національних освітніх послуг як тенденції до глобалізації, так і впровадження останніх досягнень технічного прогресу, що в даний час є значним для визначення ще одного важливого процесу, який суттєво впливає на прогрес і розширення українського освітнього ринку – гуманітаризації національної системи освіти.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови категорія «гуманітаризація» трактується як впровадження в щонебудь, посилення в чому-небудь гуманітарних засад (гуманітаризація знань) [10, с. 266]. В широкому значенні цей термін означає систему форм і методів організації навчального процесу, що дозволяють зробити освіту невід'ємною частиною формування особистості.

В Україні процес гуманітаризації освіти визначається гуманітарною складовою змісту освітніх програм навчальних закладів, розширення інформаційного контексту гуманітарних дисциплін професійним компетентностям. Метою цієї процедури є спроба привчити студентів до гуманістичних цінностей. У зв'язку з цим, термін «гуманітаризація» плутають з терміном «гуманізація» освіти. Звичайно, ці поняття пов'язані один з одним, але вони не ідентифікують один і той самий

процес.

Гуманізація – є ціллю формування особистості. А гуманітаризація освіти, наприклад, у вищій школі полягає у створенні нової програми формування та розвитку цілісності внутрішнього світу людини в стані технічної цивілізації XXI сторіччя. Вона спрямована на побудову сучасних моделей, впровадження інтерактивних методів, інноваційних форм навчання і виховання, що забезпечують розвиток індивідуальності здобувачів освіти, їх пізнавальних процесів і людських якостей. Отже, основою технології навчання в даному механізмі – є моделювання реальних професійних ситуацій, кейсів і завдань викладача з метою отримання «досвіду» студентом.

Гуманізація освіти – це підвищення гідності особистості, індивідуально-спрямованої технології навчання, виховання особистості з високими моральними принципами ефективна співпраця з демократичним суспільством.

Гуманітаризації освіти є натхненням і демократизацією відносин (особливо між студентами та викладачами), введення педагогічної комунікації і співробітництва у навчальному процесі, індивідуалізація навчання і виховання, розвиток творчого потенціалу у студентів, креативності, формування гуманістичних почуттів.

Гуманітаризація освіти – це боротьба за чуйність та зберігання людяності особистості у глобалізованому світі за перевантаженням технічних винаходів. Вона пов'язана з розвитком особистості, її індивідуальних здібностей, гідності, любові і поваги до інших людей тощо.

Гуманізація освіти – це тенденція, що утверджує цінність і гідність людини, особистісно-орієнтовану технологію навчання та виховання високоморальної особистості, її ефективну взаємодію із суспільством, ідеалом якого є принцип гуманізації в усіх сферах його діяльності. Одним з найбільш важливих, визначальних принципів гуманістичної педагогіки є принцип особистості, відповідно до якого основне завдання будь-якої гуманістичної науки – створення кодексу сприятливих умов для становлення і цілісного саморозвитку особистості як учня, так і вчителя.

Гуманітаризація освіти – це «олюднення» натхнення і демократизація внутрішньо колективних відносин (особливо між викладачами і студентами), уведення в навчально-виховний процес педагогіки співробітництва, індивідуалізація навчання і виховання, розвиток творчого потенціалу у студентів, формування в них гуманістичних мотивів, ціннісних орієнтацій та ідеалів. Гуманітаризація освіти – це боротьба за збереження власне людського в супертехнізованому житті, засіб гармонізації реального і віртуального типів

людського навчання, а надалі – й існування. Системоутворюючим фактором розвитку вищої освіти є саме гуманізація (розвиток особистості). У рамках таких впливових міжнародних інститутів, як ЮНЕСКО, Організація економічного співробітництва і розвитку, Гуманітарний департамент Європейської ради, нині формується нова, гуманітарна концепція університету. Університет нового типу формує енциклопедично утворену гуманістичну особистість [18].

Економічна діяльність людини є частиною як загального розвитку суспільства, так і гуманітарного знання (філософія, психологія, історія, культурологія, право тощо).

Так гуманітарний характер бізнес-освіти визначає особливий, гуманітарний характер знання, що функціонують в ній, гуманітарний характер вимог бізнес-освіти в навчальному процесі, звернення до особистості та її внутрішнього світу, до розуміння процесів людини в світі і соціально-культурного фону.

Важливо констатувати, що в західній економічній науці привабливим для людської природи, в основному, є правило, а не виняток. Що стосується вітчизняних вчених, сьогодні вони довели необхідність створення нового напрямку – економічну антропологію [18].

Українська система вищої освіти за рахунок інтеграції в світовий освітній простір виділяє такі фактори гуманітаризації освіти:

- багаторівнева освіта,
- розбудова освітньої структури,
- розвиток освітніх стандартів, які мають відношення до вимог сучасного цивілізованого розвитку,
- тенденції гуманізації інженерної освіти,
- визначення необхідності комплексного розгляду питань на підготовку фахівця в галузі техніки і технологій в рамках професійної мобільності та конкурентоспроможності, а також в рамках його розвитку як соціальної особистості і людства в цілому. Конкурентоспроможність забезпечення молодого фахівця на сучасному ринку праці може існувати, якщо рівень в професії, орієнтований на підготовку інженера майбутнього, зустрічає свою готовність до самостійної якісної роботи та ротації на поточних робочих місцях [20].

Аналіз досвіду організації вищої освіти в різних країнах показує, що гуманізація є ключовим тенденція освітнього процесу в Німеччині, Франції, Великобританії та Китаю.

Рівень та ступінь розвитку освіти вимагає чіткої і комплексної інформатизації. Ефективне управління будь – якою діяльністю або будь – якими процесами неможливо без достовірної, реальної та необхідної

інформації. Передача, структурування знання відносно ідей, процесів, категорій та фактів є структурними елементами надання інформації. Для цього необхідно сформувати єдине інформаційне поле, де поєднані всі ключові категорії; вибрати спосіб їх обробки: активний (шукаю, аналізую, обговорюю) або пасивний (сприймаю, слухаю, фіксую); надати інформацію для задоволення потреб даного споживача (здобувача освіти або викладача).

Це є підтвердженням того, що наука представляє складну динамічну систему збору, аналізу та переробки інформації з елементами новизни. У процесі розвитку знання інформаційні відомості можуть знецінюватися або їх цінність може зростати. Інформація має таку ж цінність, як засіб пояснення дійсності, реалії сьогодення; передбачення або ретробачення шляхом отримання нових інформаційних даних, опис та систематизація цих даних [21, с. 43].

Але однієї інформації недостатньо. Активізація взаємодії учасників освітнього процесу є необхідною умовою ефективного навчання. Впровадження інноваційних прийомів в освіті та інтерактивних методик освіти дає змогу підготувати висококваліфікованого фахівця з урахуванням сучасних вимог у конкурентному бізнес-середовищі. Такими складовими елементами активності, як онлайн, так і офлайн, у сучасному освітньому середовищі можуть бути наступні:

- мінілекція (до 20 хвилин);
- мозковий штурм;
- розв'язання кейсів;
- вирішення практичних задач;
- тестування;
- індивідуальні завдання;
- розминки;
- участь у опитуваннях;
- відеоаналіз поведінкових моделей та причинно-наслідкових зв'язків;
- робота у визначених малих групах;
- голосування в чаті;
- обговорення в загальній конференції;
- презентація;
- питання в загальному чаті;
- робота на інтерактивних дошках тощо.

Отже, в умовах глобалізації з'явилися нові складові сучасних освітніх інновацій, що мають свої особливості та тенденції розвитку та впровадження в освітній процес (рис. 49).

Сучасні освітні інновації поділяються на чотири групи, а саме:

- технологічні інновації;
- організаційні інновації;
- економічні інновації;
- педагогічні інновації [22].

Саме інновації у країнах формують не тільки економічну складову держави, а й соціальну, політичну наукову, що відтворюються у національній спадщині країни та демократизації суспільства в цілому. У сучасному вимірі – це є загальною світовою тенденцією.

Рис. 49. Сучасні освітні інновації [22].

Інновації сьогодні визначаються як важлива компонента, що впливає не лише на конкурентоспроможність окремого суб'єкта господарювання, а й конкурентоспроможність цілої країни.

Саме на таких засадах формується інноваційна економіка. Основою інноваційної економіки – є, перш за все, людський капітал та складові науково-технічного прогресу (інновації, наукові розробки, знання,

сучасні інформаційні технології), що сприяють формуванню конкурентного бізнес-середовища в інноваційній діяльності суб'єктів господарювання [23].

Відповідно до міжнародних рейтингів, що оцінюють складові інноваційного діяльності, технологічну та інноваційну конкурентоспроможність виділяють наступні позиції:

- глобальний інноваційний індекс;
- глобальний індекс конкурентоспроможності;
- інноваційне табло ЄС;
- індекс інноваційного розвитку від агентства Bloomberg [24].

Глобальний інноваційний індекс (ГІІ) – це рейтинг світової економіки на основі інноваційних можливостей, що складається приблизно з 80 індикаторів, згрупованих в інноваційні входи і виходи, ГІІ спрямований на охоплення багатовимірних аспектів інновацій (рис. 50; табл. 48).

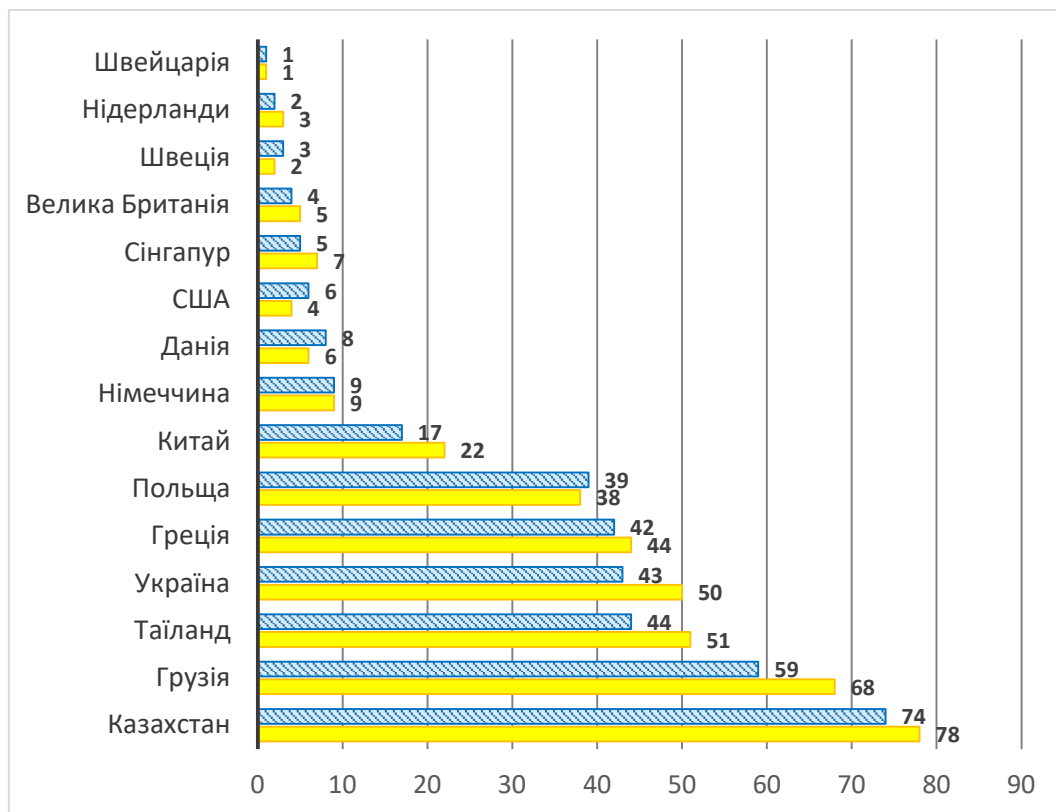

Рис. 50. Динаміка глобального інноваційного індексу по країнам порівняно з попередніми роками (узагальнений показник) [25].

Побудова ефективної стратегії розвитку системи освіти та впровадження інноваційного механізму освіти повинно розглядатися відповідно до сучасних викликів сьогодення, глобалізації, інтеграції та відповідати вимогам інноваційної моделі економіки.

Міжнародний рейтинг України з інноваційного розвитку [24]

<i>Рейтинг</i>	<i>Місце</i>	<i>Примітка</i>
Глобальний індекс інновацій (Global Innovation Index) [3]	47 місце серед 129 країн (2019 р.)	За показниками здійснення інноваційної діяльності (входить створення нових знань і технологій та творча складова) Україна у 2019 р. посідала 47 місце. Слабким місцем рейтингу є група показників «Існуючі умови для розвитку інновацій», що включає такі елементи: інституції, людський капітал, інфраструктура, показники ринків, бізнес-досвід. Найгіршими впродовж останніх років залишаються значення показників «Інституції» та «Інфраструктура».
Глобальний індекс конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index) [4]	85 місце серед 141 країни (2019 р.)	Визначаючи конкурентоспроможність як набір інститутів, політичних заходів і чинників, що визначають рівень продуктивності країни, ВЕФ розраховує рейтинг на основі комбінації загальнодоступних і власних спеціалізованих даних за 12 вимірами - складовими конкурентоспроможності, які спільно є всеосяжною оцінкою конкурентоспроможності економіки. Загалом у рейтингу значиться 141 країна. Згідно зі звітом, показник середньорічного зростання ВВП за десять років перестав бути від'ємним і покращився з -2,1% до 0,1%, водночас приріст прямих іноземних інвестицій за п'ять років знизився з 2,7% ВВП до 2,3% ВВП. У новому звіті експерти проаналізували частку використання відновлюваних джерел енергії у відсотках до обсягу споживання, яка в Україні сягнула 4,1%. Водночас цей показник у країнах-лідерах списку дуже варіативний: у Сінгапурі - 0,7%, у США - 8,7%, в Гонконзі - 0,9%, в Нідерландах - 5,9% і в Швейцарії - 25,3%.
Індекс інноваційного розвитку від агентства Bloomberg (Bloomberg Innovation Index) [6]	51 місце (2019 р.)	Методологія, яку використовує Bloomberg, передбачає аналіз таких факторів: інтенсивність досліджень і розробок; продуктивність праці; кількість хай-тек компаній; концентрація дослідників; технологічні можливості; ефективність вищої освіти та відсоток дипломованих спеціалістів; патентна активність.

Інноваційний потенціал формується і базується під впливом наступних важелів:

- акумулювання коштів на створення інновацій;
- координація та стимулювання інноваційної діяльності;
- удосконалення правової бази;
- кадрове забезпечення інноваційної діяльності;
- інституційне забезпечення інноваційних процесів.
- сприяння інтеграції науки та промисловості;
- активізація співробітництва у сфері науки й техніки;
- підтримка і розвиток організаційно-фінансової інфраструктури

наукової системи і системи освіти [23].

Для ефективного впровадження інновацій у діяльність будь-якого суб'єкта господарювання, в тому числі й освіти в цілому, в першу чергу, необхідне державне регулювання інноваційної політики країни, де можливо зосередити увагу саме на складових освітнього простору, науково-педагогічних кадрів й здобувачів освіти як головних суб'єктів цього процесу.

Однією з важливих ознак сильної країни та економіки є конкурентоспроможна та розвинена сфера науки та інновацій. Одним із пріоритетів – розвиток сфери науки та активізація інноваційної діяльності задля зростання престижу української науки, забезпечення індустріальної конкурентоспроможності та розвитку високотехнологічного виробництва шляхом зростання наукоємності ВВП утричі, спільного вирішення глобальних викликів із провідними країнами світу та співпраці з науковою діаспорою. Протягом 2020-2022 років здійснено такі кроки для підтримки наукової та науково-технічної діяльності, розвитку дослідницької та інноваційної інфраструктури, збереження наукового потенціалу за напрямками:

- законодавче врегулювання і розвиток дослідницької та інноваційної інфраструктури;
- підтримка молодих учених, фінансування наукових досліджень;
- Європейська інтеграція сфери науки та інтеграції;
- цифрова трансформація освіти та науки [25].

Рейтинг України за показниками критерію «глобальні знання» свідчить про демократизацію суспільного життя країни та її громадян (рис. 51).

На жаль, ми бачимо спад за показниками, які формують практичну складову інноваційної економіки, а саме:

- робоча сила з вищою освітою;
- дослідники;
- наявність науковців та інженерів;

- інноваційний результат;
  - питома вага нового бізнесу.
- Це також є наслідками впливу глобалізації.

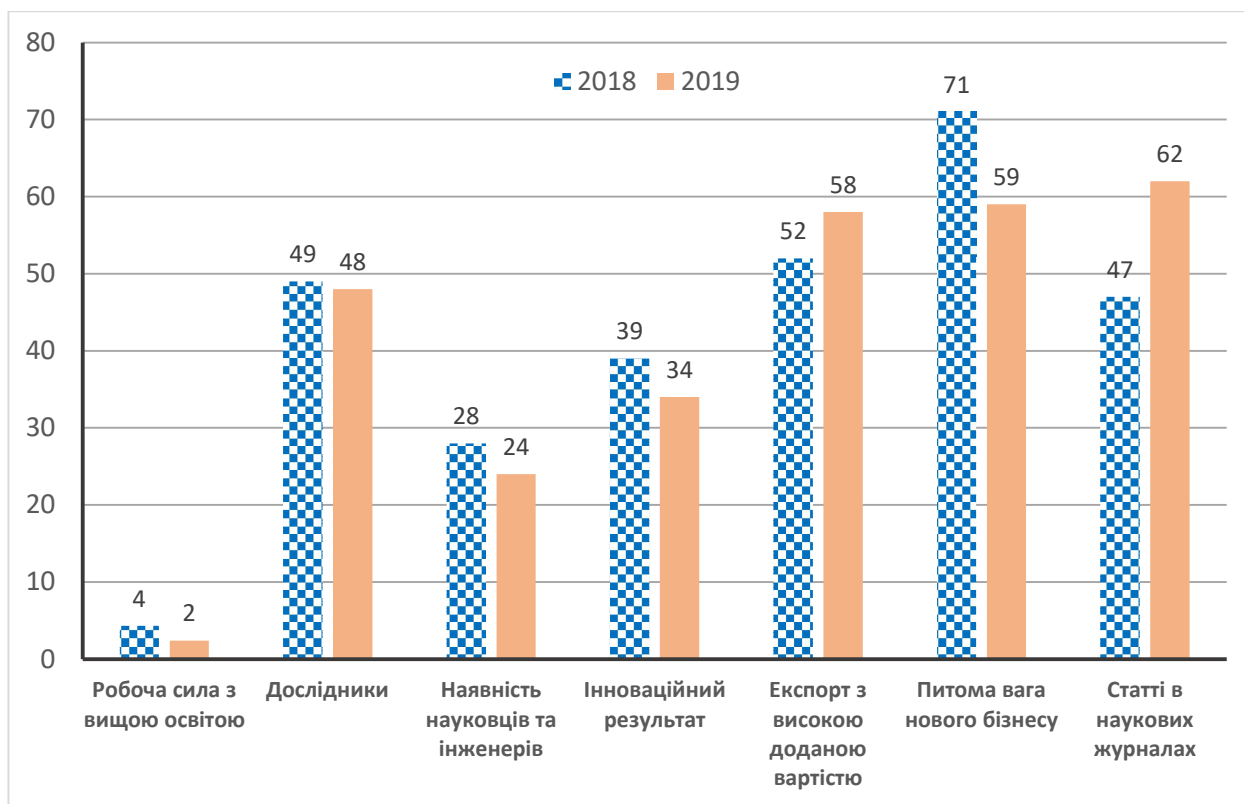

Рис. 51. Рейтинг України за деякими показниками критерію «глобальні знання» у 2018-2019 рр.[26].

Але розвиток наукових досліджень базується на вихованні нових науково-педагогічних кадрів через підготовку здобувачів вищої освіти третього освітньо-наукового рівня (докторів філософії).

При тимчасовому спаді цього показника, на теперішній час маємо тенденцію до зростання, що свідчить за опанування суспільством думки про важливість наряду цієї діяльності (рис. 52).

Наука – невід’ємна важлива складова освіти.

Наука й освіта як соціальні інститути і соціальні явища завжди відрізнялися тісною взаємодією і нероздільною, органічною єдністю. Це виражалось, зокрема, у принципі науковості освіти, відповідно до якої зміст освітнього процесу відбиває накопичене наукове знання, а реалізація освітнього процесу здійснюється з урахуванням науково-обґрунтованих та організаційно-управлінських технологій. Сучасний фахівець повинен володіти не тільки раціональними формами пізнання і знання, але й заснованими на раціональній свідомості способами людської поведінки [18].

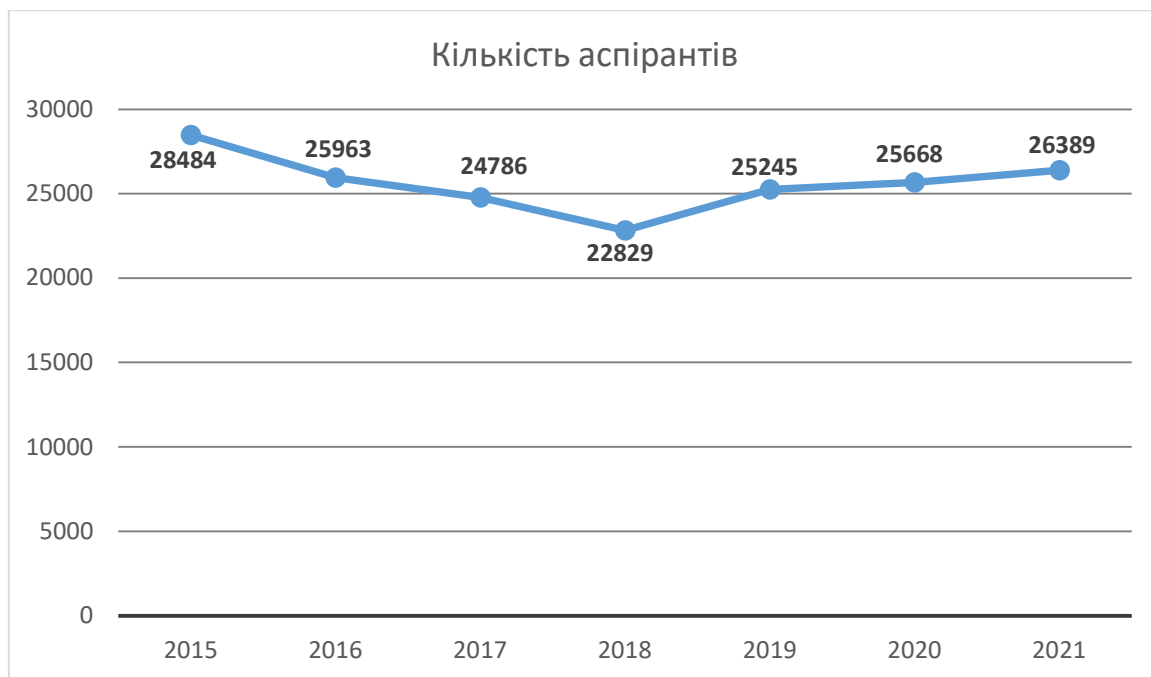

Рис. 52. Кількість здобувачів вищої освіти третього освітньо-наукового рівня (докторів філософії) за період 2015-2021 р.р. [15].

Сьогодні, в умовах глобалізаційних процесів традиційний аспект науковості освіти зазнає значних зміни. Це пов'язано з еволюційними процесами в науці та цивілізаційними досягненнями. Знання, які отримало людство в процесі цивілізації і є наукою. Саме це диктує необхідність формування і розвитку творчого підходу до освіти в цілому.

Сьогодні досягнення в науці свідчать про необхідність подальшої реалізації інноваційних проектів, впровадження сучасних інтерактивних методик на всіх рівнях освіти та удосконалення складових освітнього простору відповідно до викликів глобалізації. Так, ключові досягнення у сфері науки відповідають сучасним тенденціям глобалізації. Наприклад, досягнення команди МОН у сфері науки та інновацій у 2020 році (напередодні війни) показали високий потенціал країни (рис. 53).

Метою вищої освіти в Україні є інтелектуальний, культурний і професійний розвиток особистості, формування якісного людського капіталу та згуртування суспільства для утвердження України як рівноправного члена європейської спільноти, розбудова ефективної інноваційної конкурентоспроможної економіки та забезпечення високих стандартів якості життя. Бачення вищої освіти України — конкурентоспроможна вища освіта України, яка має високу довіру у суспільстві; формує фаховий та науково-освітній потенціал країни шляхом реалізації якісних освітніх програм, досліджень і соціальних проектів; інтегрована у європейський освітній та дослідницький простори [16].

Рис. 53. Досягнення команди МОН у сфері науки та інновацій [27].

Із метою розвитку сфери науки та інновацій, інтеграції до Європейського дослідницького простору Міністерством освіти і науки України визначено індикатори, які необхідно досягнути до 2032 року:

- збільшити кількість дослідників (з 51 тис. до 56 тис. осіб);
- збільшити частку дослідників віком до 40 років з 30,7% до 34%;
- наукова та науково-технічна діяльність повинна відповідати сучасним світовим тенденціям;
- збільшити частку інноваційно активних підприємств з 16,8% до 34,7%;
- створити нові можливості для фінансування досліджень;
- розширити можливості для роботи науковців та інноваторів;
- збільшити залученість бізнесу до науки та інновацій;
- активізувати міжнародну науково-технічну співпрацю [25].

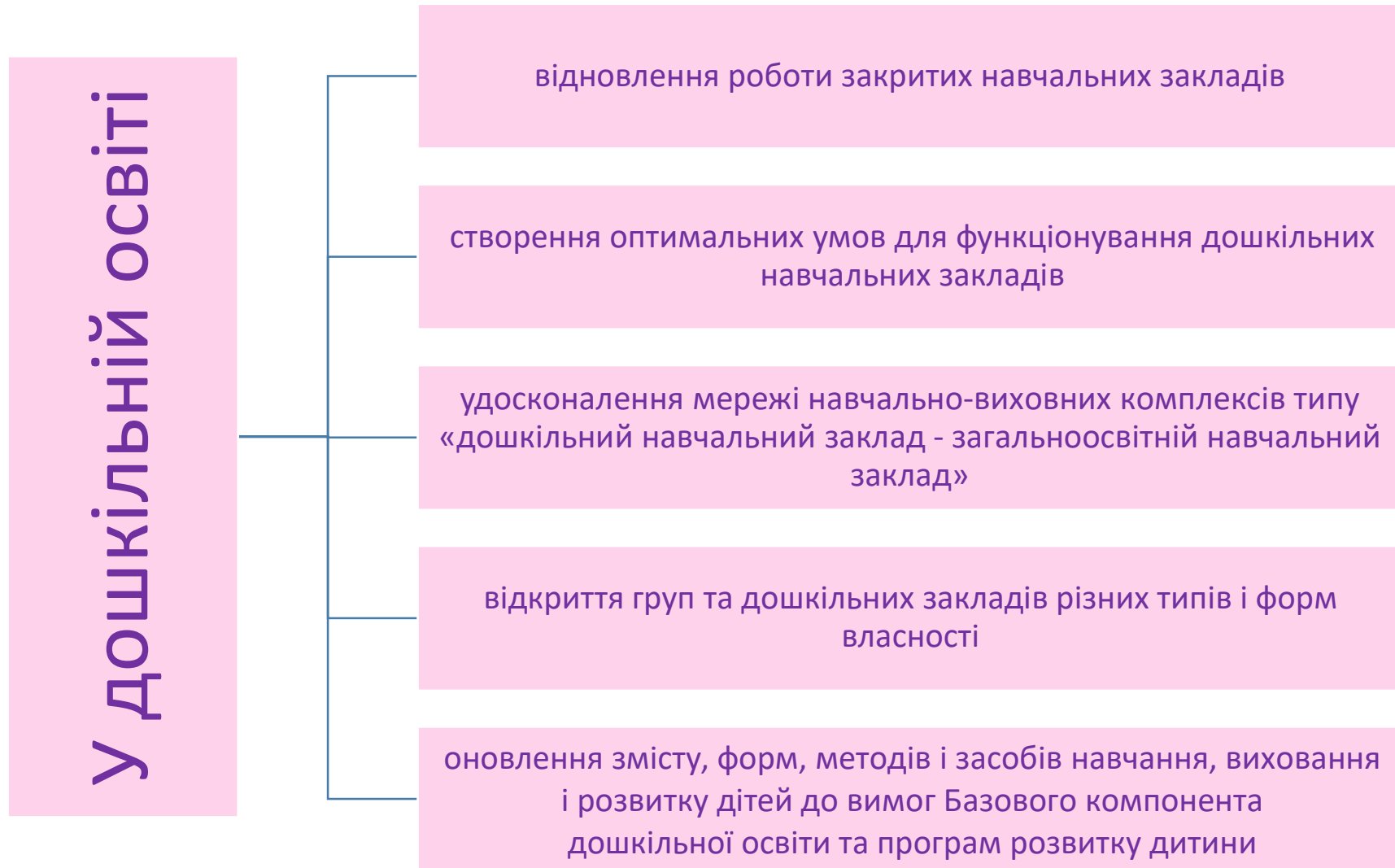
Стратегія розвитку системи освіти повинна будуватися відповідно до сучасних процесів інтеграції та повинна відповідати вимогам переходу до постіндустріальної цивілізації. Стратегічними напрямками державної політики повинні стати: реформування системи освіти; оновлення нормативної бази; модернізація структури, змісту та організації освіти; створення закладів освіти різних типів і форм власності; забезпечення доступності освіти; підвищення якості освіти на інноваційній основі; вдосконалення інформаційно-ресурсного забезпечення освіти; забезпечення якісного моніторингу системи освіти; підвищення статусу науково-педагогічних працівників; створення сучасної матеріально-технічної бази системи освіти. В сучасних умовах пріоритетом розвитку освіти є впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Заходи, спрямовані на забезпечення інформатизації освіти, задоволення освітніх інформаційних і комунікаційних потреб учасників навчально-виховного процесу, передбачають:

- 1) формування та впровадження інформаційного освітнього середовища поряд із традиційними засобами та технологіями;
- 2) розроблення індивідуальних модульних навчальних програм різних рівнів складності;
- 3) створення інформаційної системи підтримки освітнього процесу;
- 4) повне забезпечення закладів освіти комп'ютерними комплексами;
- 5) створення електронних підручників та енциклопедій;
- 6) розвиток мережі електронних бібліотек;
- 7) удосконалення системи дистанційного навчання;
- 8) забезпечення навчально-виховного процесу засобами інформаційно-комунікаційних технологій;
- 9) створення системи інформаційно-аналітичного забезпечення у сфері управління навчальними закладами, інформаційно-технологічного забезпечення проведення моніторингу освіти [28].

Для здійснення стабільного розвитку національної системи освіти необхідно наступні заходи (рис. 54).

Заходи щодо розвитку національної освіти [28]

У загальній середній освіті

обов'язкове здобуття повної загальної
середньої освіти

здійснення оптимізації мережі
загальноосвітніх закладів освіти

урізноманітнення моделей організації
освіти, створення умов для розвитку мережі
загальноосвітніх закладів освіти, заснованих
на приватній формі власності

оновлення організації навчально-виховного
процесу

підвищення ефективності навчально-
виховного процесу

посилення професійної орієнтації,
забезпечення профільного навчання

У вищій освіті

приведення мережі ЗВО у відповідність із потребами розвитку економіки та запитів ринку праці

розширення автономії закладів вищої освіти

перегляд та затвердження нового переліку професій науково-педагогічних працівників

розроблення стандартів вищої освіти

залучення роботодавців до співпраці з вищими навчальними закладами

вдосконалення процедур і технологій зовнішнього незалежного оцінювання випускників

переоснащення навчальної, науково-методичної та матеріально-технічної бази навчальних закладів

г)

д)

Рис. 54 Заходи щодо розвитку національної освіти [28]:

а – у дошкільній освіті, б – у загальній середній освіті, в – у професійно-технічній освіті, г – у вищій освіті,
д – у післядипломній освіті

Демократизація суспільного життя країни в епоху глобалізаційних перетворень потребує удосконалення системи національної освіти на всіх рівнях державного регулювання освіти: дошкільної освіти загальної середньої освіти, професійно-технічної освіти, вищої освіти та післядипломної освіти відповідно до умов впровадження інноваційної моделі економіки та інтеграції України у європейське і світове освітнє середовище.

Таким чином, сучасна освіта в умовах глобалізаційних процесів є інноваційною складовою побудови та розвитку демократичного цивілізованого суспільства на засадах впровадження наукових досягнень, новітніх знань, інтерактивних методів і прийомів у навчання з елементами практичного застосування та отримання виробничого досвіду здобувачами освіти. Для отримання позитивного результату в процесі досягнення ефективності в галузі освіти необхідно визначити та реалізувати такі напрями удосконалення освіти:

1) побудувати сучасну систему управління національною освітою відповідно до конкурентного бізнес – середовища та глобалізаційних викликів епохи, яка буде підґрунтям прийняття грамотних управлінських рішень щодо механізму взаємодії освіти з іншими інститутами державного регулювання та забезпечуватиме інтенсивний розвиток та якість освіти;

2) здійснювати підготовку професійних менеджерів, що здатні діяти відповідно до ситуацій на засадах ефективного ресурсовикористання та ресурсозбереження;

3) активно впроваджувати євроінтеграційні процеси в систему національної освіти з урахуванням позитивного досвіду та сучасного механізму дії систем освіти різних країн;

4) реформувати систему освіти згідно світових та європейських тенденцій реформування освіти в умовах сучасних перетворень епохи;

5) регулярно проводити моніторинг якості освіти відповідно до сучасних умов функціонування ринку праці з метою виявлення необхідності кадрового забезпечення для суб'єктів господарювання;

6) оновити матеріально-технічну базу та надати якісне інформаційно-ресурсне забезпечення закладів освіти;

7) сприяти підвищенню статусу науково-педагогічних працівників.

Результативність функціонування системи освіти на різних її рівнях є визначальним фактором зростання потенціалу розвитку національної економіки в майбутньому та надає можливість збільшення частки

наукоємної продукції з великою доданою вартістю у валовому внутрішньому продукту країни.

Автор сподівається, що його внесок у розв'язання названих проблем буде сприяти удосконаленню системи освіти, ефективному механізму навчання та прийняття грамотних сучасних управлінських рішень з метою піднесення ролі та значення освіти й підвищення конкурентоспроможності української економіки.

Список використаних джерел

1. Макбурні Г. Глобалізація: нова парадигма політики вищої освіти. *Вища школа*. 2001. № 1. С. 104-119.
2. Дем'янчук О. Глобалізація вищої освіти: огляд сучасних світових проблем. *Людина і політика*. 2002. № 1. С. 4-82.
3. Сенченко М. Україна: шляхом незалежності чи колонізації? *Персонал*. 2008. № 1. С. 50-59.
4. Сенченко М. Негативні наслідки інформаційно-комп'ютерної революції. *Вісн. Книжкової палати*. 2001. № 9. С. 3-7.
5. Кувалдін В. Б. Глобалізація та народження мегасуспільства. *Практична філософія*. 2001. № 2. С. 3 – 23.
6. Панарін А. С. Виклик глобалізації. *Персонал*. 2002. № 9. С. 24-30.
7. Поляков М. В., Савчук В. С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. Київ : Генеза, 2004. 416 с.
8. Бородько М. В. ЮНЕСКО: історія створення та сучасна структура. *Педагогіка*. 2002. № 2. С. 81 – 89.
9. Лакост М. К. Хроніка великого задуму: ЮНЕСКО 1946. 1993. Київ, 1994.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
11. Закон України « Про освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 38-39, ст.380). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
12. Управління навчальним закладом : навч.-метод. посібник. У 2-х ч. Ч. 1 : Абетка менеджера освіти / О. І. Мармиза, О. М. Касянова, В. В. Григораш та ін. Харків : Веста ; Видавництво «Ранок» 2003. 160 с.
13. Боголіб Т.М. Принципи управління вузом: Монографія: Київ : Т-во «Знання» КОО, 2004. 204 с.
14. Статистичні дані. URL : https://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/osv.htm.
15. Статистичні дані. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/>.
16. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки. URL :

[https:// mon.gov.ua](https://mon.gov.ua).

17. Шкіль М. Тенденції і принципи дальшого розвитку вищої освіти. *Освіта і управління*. 1999. Т. 3. №3. С. 103–114.
18. Хамініч С. Ю. Управління підприємством на засадах освітнього потенціалу : монограф. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2006. 288 с.
19. Didenko A., Kovalenko-Marchenkova Ye., Kravets O., Lizut R. Cognitive approach to modeling population's quality of life. *Philosophy, Economics and Law Review*. Volume 1, no. 2, 2021, pp. 92-100.
20. Nikonova S.I. Humanization of higher technical education: the axiological aspect. *International Journal Of Applied And Fundamental Research*. 2013. № 2. URL: www.science-sd.com/455-24300 (22.01.2014).
21. Косолапов В. В. Информационно-логический анализ научного исследования. Киев : УкрНИИТИ, 1968. 352 с.
22. Надточій С. М. Формування готовності учасників освітньої діяльності до управління інноваційними процесами в ЗЗСО як педагогічна проблема : теоретичний огляд. URL : <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2021/1/35.pdf>
23. Хамініч С. Ю., Матвієць М. В. Інституціональне забезпечення інновацій у сучасному вимірі. Маркетинг освіти в умовах глобалізаційних викликів : монограф. / За заг. ред. проф. Хамініч С.Ю.; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро : Вид-во «НоваІдеологія», 2020. 210 с.
24. Горблюк С. Особливості формування національної інноваційної системи України. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. пр. Харків : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр». 2016. Вип. 4 (68). С. 67-72.
25. URL : <https://mon.gov.ua/ua/news/golovni-dosyagnennya-u-sferi-nauki-ta-inn>.
26. Статистичні дані. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/innovatsii-transfer-tehnologiy/2019/07/03/stan-innov-diyaln-2018f.pdf>.
27. URL : <https://mon.gov.ua/ua/news/dosyagnennya-komandi-mon-u-sferi-nauki-ta-innovacij-u-2020-roci>.
28. Гальцова О.Л., Трохімець О.І. Інституційні трансформації системи освіти в національній економіці: зарубіжний досвід та перспективи для України. *Маркетинг освіти в умовах глобалізаційних викликів* : монограф. / За заг. ред. проф. Хамініч С.Ю.; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро : Вид-во «НоваІдеологія», 2020. 210 с.

2.5. Людський капітал як фактор розвитку національної економіки

Тетяна Альошина, к.е.н, доцент

Надія Фісуненко, к.е.н, доцент

Олена Усенко, аспірант

У роботі розглянуто теоретичні та практичні аспекти розвитку людського капіталу, який займає одне з провідних місць у функціонуванні держави та охоплює усі аспекти участі людини у розвитку національної економіки.

Авторами розглянуто поняття «людський капітал» та його формотворчі категорії «капітал» та «людина», проаналізовані підходи вітчизняних та зарубіжних вчених щодо визначення поняття «людський капітал» та встановлено, що на теперішній час відсутнє єдине визначення даного поняття. Були досліджені існуючі елементи, складові та рівні людського капіталу та зроблена їх систематизація. За результатами дослідження встановлено, що людський капітал формується у загальному та специфічному вимірі, містить базовий, професійний та кваліфікаційний складники, а також проходить у процесі свого формування декілька етапів, серед яких формування, розвиток, збереження. Основним джерелом формування та розвитку людського капіталу є інвестиції в останній.

Проаналізовані методи оцінки та показники ефективності людського капіталу. Розглянуті методи оцінки ефективності людського капіталу на рівні підприємства та країни. Виявлено взаємозв'язок між формуванням людського капіталу країни та розвитком національної економіки.

Авторами використані офіційні дані Статистичної служби України для проведення аналіз розвитку людського капіталу України за основними складниками останнього. Проаналізовані кількісні та якісні показники населення країни, робочої сила, зайнятих та безробітних. Розглянуті статистичні дані, що демонструють розвиток професійного складника людського капіталу.

За даними звітів ООН щодо «Розвитку людського капіталу» проаналізовано індекс людського розвитку України за останні п'ять років, визначено місце країни в рейтингу країн світу. Проаналізовано обсяги інвестування держави в розвиток людського капіталу. Визначено

пріоритетні орієнтири розвитку людського капіталу України.

Формування та розвиток людського капіталу є не тільки важливим орієнтиром розвитку потенціалу держави, а й першочерговим завданням керівників підприємств будь-якої галузі, оскільки людини є найпотужнішим фактором створення конкурентоспроможності та базовою передумовою досягнення економічного зростання держави.

У сучасних умовах функціонування економіки, інтелект, знання та здібності людини стають ключовими факторами розвитку виробництва. Саме тому, працівник є головною рушійною силою економічного зростання, ефективне використання знань та умінь якого, дає змогу знаходити та ефективно використовувати наявні ресурси. Елементи, складники та рівні розвитку людського капіталу поступово змінюють орієнтири традиційних ресурсів та визначають економічні пріоритети сьогодення, що засновані на знаннях, спрямованих на вирішення важливих питань стосовно розвитку національної економіки.

Формування, розвиток та управління людського капіталу є цілим самостійним розділом економічної науки, що сформувалась в середині ХХ сторіччя. Відповідна теорія була започаткована американськими економістами та пояснювала роль людини в процесі виробництва.

Слід зауважити, що у терміні «людський капітал» ключовим терміном є категорія «капітал», що у відповідному визначенні розглядається як основний елемент суспільного багатства. Вчення про капітал пов'язане з різними соціально-економічними вченням різних економічних шкіл у різні періоди розвитку суспільств.

Так, А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс, розглядали капітал як вартість, що приносить додану вартість, тоді як Е. Бем Баверк, П. Сраффа вважали, що капітал є частиною багатства, що бере участь у процесі виробництва. Ф. Візер, І. Фішер, Дж.С.Мілль вважають, що капітал – це накопичене багатство, а Дж. Р. Хікс розглядає капітал як грошову вартість, що відображена на бухгалтерських рахунках фірми [1, с. 65].

А. Сміт зробив суттєвий внесок у розвиток та дослідження змісту поняття «капітал», а також продовжив ідеї Ф.Кене щодо структури капіталу. А. Сміт називав гроші як «велике колесо обігу, хоча і є нарівні з іншими знаряддями виробництва частиною капіталу» [2].

Послідовником наукової думки А. Сміта став Д. Рікардо, який описував категорію капітал як «частину багатства країни, що використовується у виробництві й складається з їжі, одягу, інструментів, сировини, машин тощо, необхідних для приведення в рух праці» [3].

Схоже визначення капіталу надавав і вчений Т. Мальтус, який під «капіталом розумів таку частину запасу країни, що утримується або

застосовується з метою отримання прибутку при виробництві та розподілі багатства» [3, с. 245].

Вчений К. Маркс модернізував вчення Сміта та Рікардо та розглядав капітал із трьох позицій: з позиції відносин, з позиції процесу та з позиції вартості [4, с. 58]. Саме К. Маркс визначив капітал як додаткову вартість, оскільки, на відміну від своїх попередників, вчений визначав капітал не лише як речову форму, а й визначав останній як класові відношення [5].

Капітал з позиції капіталізації людської праці уперше розглянув А. Сміт. Вчений уперше розглянув як носія капіталу і вартості [1]. Продовжувач думок Сміта, вчений Д. Рікардо започаткував думку про людський капітал через трактування різного рівня розвитку країн, який, на його думку, обумовлений саме нестачею освіти у всіх прошарках населення [1].

Неокласик економіки А. Маршалл вважав, що знання є один із потужних двигунів виробництва [6, с. 400] і, тим самим, підкреслював інтелектуальну роль людини у створенні капіталу.

Термін «людський капітал» був вперше запропонований у 1961 році американським лауреатом Нобелівської премії вченим-економістом Теодором Шульцем. Останній визначив людський капітал як окрему категорію та стверджував, що в людський капітал, необхідно здійснювати інвестиції так само, як в інші види капіталу. На думку Шульца, інвестування в людей та їх здібності, здоров'я та розвиток, сприятиме підвищенню рівня продуктивності праці та збільшенню добробуту суспільства [7, с. 9].

Наукове трактування економічної категорії «людський капітал» був поданий лауреатом Нобелівської премії (1992 р.) Гаррі-Стенлі Беккером. Науковець запропонував застосовувати такі види витрат для формування людського капіталу: витрати на освіту, підготовку та перепідготовку кадрів на виробництві; витрати на комп'ютерну підготовку; витрати на технологічні інновації; витрати на охорону здоров'я, екологію і фізичну культуру [8, с. 19].

За визначенням Г. Беккера, «людський капітал – це ефективне використання сукупності природжених здібностей та отриманих знань, навичок, мотивації людини, що сприяє збільшенню доходу» [9, с. 162].

Згідно з визначенням в економічному словнику-довіднику за редакцією С. Мочерного, «людський капітал – це отримані знання, навички, енергія людей. Інвестиціями в людський капітал вважаються витрати на здобуття освіти, інформації, кваліфікації, на підтримку здоров'я, виховання дітей і т.д.» [10, с. 155].

У вітчизняній науці теорія людського капіталу, як і визначення

відповідного поняття, найбільшого відображення знайшли у роботах вагомим О. Грішної. На думку останньої «людський капітал – це сформований і розвинений у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, що цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці і завдяки цьому впливає на зростання доходів свого власника, прибутку підприємства та національного доходу» [11, с. 34–35].

Н. Голікова розглядає людський капітал як вартість запасу здібностей, досвіду і знань, залученого до системи господарювання і капіталізованого на основі відносин найму, здатного приносити прибуток [12, с. 9].

С. Гинда вважає, що «людський капітал - це інтенсивний продуктивний фактор розвитку економіки та суспільства, що включає освічену частину трудових ресурсів, знання, інструментарій інтелектуальної й управлінської праці, середовище проживання і трудової діяльності» [13].

На думку Ю. Гуменюк «людський капітал – це міра втілених у людині природних здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації, професійного досвіду, стану здоров'я, якості харчування та їх здатність приносити дохід» [14].

За визначенням В. Островерхова, «людський капітал є сукупною здатністю людини до освоєння і накопичення знань, умінь, компетенцій, а також запас здоров'я та створення на цій основі конкурентних товарів і послуг, прийняття, переробки, використання, відтворення і передавання інформації» [15].

Систематизація трактувань дефініції «людський капітал» представлена в табл. 50.

Таблиця 50

Сутність дефініції «людський капітал» у літературних джерелах

<i>№</i>	<i>Автор</i>	<i>Сутність дефініції</i>
1	Беккер Г. [9]	Людський капітал – це ефективне використання сукупності природжених здібностей та отриманих знань, навичок, мотивації людини, що сприяє збільшенню доходу.
2	Шульц Т. [7]	Людський капітал – це сукупність знань і кваліфікацій, що виконувала подвійну функцію – засобу виробництва і предмета тривалого користування.

№	Автор	Сутність дефініції
3	Антонюк В., Бородіна О., Іванов М., Сумарокова Є. [16]	Людський капітал – це сформований у результаті інвестицій і накопичень людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивації, що використовуються в тій чи іншій сфері суспільного відтворення, що сприяє росту продуктивності праці і виробництва і тим самим впливають на зростання прибутків (заробітків) даної людини.
4	Бондар С. [12, с. 143]	Людський капітал – людський капітал, здатність людини приносити прибуток, він охоплює природні здібності людини, її талант, освіту, набуту кваліфікацію
5	Гинда С. [13]	Людський капітал – це інтенсивний продуктивний фактор розвитку економіки та суспільства, що включає освічену частину трудових ресурсів, знання, інструментарій інтелектуальної й управлінської праці, середовище проживання і трудової діяльності
6	Головінов О. [17, с. 65]	Людський капітал – це сформований і накопичений у процесі економічних й інноваційних інвестицій у людину запас здібностей, здоров'я, знань, кваліфікації, навичок, умінь, досвіду, мотивацій, мобільності, результатом продуктивного використання якого є зростання доходу його власника й власника речовинного капіталу, у межах якого він реалізується.
7	Грішнова О. [11]	Людський капітал – це економічна категорія, яка характеризує сукупність сформованих і розвинених унаслідок інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, що перебувають у їхній власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності праці і завдяки цьому впливають на зростання доходів (заробітків) свого власника та національного доходу.
8	Гуменюк Ю. [14]	Людський капітал – це міра втілених у людині природних здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації, професійного досвіду, стану здоров'я, якості харчування та їх здатність приносити дохід.
9	Лук'янченко М. Муромець Н. [24, с. 15]	Людський капітал – це сформований або розвинений внаслідок інвестицій та накопичений людьми певний запас здоров'я, знань, здібностей, досвіду, мотивації, що цілеспрямовано використовуються в тій чи іншій галузі суспільного виробництва, сприяє зростанню

<i>№</i>	<i>Автор</i>	<i>Сутність дефініції</i>
		продуктивності праці і завдяки цьому впливає на ріст доходів (заробітків) його володаря.
10	Островецька В [15]	Людський капітал є сукупною здатністю людини до освоєння і накопичення знань, умінь, компетенцій, а також запас здоров'я та створення на цій основі конкурентних товарів і послуг, прийняття, переробки, використання, відтворення і передавання інформації.

Розглянуті визначення дозволили систематизувати підходи до трактування поняття «людський капітал». Останній можна розглядати з позиції наступних підходів:

- особистісний підхід розглядається через власний актив працівника, який останній використовує на власний розсуд;
- ресурсний підхід розглядається як сукупність усіх якостей та здібностей працівників, які здатні генерувати потік майбутніх доходів для людини, домогосподарства та підприємства;
- інвестиційний підхід визначає людський капітал як нематеріальний актив, який накопичується та примножується за рахунок інвестицій в освіту, мотивацію, охорону здоров'я, міграцію, відпочинок;
- синергетичний підхід визначається через здібності та якості індивіда, які перетворюються у капітал, національне багатство тільки в процесі інтелектуалізації праці, освітніх, професійних, культурних можливостей людини;
- інноваційний підхід визначає людський капітал через форму людської життєдіяльності, яка реалізується через накопичення, передачу та створення нових знань для досягнення результату праці з метою створення суспільних благ.

Підсумовуючи теоретичні здобутки щодо визначення людського капіталу, автори вважають, що під людським капіталом необхідно розуміти сукупність здібностей, психофізичних властивостей, професійних та творчих навичок людини, що тісно пов'язані з діяльністю останньої та перебуває безперервний розвитку.

Проведений аналіз підходів до визначення поняття «людський капітал» показав, що людський капітал складається з певних характеристик, до яких найчастіше відносять рівень освіти, стан здоров'я, рівень культури, психофізичні особливості розвитку, соціально-психологічний рівень розвитку особистості, компетенції, навички та інші.

Найбільш повний перелік характеристик людського капіталу, представлено на рис. 55.

рівень освіти	• загальноосвітній рівень особистості
професійні знання та вміння	• можливість виконувати функції та обов'язки, розвиватись, вдосконалювати здібності та опановувати нові сфери діяльності
вроджені здібності	• індивідуальні властивості людини, які значною мірою визначаються генетикою
досвід	• напрацьовується в процесі трудової діяльності
стан здоров'я	природний стан здоров'я та набутий протягом життя, визначається способом життя, якістю харчування, заняття спортом
особисті риси та психологічні особливості	• фізична сила, працездатність, імунітет, темперамент, період активної трудової діяльності
мобільність	• здатність збирати, опрацьовувати, відбирати необхідну інформацію та ефективно її використовувати, також на її рівень впливає матеріальний стан людини
організація, активність, мотивація	• пошук вищого рівня доходу, кращого психологічного клімату, що сприяє накопиченню досвіду, спонукає до дії

Рис. 55. Характеристики людського капіталу [19-20]

*Джерело: систематизовано авторами

На думку авторів, перераховані вище характеристики відносяться до індивідуальних показників кожної окремої особистості. Для опису людського капіталу окремих груп людей на рівні підприємства, галузі чи країни, необхідно дещо укрупнити відповідний список.

Людський капітал має свою внутрішню структуру. Єдиної концепції щодо внутрішньої структури людського капіталу не існує, тому що існують принципові відмінності у визначенні поняття людського капіталу, методів його оцінки, методів оцінки ефективності інвестицій у людський капітал та ролі останнього в розвитку економіки.

Принциповими відмінностями у думках вчених щодо структури людського капіталу є різниця у структуруванні елементів людського капіталу. Оскільки суб'єкт може бути носієм і джерелом декількох видів капіталу, який трансформується у процесі трудової діяльності, доречно виділити в структурі людського капіталу такі види капіталу, який притаманний людині протягом життя (рис. 56).

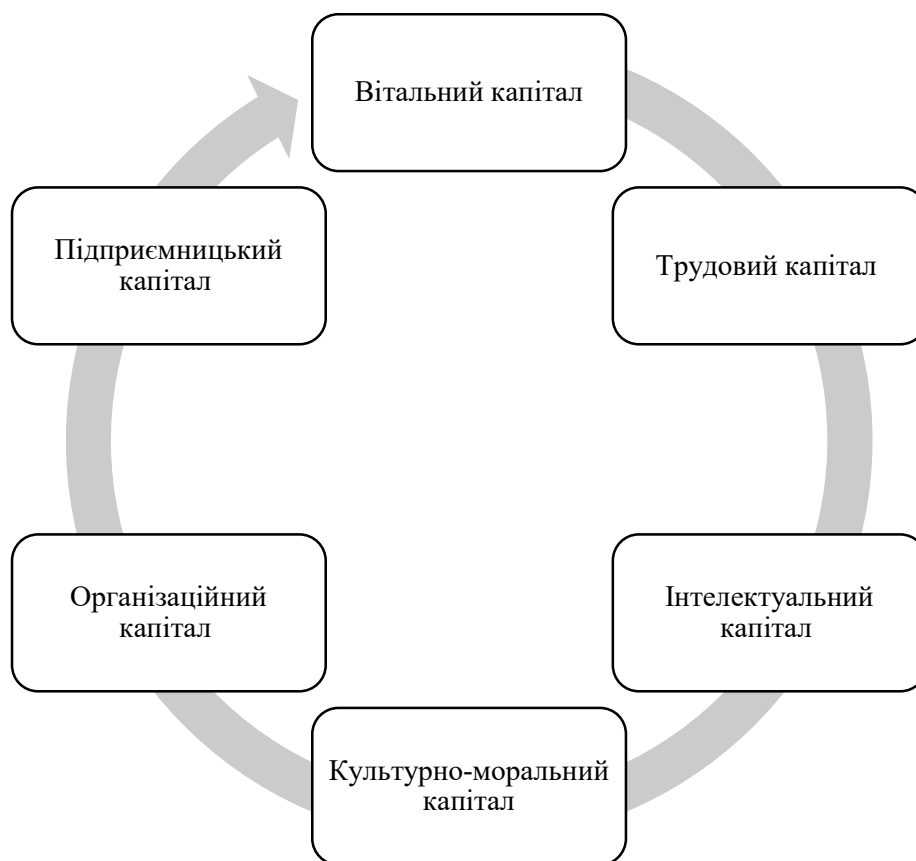

Рис. 56. Структура людського капіталу
*Джерело: систематизовано на основі [21]

Вітальний капітал є вродженою характеристикою людини та тим багатством, яке людей отримує споконвічно. Відповідний капітал пов'язаний зі станом фізичного та психологічного здоров'я, властивостями і типом характеру, а також закладеними в людині талантами [21].

Трудовий капітал характеризується кваліфікацією, виробничим навчанням, реалізується у праці кваліфікованих робітників і безпосередньо залежить від застосовуваної технології.

Індивідуальний інтелектуальний капітал – це прояв інтелекту соціального суб'єкта, що й представляє собою продукти його інтелектуальної діяльності, що мають соціально-економічну цінність і які забезпечують йому дохід і конкурентні переваги [21].

Культурно-моральний капітал характеризується нагромадженням інтелектуальних здібностей, освіченості, умінь, навичок, моральних якостей, кваліфікаційної підготовки індивідів, які використовуються в процесі здійснення соціальної діяльності.

Можна стверджувати, що культурно-моральний капітал у якісному й кількісному вимірі характеризує знання, уміння, кваліфікацію, моральні якості, здатності, образ і стиль життя, імідж індивіда та його соціальні зв'язки.

У економічному вимірі, культурно-моральний капітал – це сукупність витрат, пов'язаних з розвитком культурних характеристик індивіда.

Організаційний і підприємницький капітал характеризує ініціативність, ділову кмітливість, новаторські та організаторські здібності індивіда, а також рівень відповідальності останнього, почуття ощадливості й економії особи, висвітлює уміння ризикувати та інші властивості, необхідні для ведення бізнесу або керування [21].

Варто відмітити, що в науковій літературі виділяють різні рівні розвитку людського капіталу. Зазвичай виокремлюють три рівні, серед яких індивідуальний, корпоративний та національний рівні розвитку людського капіталу (рис. 57).

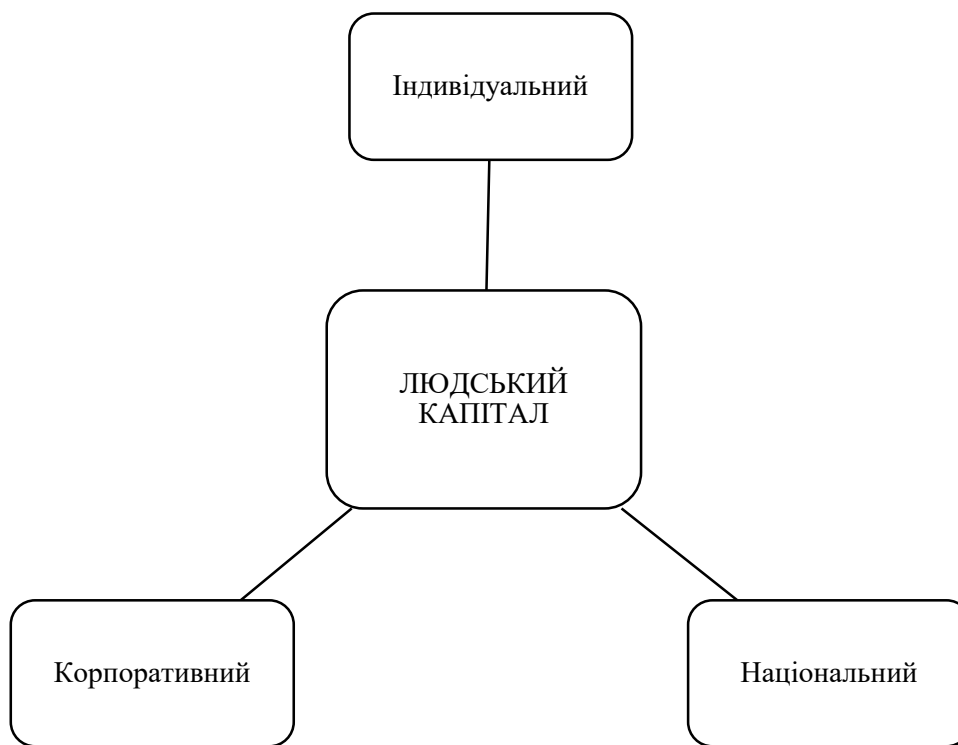

Рис. 57. Рівні людського капіталу

Індивідуальний або особистий людський капітал варто розглядати як нагромадження індивідуальних знань та навичок, які притаманні індивіду і набуті завдяки освіті, професійній підготовці, досвіду та дає йому можливість здійснювати трудову діяльність та отримувати доходи та інші блага [22, с. 73].

Корпоративний людський капітал – це особливий людський капітал організації, який поєднує кваліфікацію та професійні здібності працівників, має на меті активізацію творчо-креативної діяльності останніх, які у поєднанні з інноваційними управлінськими та інтелектуальними технологіями, забезпечують ефективний розвиток компанії загалом.

Національний людський капітал – це нагромаджені конкурентоздатні та високопродуктивні знання, інтелектуальний капітал, інновації та інноваційні технології, продуктивна та якісна праця, здоров'я, якість життя робітників, що забезпечують формування передумов для інноваційного розвитку країни та конкурентоздатності її економіки на світовому ринку. Національний людський капітал виступає частиною національного багатства країни [23].

Крім рівнів людського капіталу виділяють також складники

останнього.

Найбільш вживаний підхід до визначення та виокремлення складників людського капіталу запропонований ще Г. Беккером [9], відповідно до якого людському капіталі виділяють два компоненти: загальний та специфічний (спеціальний).

Вважається, що загальний людський капітал створюється завдяки довготривалих етапів загальної підготовки, завдяки якій індивід отримує знання, навички та здібності. Набуті знання, навички та здібності можуть бути використані в діяльності будь-якої організації, сфери чи галузі.

Щодо специфічного людського капіталу, то останній є результатом спеціальної цілеспрямованої підготовки, завдяки якій індивід здатний сформулювати та розвинути такі характеристики та отримати такий досвід, які можуть принести користь лише у діяльності тієї організації чи галузі, у межах якої вони були отримані. Окрім того, на думку групи західних дослідників, специфічний людський капітал також слід розглядати як «економічний зиск від тривалих стійких трудових відносин» [24].

Порівняльна характеристика загального та специфічного людського капіталу представлена у табл. 51.

Таблиця 51

Порівняльна характеристика загального та специфічного людського капіталу

<i>Ознака порівняння</i>	<i>Загальний людський капітал</i>	<i>Специфічний людський капітал</i>
Особливості формування	Зальна освіта або формальне навчання	Специфічне навчання в межах певної організації, галузі або безпосередньо на конкретному робочому місці
Суб'єкти формування	Людина (домогосподарство) як носій людського капіталу, а також держава, що декларує безоплатність загальної освіти та охорони здоров'я	Людина та працедавець, який зацікавлений у навчанні та підвищенні кваліфікації своїх робітників, що є основою збільшення продуктивності праці та збільшення заробітку
Сфера використання людського капіталу	Ринок праці без будь-яких обмежень	Доцільний лише в діяльності тієї організації, де його було сформовано. Іноді за її межами взагалі не може бути використаний

<i>Ознака порівняння</i>	<i>Загальний людський капітал</i>	<i>Специфічний людський капітал</i>
Продуктивність праці та рівень заробітної плати	Сукупність загальних характеристик людського капіталу, які є підґрунтям для збільшення продуктивності	Сукупність специфічних характеристик людського капіталу, які є підґрунтям для збільшення продуктивності в межах лише конкретної організації чи галузі
Мобільність індивіда	Повна просторова мобільність	Зниження мобільності, за рахунок втрати унікальності набутих навичок поза межами визначеної організації

Людський капітал, як будь-який інший вид капіталу, схильний до зносу з часом. Знос людського капіталу пов'язаний з проблемами із здоров'ям, застарілістю знань, втратою здібностей і навичок, що виникають з часом. Саме тому, у системі створення людського капіталу важливе місце займає відтворення людського капіталу.

Просте відтворення людського капіталу характеризується підтримкою людського капіталу в необхідному об'ємі і стані, який обумовлено існуючими вимогами до його якості.

Звужене відтворення людського капіталу пов'язано з поступовою деградацією як кількісних, так і якісних, характеристик людського капіталу [25].

Відтворення людського капіталу є самостійною економічною категорією, яка характеризує сукупність специфічних соціально-економічних відносин, що виникають у зв'язку з формуванням, збереженням і використанням людського капіталу [25].

Функціонування людського капіталу в соціально-економічній системі проходить фази відтворення: формування, розвитку та використання (управління).

Процес формування людського капіталу здійснюється впродовж тривалого періоду утримання, виховання та навчання особи до початку трудової діяльності. Протягом трудової діяльності працівника людський капітал не тільки не зношується, але й збагачується шляхом набуття практичного досвіду, підвищення кваліфікації, що здебільшого відбувається в першій половині трудового періоду. Усвідомлення значення безперервного навчання протягом трудового життя є необхідним елементом прогресу суспільства та створення багатства нації, тобто процесу формування людського капіталу [26].

Якщо розглядати процес формування людського капіталу у

загальному та спеціальному вимірі, то формування загального людського капіталу відбувається у молоді роки та у межах дошкільної та загальної середньої освіти. Значну роль у формуванні загального людського капіталу також має родина, у колі якої передаються звичаї, традиції, формується менталітет, що у подальшому визначає модель поведінки людини у суспільстві.

Головним індикатором у формуванні базового або загального людського капіталу є безпосередньо сама людина, яка користується наданими державою можливостями та опосередковано коштами, вкладеними у підготовку та охорону здоров'я населення.

Формування специфічного людського капіталу передбачає отримання професійних знань, умінь та навичок, які отримує індивід унаслідок неформальної та формальної підготовки у межах визначеній організації за допомогою спеціальних тренінгів, мастер-класів, професійних курсів тощо.

У даному випадку основною формотворчою силою є бажання індивіда, який зацікавлений у розвитку власного людського капіталу та підвищення власного рівня унікальності, який першочергової ознаки кваліфікації в межах робочого місця чи галузі.

На думку Ю. Ю. Точиліної, у структурі людського капіталу варто виділяти три компоненти, які відповідають за різні аспекти людського розвитку. Відповідні компоненти представлені на рис. 58.

Рис. 58. Складники людського капіталу
*Джерело: систематизовано на основі [27]

Відповідно до запропонованої Ю.Ю. Точиліною класифікації, перший компонент людського капіталу є базовий складник, який визначає рівень здоров'я людини, включає у себе спадковість, психофізичний потенціал, моральне здоров'я та визначається загальним станом здоров'я людини.

Професійний складник характеризує загальні та спеціальні знання, професійні навички, компетенції та вміння, професійний досвід, творчі, організаційні та підприємницькі здібності людини, які активізуються за умови змінами у господарській діяльності та інноваційним зростанням.

Культурний складник, на думку автора Ю.Ю. Точиліною, займає найвищий рівень у структурі людського капіталу та характеризується мотивацією, загальним рівнем культури особистості, потенціалом соціальної взаємодії, особливостями соціалізації індивіда, принципами та правилами поведінки у соціумі, традиціями, ступенем включення у корпоративну культуру.

Необхідно зазначити, що формування людського капіталу це безперервний процес, який залежить від чинників та факторів, які впливають на його становлення.

У фахових виданнях вчені виділяють різноманітні класифікації факторів, що впливають на формування людського капіталу, які іноді мають неоднозначний характер. Так, Коляденко виділяє економічні, соціальні, демографічні та правові фактори, що впливають на формування людського капіталу [28].

До економічних факторів формування людського капіталу вчений відносить:

- матеріальних умов для повноцінного формування та відтворення людського капіталу;
- встановлення мінімальної оплати не нижче прожиткового мінімуму;
- забезпечення орієнтації на зростання оплати праці і соціальних виплат порівняно із зростанням споживчих цін.

Правові фактори формування людського капіталу містять:

- правові документів щодо регламентації взаємовідносин індивіда з державою та державними інституціями;
- регламентацію соціально-трудових відносин між роботодавцями і найманими працівниками;
- дотримання соціальних норм і правил поведінки для реалізації прав власності.

До соціальних факторів формування людського капіталу вчений включає:

- створення та забезпечення необхідних умов для задоволення

соціальних потреб людей;

- контроль за функціонуванням медичних, освітніх, культурно-спортивних закладів;
- забезпечення побутового обслуговування, енерго-, газо-, водо- і транспортного забезпечення.

Демографічні фактори, на думку автора, впливають на розвиток людського капіталу шляхом:

- покращення демографічної ситуації;
- створення і розвитку промислів і виробництв для забезпечення трудової діяльності індивідів;
- диверсифікації виробництва як передумови розширення можливостей реалізації людських здібностей;
- реалізації демографічної політики щодо стимулювання народжуваності.

Графічно відповідні фактори зображено на рис. 59.

Рис. 59. Основні фактори формування людського капіталу

*Джерело: систематизовано авторами на основі [28]

Вчений В. П. Антонюк у своїх працях пропонує інше структурування фактори, від яких залежить формування людського капіталу та поєднує їх у такі групи:

- демографічна;

- соціально-демографічна;
- соціально-ментальна;
- соціально-економічна;
- економічна;
- виробнича;
- інституційна;
- інтеграційна;
- екологічна [16, с. 41].

До демографічної групи чинників доречно віднести усі кількісні характеристики людського капіталу, а саме:

- чисельність населення;
- вікова та статева структура населення;
- темпи природного руху населення;
- середня тривалість життя;
- міграція.

Близькою групою чинників є соціально-демографічні чинники, які дають можливість оцінити ефективність функціонування людського капіталу за ступенем залучення у національній економіці. До відповідної групи чинників відносять:

- чисельність зайнятого та безробітного населення;
- адміністративно-територіальний поділ населення за рівнем зайнятості та безробіття;
- поділ населення за галузями та сферами економіки;
- тривалість трудоактивного періоду життя.

Соціально-культурний розвиток людського капіталу оптсують чинники, які входять до групи соціально-ментальних факторів:

- притаманні та переважаючі соціальні цінності та норми поведінки людей;
- соціальна цінність знань та освіченності;
- спрямованість на самореалізацію та визнання.

Пересічною групою факторів до передньої є група, яка описує соціально-економічні фактори, які описують людський капітал за наступними характеристиками:

- загальний рівень освіти та професійної підготовки населення;
- стан здоров'я та культури;
- система стимулювання праці;
- рівень розвитку соціальної інфраструктури;
- рівень техніко-економічного розвитку

Попередні групи факторів обумовлюють вплив наступної групи факторів як матеріального базису формування людського капіталу. До них

відносять:

- номінальні і реальні доходи населення;
- розподіл доходів по групах населення;
- показники бідності;
- доступність товарів та послуг;
- рівень інфляції;
- купівельна спроможність національної валюти;
- чистий національний дохід на душу населення;
- кредитно-фінансовий механізм;
- податкова система;
- розміщення продуктивних сил;
- рівень спеціалізації та кооперації виробництва;
- рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків.

Група виробничих факторів пов'язана з трудовою складовою людського капіталу та включають наступні фактори:

- ринок праці, попит на робочу силу;
- умови використання робочої сили;
- підвищення кваліфікації;
- соціальний розвиток персоналу

Інституціональні фактори, які впливають на формування людського капіталу реалізуються через законотворення та включають наступні фактори:

- закони та законодавчі акти, що регулюють права людини;
- законодавчі акти, які регулюють соціально-трудова сферу;
- державне нормування політики у сфері людського та соціального розвитку;
- забезпечення рівних прав та можливостей подолання дискримінації.

Наступна група факторів теж пов'язана з діяльністю держави, яка реалізується за рахунок інтеграційні апрцеси, які впливають на формування людського капіталу. До інтеграційних факторів відносять:

- 5) особливості державної інтеграційної політики;
- 6) співробітництва з іншими країнами світу;
- 7) рівень розповсюдження транснаціональних компаній з головним офісом в цієї країні;
- 8) ступінь підтримки населенням країни процесів глобалізації.

Окремою групою факторів, які безпосередньо впливають на розвиток людського капіталу є екологічні фактори. До них відносять наступні:

- загальний стан екології;

- якість питної води та продуктів харчування;
- санітарно-гігієнічні умови праці;
- рекреаційні ресурси.

Наступною фазою відтворення людського капіталу є його розвиток. Відповідно до концепції людського капіталу інвестиції в людину розглядаються як засіб збільшення продуктивності праці, а і як наслідок, визначають економічну ефективність останньої. Людський розвиток розглядається як чинник зростання продуктивності праці та національного доходу за умови, що це зростання впливає на розширення можливостей людей [29].

Під інвестиціями в людський капітал розуміють будь-яку дію, яка підвищує кваліфікацію та здібності людини і тим самим підвищує продуктивність праці робітників. Будь-які витрати, які сприяють підвищенню продуктивності індивіда, відносяться до інвестиції, оскільки останні здійснюються з метою багаторазової грошової компенсації у майбутньому [21, с. 171].

О. Грішнова вважає, що інвестицій у людський капітал є стратегічно орієнтованими витратами коштів інвесторів, а також часу та зусиль людини на формування та розвиток її продуктивних характеристик (здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, соціальної відповідальності) з метою підвищення ефективності їх використання і, як результат, отримання економічних та соціальних переваг як їх власником і його нащадками, так і іншими інвесторами» [31, с. 28].

Традиційно виділяють наступні види інвестицій в людський капітал:

- витрати на освіту – це інвестування в будь-який напрямок навчання як основне джерело формування робочої сили. загальна і спеціальна освіта, формальна і неформальна освіта, підвищення кваліфікації і перепідготовка;

- витрати на охорону здоров'я – це інвестиції у профілактику захворювань, медичне обслуговування, покращення життєвих умов, які є запорукою продовження тривалості життя, підвищення працездатності та продуктивності працівників;

- витрати на мобільність, завдяки яким працівники мігрують з місць відносно низької продуктивності праці на місця з відносно високою продуктивністю [29, с. 49].

О. І. Сахненко вважає, що базовими характеристиками для класифікації інвестицій в людський капітал мають бути види капіталу, які включають вітальний капітал, капітал здоров'я, культурно-моральний капітал, трудовий капітал, інтелектуальний капітал, організаційно-підприємницький капітал, соціальна мобільність, інформаційний

культура [32].

Відповідно до перерахованих видів капіталу, доречно виділити основні види інвестицій в людський капітал (рис. 60)

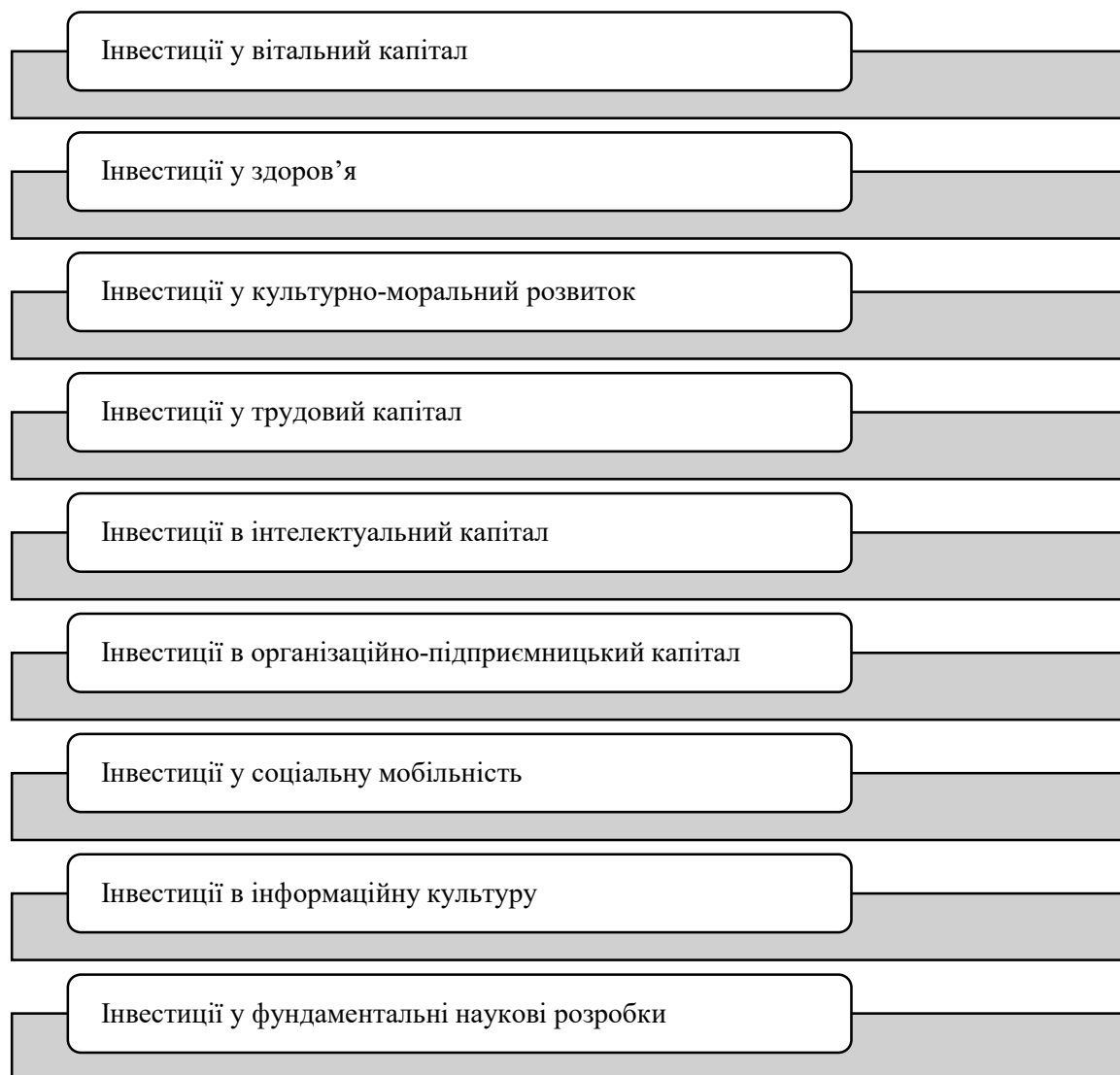

Рис. 60. Види інвестиції в людський капітал

Проаналізуємо більш детально запропоновану вище класифікацію:

Інвестиції у вітальний капітал є сукупністю витрат, вкладених батьками перш за все у власне фізичне та психологічне здоров'я, які були спадково отримані ними та набуті в результаті витрат та життєдіяльності, а також властивості, тип характеру й закладені таланти, які будуть передані дитині при народженні. Отже, інвестиції у такий капітал здійснюються ще задовго до народження дитини (інвестиції в батьків,

дідів та прадідів).

Інвестиції у здоров'я – це вклад у збереження працездатності людини за рахунок зменшення захворюваності і збільшення продуктивного періоду життя.

Рівень здоров'я цілком залежить від якості медичних послуг та системи охорони здоров'я. Якісні послуги охорони здоров'я є запорукою збереження здоров'я від народження до пенсійного віку, а також є підґрунтям більшої тривалості життя, яке в свою чергу забезпечує довготривалість та продуктивність праці. Отже, витрати на охорону здоров'я є довгостроковими інвестиціями з постійною віддачею.

Інвестиції в культурно-моральний капітал є сукупністю фінансових, розумових та час витрат, призначених для духовного та морального збагачення людини. Інвестиції у культурно-моральний капітал є важливим вкладенням, оскільки культура є інструментом створення культурного оточуючого світу людини, який оточує її, фізичні та духовні носії якого передаються з покоління в покоління.

Оскільки, культура тісно пов'язана з моральністю, нематеріальні інвестиції виражаються та «вкладаються» через сукупність принципів, стереотипів поведінки в рамках закону і моралі, правил, методів і способів досягнення поставлених цілей, рівня освіти. Можна виділити культуру поведінки, культуру праці, ділову культуру, культуру бізнесу та інші.

Інвестування у трудовий капітал є фінансуванням протягом життя, які сприяють накопиченню досвіду, трудових навичок, умінь та знань.

Отже, інвестиції у трудовий капітал – це сукупність витрат (фінансових, розумових, часу тощо) на формування інтелектуальної складової людського капіталу, поліпшуючи якість, підвищуючи рівень і запас знань, досвіду людини, а також витрати, пов'язані з мотивацією працівників до підвищення якості своєї праці, тобто зростання значення внутрішніх стимулів до праці (можливість самореалізації, задоволення від успіхів у роботі тощо) [32].

Інвестиції в інтелектуальний капітал, як і інтелектуальний капітал отримали свою актуальність порівняно недавно. У прогресивному суспільстві доведено, що люди, які володіють великим обсягом знань, інформації, займають кращі посади та займають більш вигідні місця у житті, отримують доходи від інтелектуальної власності.

Таким чином, інвестиції в інтелектуальний капітал – це сукупність фінансових, розумових та часових витрат, які сприяють пошуку та отримання необхідної інформації, систематизації та аналізу останньої з метою перетворення її у знання, навчання та виробничий досвід.

Інвестиції у організаційно-підприємницький капітал пов'язані з

розвитком умінь організовувати, створювати і вести успішний бізнес. Уміння керування бізнесом є складна здатність, яка формується за допомогою додаткового розвитку специфічних навичків.

Отже, у організаційно-підприємницький капітал це фінансові витрати, які пов'язані з відвідуванням тренінгів, семінарів, курсів ораторського мистецтва, участь у відповідних проектах щодо формування та розвитку економічного мислення, підприємницьких здібностей та навичок.

Інвестиції у соціальну мобільність є витратами переміщення і пошук економічно значимої інформації, яка сприяє переміщенню робочої сили на підприємства з вищою оплатою праці та більш пролуктивним використанням людського капіталу [29].

Інвестиції в інформаційну культуру пов'язані з витратами на пошук необхідної інформації, аналіз, систематизацією культурної інформації із різних сфер людської діяльності. Основою інформаційної культури є знання про інформаційне середовище, закони його функціонування, уміння орієнтуватися в інформаційних потоках. Інформаційна культура вносить якісно нові риси до складу життя людини, призводить до змін багатьох соціально-економічних, політичних і духовних уявлень.

До інвестицій у людський капітал деякі вчені відносять і витрати на фундаментальні наукові розробки, що обумовлено створенням не лише інтелектуальних новацій, на основі яких формуються новітні технології, а й перетворення самих людей у носії нових здібностей і потреб. Наука перетворюється на своєрідний генератор людського капіталу [29].

Таким, інвестиції у фундаментальні наукові розробки це вкладення у фундаментальні наукові дослідження з найважливіших проблем науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку суспільства й держави.

Деякі автори [33, с. 98] окремо виділяють серед видів інвестицій в людський капітал витрати на екологію та здоровий спосіб життя, а також культуру і дозвілля.

Фаза використання людського капіталу реалізується через залучення людей у різних сферах функціонування економіки держави. Ефективність використання останнього визначається за допомогою методів оцінки обсягів, результативності та економічної вигідності людського капіталу.

Необхідності оцінки людського капіталу обумовлена наступними причинами:

- оцінка людського капіталу дає можливість сформулювати

стратегічні напрямки розвитку країни;

- вимір людського капіталу є необхідною умовою при формуванні ключових показників діяльності будь-якого галузі національної економіки;

- оцінка ефективності людського капіталу дає можливість корегувати плани розвитку й мотивації персоналу;

- показники людського капіталу є інструментом комунікації, за допомогою якого аналізується інформація про стан, обсяги й динаміку людських ресурсів;

- оцінка людського капіталу дає можливість оцінити конкурентоспроможність працівників країни.

Оцінку показників людського капіталу необхідно здійснювати як на макро-, так і на мікрорівнях. Мікрорівень характеризує вартість витрат у навчання й розвиток людського капіталу підприємства. На макрорівні розглядають соціальні трансферти, надавані населенню державою як у натуральній, так й у грошовій формі [36, с. 15].

На думку П.Г. Перерви та В.А. Кучинського, оцінку людського капіталу на рівні підприємства доречно здійснювати через взаємозв'язок останнього з ринковим потенціалом підприємства.

Відповідні вчені пропонують оцінювати людський капітал не тільки через показники ефективного використання людського капіталу, а й через обсяг реалізованої продукції, прибуток від реалізованої продукції та еластичність ринкового потенціалу підприємства від людського капіталу [37].

Вчені П.Г. Перерва та В.А. Кучинський пропонують використовувати наступні показники при аналізі людського капіталу підприємства, які одночасно відображають ефективність використання робочої сили та її вплив на економічний потенціал підприємства. Перелік показників представлено нижче [37]:

1. Ефективний фонд робочого часу одного працівника – показник, який характеризує ефективність використання робочого часу і визначається як відношення фонду відпрацьованого працівниками часу (Фв.ч.) до середньооблікової чисельності працюючих (Чр) за наступною формулою:

$$\Phi_{\text{эф}} = \frac{\text{Фв.ч.}}{\text{Чр}}$$

2. Годинна продуктивність праці – показник, який характеризує якість організації трудового процесу і визначається як відношення обсягу товарної продукції (ТП) до фонду відпрацьованого працівниками часу (Фв.ч.) за наступною формулою:

$$\text{ПП}_{\text{год}} = \frac{\text{ТП}}{\text{Фв.ч.}}$$

3. Середньорічні витрати на персонал – показник, який характеризує розмір індивідуального людського капіталу і визначається як відношення річних інвестицій в людський капітал підприємства (ВП_{сер.р.}) до середньооблікової чисельності працюючих (Ч_р) за наступною формулою:

$$ВП_{сер.р.} = \frac{ВП}{Ч_r}$$

4. Віддача від витрат на персонал – показник, який характеризує ефективність витрат на персонал і визначається як відношення обсягу товарної продукції (ТП) до річних інвестицій в людський капітал підприємства (ВП) за наступною формулою:

$$ВВП = \frac{ТП}{ВП}$$

В своїх дослідженнях О.В. Захарова та В.В. Козюк пропонують оцінювати ефективність людського капіталу через інвестиції [38, 39].

Інвестиції у людський капітал, які на думку автора, повинні не лише забезпечувати максимальний рівень рентабельності, а також повинні підтримувати необхідний рівень соціальних гарантій і прав працівників [38-39].

На думку останнього, можна виділити такі складові ефекту від інвестування у людський капітал як фінансову, соціальну та економічну. Відповідні показники можуть бути використані для оцінки ефективності вкладення коштів у професійний розвиток працівників та тим самим забезпечити його подальше ефективне використання.

В.В. Козюк як показники інвестування пропонує такі:

- періодичність підвищення кваліфікації;
- відсоток коштів, інвестованих у людський капітал від загального фонду оплати праці підприємства; розмір коштів, що було інвестовано у людський капітал у розрахунку на одного працівника;
- розмір коштів, що було інвестовано у розвиток людського капіталу у розрахунку на одного працівника;
- розмір коштів, що було інвестовано в охорону здоров'я у розрахунку на одного працівника;
- питома вага коштів, що було інвестовано у людський персонал у загальних витратах підприємства;
- питома вага коштів, що було інвестовано у людський капітал в загальних витратах підприємства на персонал [38].

У якості показників ефективності інвестування у людський капітал В.В. Козюк виділяє показники, що визначаються через фінансову, соціальну та економічну складу.

Ефективність фінансової складової використання людського капіталу можливо оцінити завдяки:

- показників прибуток від людського капіталу;
- коефіцієнту окупності інвестицій у людський капітал;
- показників доданої вартість людського капіталу;
- показників доданої економічної людської вартості;
- показників ринкової вартості людського капіталу;
- рентабельності інвестування у людський капітал.

Ефективність соціальної складової використання людського капіталу необхідно оцінювати показників:

- середньої продуктивності праці;
- загального рівня плинності кадрів;
- коефіцієнту плинності молодого персоналу зі стажем роботи на цьому підприємстві до двох років.

Індикаторами ефективності інвестування в соціальну складову є такі:

- обсяг непродуктивних витрат робочого часу внаслідок наявного рівня захворюваності працівників;
- середня заробітна плата працівників.

Автори Я. Белінська та О. Шараєнко пропонують в своїй роботі багаторівневу оцінку людського капіталу [40] та на базі досліджень авторів А. Кучарчікова, М. Мічіак, М. Хітка відобразили підходи зарубіжних та вітчизняних авторів щодо оцінки ефективності інвестицій у людський капітал [41].

У дослідженні вказаних вище авторів зібрані наступні показники ефективності інвестицій у людський капітал, запропоновані різними авторами [41]:

1. Рентабельність інвестицій в людський капітал (Маньків Н.Г.)

$$HCROI = \frac{\text{чистий дохід від інвестицій}}{\text{витрати на інвестиції}}$$

2. Рентабельність інвестицій в людський капітал (Фіц–Енц Дж.)

$$HCROI = \frac{\text{дохід} - (\text{загальні витрати} - \text{ї витрати на оплату праці})}{\text{витрати на винагороду}}$$

3. Рентабельність інвестицій в людський капітал (Мануті)

$$HCROI = \frac{\text{прибуток до відсотків, податків та амортизації} - \text{ї витрати фінансового капіталу}}{\text{інвестиції в людський капітал}}$$

4. Цінність інвестицій у навчання (Еванс Дж.)

$$TIV = \frac{\text{інвестиції в навчання}}{\text{загальна кількість працівників}}$$

Вищеперераховані показники виражають ефективність

використання людського капіталу, а показник цінності інвестицій у навчання виражає затратність навчальної діяльності на одного працівника.

Оцінка людського капіталу на макрорівні здійснюється за допомогою загальнодержавних індикаторів розвитку людського капіталу. В Україні на національному рівні застосовуються загальнодержавні та регіональні індикатори для оцінки розвитку людського капіталу.

До загальнодержавних індикаторів розвитку людського капіталу відносять:

- демографічний розвиток;
- соціальне середовище;
- екологічна ситуація;
- умови проживання населення;
- розвиток ринку праці;
- матеріальний добробут населення;
- рівень освіти населення;
- стан та охорона здоров'я;
- фінансування в людський розвиток.

До індикатори розвитку людського капіталу на регіональному рівні відносять:

- макроекономічну ефективність;
- зовнішньоекономічну діяльність;
- фінансову сферу;
- інвестиційну привабливість;
- економічну інфраструктуру регіону тощо [42].

Вищезазначені індикатори показують важливість нарощування людського капіталу за рахунок здійснення інвестицій у людський капітал, реформування сфери охорони здоров'я та освіти, посилення соціальних гарантій та умов життя населення.

Слід зазначити, що інвестиції необхідно розглядати в якості джерела економічного розвитку. Саме тому важливого значення для забезпечення національного економічного зростання набувають інвестиції в людський капітал.

Людський капітал забезпечує економічне та технологічне зростання, а також, розвиток культурних, моральних, демократичних цінностей в суспільстві. Для оцінки розвитку людського капіталу країни необхідно використовувати кількісні та якісні показники розвитку людського капіталу України.

Для визначення кількісних характеристик людського капіталу

проаналізуємо передусім чисельність населення країни. Показники чисельності населення України у 2000-2021 рр. представлені у табл. 52.

Таблиця 52

Показники чисельності населення України у 2000-2021 рр., тис.осіб

Рік	Чисельність наявного населення			Чисельність постійного населення		
	всього	у тому числі		всього	у тому числі	
		міське	сільське		чоловіки	жінки
2000	49 429,8	33 338,6	16 091,2	49 115,0	22 754,7	26 360,3
2001	48 923,2	32 951,7	15 971,5	48 663,6	22 530,4	26 133,2
2002	48 457,1	32 574,4	15 882,7	48 240,9	22 316,3	25 924,6
2003	48 003,5	32 328,4	15 675,1	47 823,1	22 112,5	25 710,6
2004	47 622,4	32 146,4	15 476,0	47 442,1	21 926,8	25 515,3
2005	47 280,8	32 009,3	15 271,5	47 100,5	21 754,0	25 346,5
2006	46 929,5	31 877,7	15 051,8	46 749,2	21 574,7	25 174,5
2007	46 646,0	31 777,4	14 868,6	46 465,7	21 434,7	25 031,0
2008	46 372,7	31 668,8	14 703,9	46 192,3	21 297,7	24 894,6
2009	46 143,7	31 587,2	14 556,5	45 963,4	21 185,0	24 778,4
2010	45 962,9	31 524,8	14 438,1	45 782,6	21 107,1	24 675,5
2011	45 778,5	31 441,6	14 336,9	45 598,2	21 032,6	24 565,6
2012	45 633,6	31 380,9	14 252,7	45 453,3	20 976,7	24 476,6
2013	45 553,0	31 378,6	14 174,4	45 372,7	20 962,7	24 410,0
2014	45 426,2	31 336,6	14 089,6	45 245,9	20 918,3	24 327,6
2015	42 929,3	29 673,1	13 256,2	42 759,7	19 787,8	22 971,9
2016	42 760,5	29 585,0	13 175,5	42 590,9	19 717,9	22 873,0
2017	42 584,5	29 482,3	13 102,2	42 414,9	19 644,6	22 770,3
2018	42 386,4	29 371,0	13 015,4	42 216,8	19 558,2	22 658,6
2019	42 153,2	29 256,7	12 896,5	41 983,6	19 455,3	22 528,3
2020	41 902,4	29 139,3	12 763,1	41 732,8	19 343,5	22 389,3
2021	41 588,4	28 959,6	12 628,8	41 418,7	19 195,4	22 223,3

Відповідно до даних державної служби статистики за останні двадцять років чисельність наявного населення скоротилась на 7841,4 тис. осіб, тоді як чисельність постійного населення зменшилась 7696,3 тис. осіб. Зокрема, скорочення відбулося як за показником чисельності міського населення так і за показником чисельності сільського населення.

Слід відмітити, що найвищі показники скорочення чисельності населення відмічено у 2015 році, коли чисельність населення скоротилось на 2496,90 тис. осіб порівняно з попереднім роком.

Відповідне скорочення відбулось переважно серед міського населення та складало 66% від показника зменшення чисельності. Відповідна тенденція свідчить про скорочення чисельності людського капіталу.

Тенденції скорочення чисельності населення останніх п'яти років продемонстровані на рис. 61.

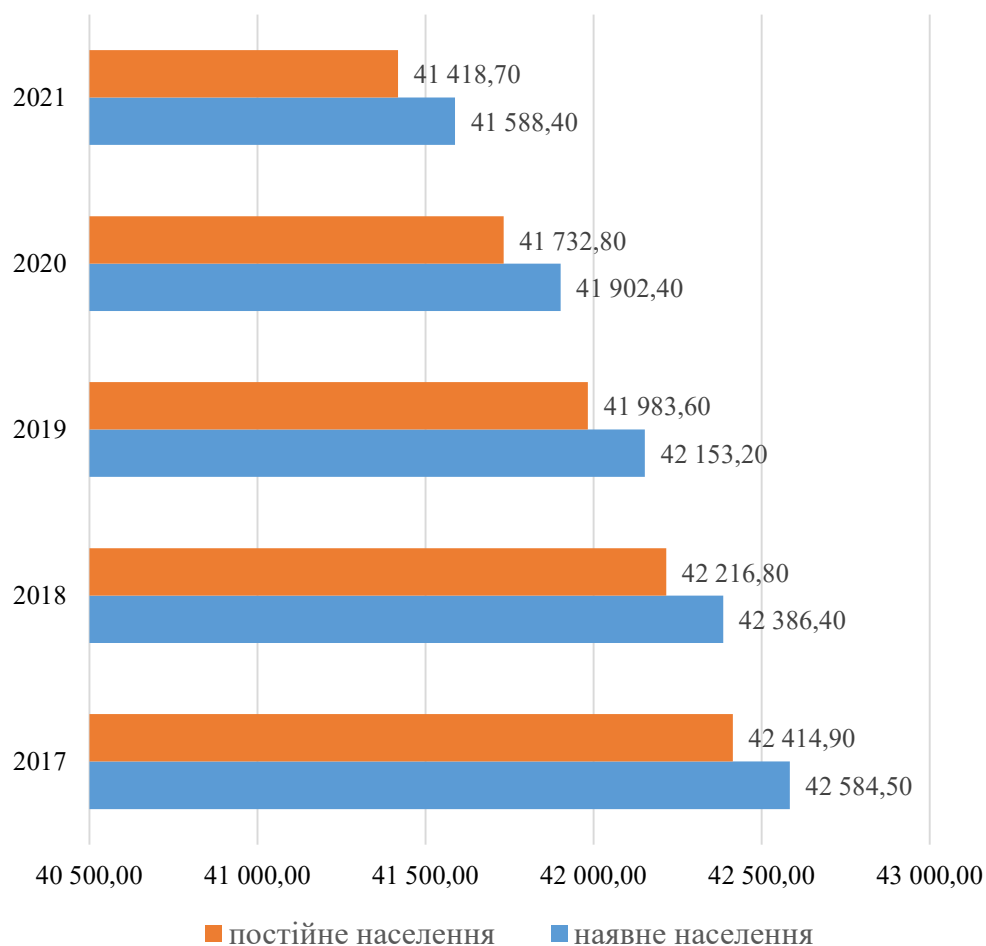

Рис. 61. Чисельність населення України у 2017-2021 рр, тис. осіб
*Джерело: систематизовано авторами на основі [43]

Ще одним показником, що характеризує людський капітал у кількісному вимірі є кількість робочої сили у віці від 15 років і старше. За даними Державної служби статистики України у 2021 р. кількість робочої сили становила 17,4 млн осіб., або 54,6 % до населення відповідного віку, у 2020 р. становив 17,7 млн осіб, або 55,1 %, у 2019 р. – 18,2 млн осіб., або 56,3 % [43].

Протягом відповідного періоду спостерігається скорочення робочої сили майже на 800 тис осіб. За відповідним показником показником відбулося скорочення на 2,8 млн осіб з 20,9 млн осіб у 2010 р. до 18,1 млн осіб у 2019 р. Протягом 2019-2021 рр чисельність робочої сили скоротилась на 744,4 тис осіб (табл. 53). Наведені дані засвідчують тенденцію до скорочення людського капіталу у досліджуваному періоді.

Таблиця 53

Показники робочої сили України у 2010-2021 рр., тис. осіб [43].

Рік	Робоча сила	Зайняті	Безробітні
2010	20 894,1	19 180,2	1 713,9
2011	20 893,0	19 231,1	1 661,9
2012	20 851,2	19 261,4	1 589,8
2013	20 824,6	19 314,2	1 510,4
2014	19 920,9	18 073,3	1 847,6
2015	18 097,9	16 443,2	1 654,7
2016	17 955,1	16 276,9	1 678,2
2017	17 854,4	16 156,4	1 698,0
2018	17 939,5	16 360,9	1 578,6
2019	18 066,0	16 578,3	1 487,7
2020	17589,5	15915,3	1 674,2
2021	17321,6	15610,0	1 711,6

Серед показників досліджуваного періоду, найбільшу увагу привертає перепад у кількісних показниках населення та робочої сили у період 2014–2015 рр. Зменшення населення протягом зазначених років склало 2,5 млн осіб. Відповідна тенденція зумовлена анексією Криму та російським вторгненням на схід України й окупацією частини Донецької, Луганської областей.

Ще однією кількісною характеристикою людського капіталу є складові робочої сили, до якої входять усі зайняті та безробітні у досліджуваному періоді. Відповідні показники представлені на рис. 62.

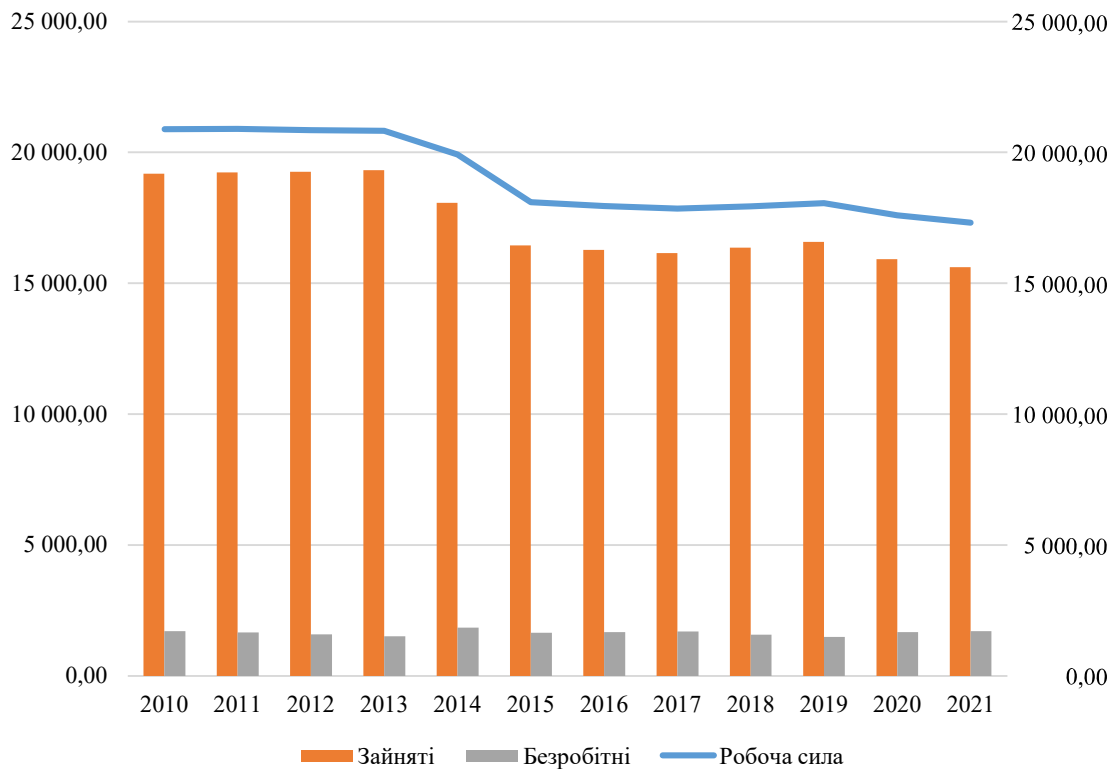

Рис. 62. Показники чисельності робочої сили, зайнятих та безробітних у 2010- 2021 рр., тис. осіб.

*Джерело: систематизовано авторами на основі [43]

Протягом останніх п'яти років чисельність зайнятого населення скоротилась на 546,4 тис. осіб, хоча протягом 2017-2019 рр простежувалась чітка тенденція до збільшення відповідного показника з одночасним зниження чисельності безробітних з позначки 1698,0 тис. осіб до 1487,7 тис. осіб.

У 2020-2021 рр простежується тенденція до зниження чисельності зайнятих та безробітних.

Проаналізовані дані демонструють негативної тенденції щодо скорочення робочої сили, яка зберігається тривалий час з причини від'ємного природного руху населення та міграції населення (табл. 54).

**Міграційний рух населення за типом місцевості
у 2002-2021 роках [43]**

	Усі потоки			міждержавна міграція		
	кількість прибулих	кількість вибулих	приріст/ скорочення	кількість прибулих	кількість вибулих	приріст/ скорочення
Міська та сільська місцевість						
2002	760 005	793 796	-33 791	42 473	76 264	-33 791
2003	762 033	786 243	-24 210	39 489	63 699	-24 210
2004	789 379	796 994	-7 615	38 567	46 182	-7 615
2005	763 222	758 639	4 583	39 580	34 997	4 583
2006	765 882	751 637	14 245	44 227	29 982	14 245
2007	758 292	741 454	16 838	46 507	29 669	16 838
2008	710 790	695 869	14 921	37 323	22 402	14 921
2009	642 819	629 372	13 447	32 917	19 470	13 447
2010	683 449	667 316	16 133	30 810	14 677	16 133
2011	669 397	652 301	17 096	31 684	14 588	17 096
2012	726 226	664 382	61 844	76 361	14 517	61 844
2013	675 942	644 029	31 913	54 100	22 187	31 913
2014	542 506	519 914	22 592	42 698	21 599	21 099
2015	533 278	519 045	14 233	30 659	21 409	9 250
2016	256 808	246 188	10 620	14 311	6 465	7 846
2017	442 287	430 290	11 997	28 360	20 234	8 126
2018	629 276	610 687	18 589	39 307	24 252	15 055
2019	576 032	554 520	21 512	45 011	26 789	18 222
2020	435 280	425 964	9 316	26 361	19 121	7 240
2021	476 925	455 664	21 261	41 724	22 587	19 137

Відповідно до даних таблиці зрозуміло, що в Україні переважає міграція до інших країн. Міграційний відтік людського капіталу обумовлено вищим розміром оплати праці за кордоном у порівнянні з Україною, хоча більшість трудових мігрантів мають на батьківщині родини, перераховували на їх утримання зароблені кошти та мали намір повернутися [40].

Окрім кількісних характеристик, для аналізу базового складника людського капіталу України доречно оцінити показники, що характеризують розвиток освіти в нашій країні, оскільки освіта безпосередньо впливає на економічне зростання та розвиток людського капіталу. У роботах Грішнєвої увага сфокусована на таких основних сферах впливу освіти на розвиток людського капіталу [44]:

– по-перше, освіта збільшує продуктивність кожного окремого працівника на початковому етапі формування та на другому етапі розвитку людського капіталу, а саме на робочому місці. Освіта робить працівника здатним до такої роботи, результати якої становлять вищу цінність та вищу оплачуваність. Саме тому, зростання кваліфікації і рівня

освіти економічно активного населення підвищує продуктивність праці та ефективність економіки;

– по-друге, освіта розвиває в людині ділові навички і підприємливість. У закордонних літературних джерела це явище називається «розподільчим ефектом освіти». Ефективність роботи працівника пов'язана зі здатністю виконувати певне коло завдань, розподільча ефективність – зі здатністю приймати правильні рішення;

– по-третє, освіта формує та стимулює чутливість людей до нових наукових ідей і технічних розробок, у зв'язку з чим вони швидше впроваджуються в практику. Прискорюючи впровадження науково-технічних відкриттів, освіта підвищує суспільну продуктивність праці та стимулює економічне зростання країни.

Оскільки базовий складник людського капіталу формується на етапі початкової, середньої та бакалаврської освіти, слід/потрібно проаналізувати показники формування людського капіталу України саме за цими складовими.

Формування базового рівня людського капіталу формується в декілька етапів. Перший етап – це закладання базових основ у вихованці дошкільних закладів освіти. Відповідний етап триває 4 роки. Динаміка показників чисельності вихованців дошкільних закладів у 2012-2020 рр представлені на рис. 63.

Необхідно відзначити, що найвищі значення відповідного показника зафіксовані у 2012/13 та 2013/14 рр., що прямопропорційно залежить від рівня народжуваності у 2010-2011 рр.

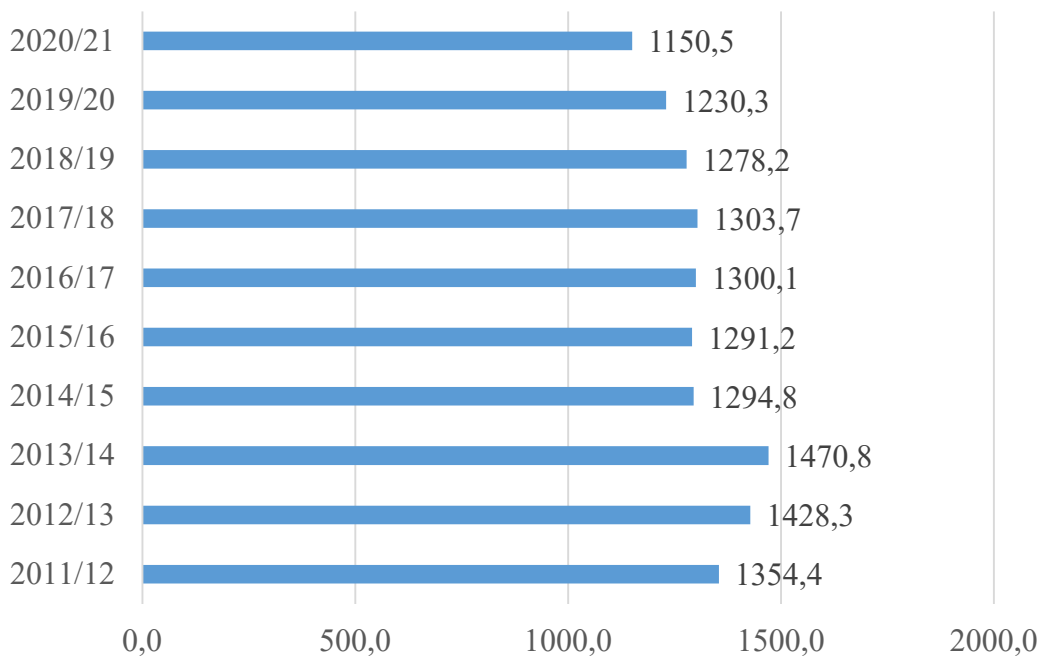

Рис. 63. Динаміка чисельності вихованців дошкільних закладів освіти у 2012-2021 рр, тис. осіб

*Джерело: систематизовано авторами на основі [43]

Другий етап формування базового рівня людського капіталу припадає на роки початкової шкільної освіти. Розвиток людського капіталу формується на рівні учнів 1-4 класів закладів загальної середньої освіти, які здобувають початкову освіту. Відповідний етап триває 4 роки.

Третій етап формування базового рівня людського капіталу відбувається на базі навчання 5 – 9 класів у закладах загальної середньої освіти. Відповідний етап найдовший та триває 5 років.

Завершальним етапом формування людського капіталу на базі середньої школи відбувається протягом отримання освіти учнями 10-11(12) класів. Відповідний етап триває 2-3 роки. Тривалість відповідного етапу залежить від року вступу дошкільного закладу освіти та передбаченої програми навчання.

Кількісні показники відповідних етапів останніх десяти років представлені на рис. 64.

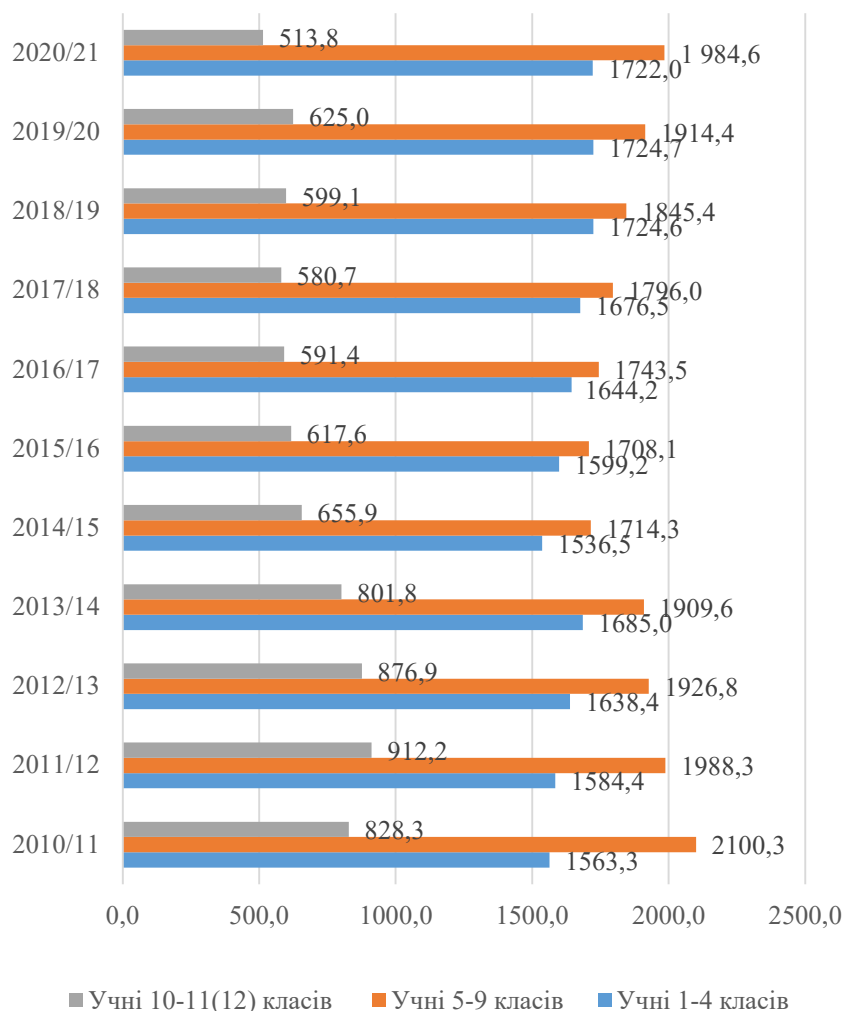

Рис. 64. Динаміка чисельності учнів закладів загальної середньої освіти в Україні у 2010-2020 рр., тис. осіб

*Джерело: систематизовано авторами на основі [43]

Наступний етап формування людського капіталу, а саме кваліфікаційного складника, відбувається на етапі отримання вищої освіти, тому для оцінки відповідного рівня необхідно проаналізувати чисельність осіб які отримали вищу освіту протягом досліджуваного періоду, а також проаналізувати чисельність осіб, які продовжували підвищувати свою кваліфікацію, оскільки підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня є нагромадженням людського капіталу на рівні професійного складника людського капіталу (табл. 55).

Таблиця 55

Динаміка кількості студентів та осіб, прийнятих на навчання та випущених із ЗВО України, тис осіб

Навчальні роки	Загальна чисельність студентів	Чисельність осіб, прийнятих на навчання	Чисельність осіб випущених із ЗВО
2014/2015	1689,2	361,1	484,5
2015/2016	1605,3	323,0	447,4
2016/2017	1586,8	313,8	386,7
2017/2018	1538,5	323,6	421,1
2018/2019	1522,2	310,3	412,9
2019/2020	1439,7	297,1	383,8

*Джерело: систематизовано автором на основі [43]

Із наведених у таблиці даних зрозуміло, що в Україні протягом останніх років спостерігається поступове скорочення кількості здобувачів вищої освіти. Зазначаємо, що у 2019/2020 навчальному році порівняно з попереднім періодом кількість студентів закладів вищої освіти скоротилась приблизно на 5%, кількість прийнятих абітурієнтів – на 4 %, а кількість випущених фахівців – на 7%. Зокрема, чисельність випускників закладів загальної середньої освіти у 2019/2020 навчальному році збільшилась майже на 2% порівняно з попереднім роком.

Щодо показників чисельності аспірантів, які продовжували навчання після закінчення вищого навчального закладу, має тенденцію до зменшення, що обумовлено різними причинами, такими як загальне зменшення чисельності людського капіталу, відмова від вищої освіти та зменшенням привабливості перспективи продовжувати навчання. Показники динаміки чисельності аспірантів у 2010-2021 роках представлені на рис. 65.

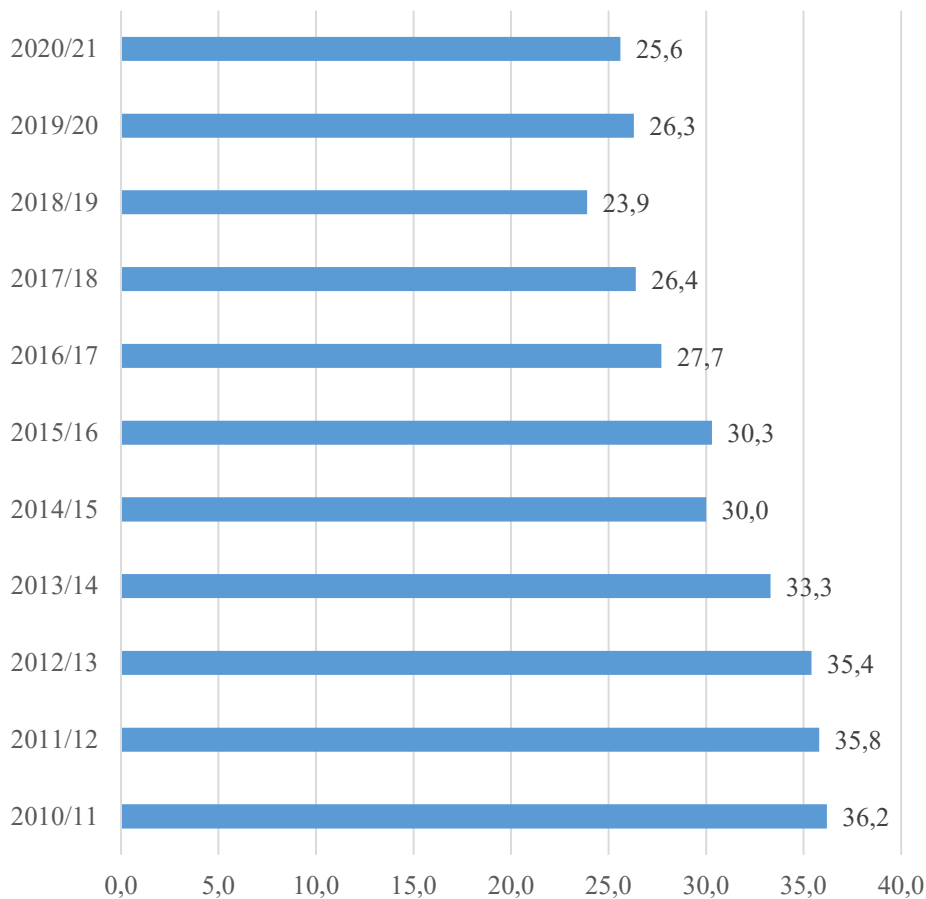

Рис. 65. Динаміка чисельності аспірантів у 2010-2021 рр, тис. осіб
*Джерело: систематизовано авторами на основі [43]

Слід зазначити, що освіта відіграє значну роль у формування людського капіталу країни. Так, доведено, що потенціал працівників без вищої освіти з початку роботи до 30 років є нижчим, а продуктивність збільшується повільніше, ніж у працівників з вищою освітою [45].

Проведений аналіз формування базового та кваліфікаційного складників людського капіталу України протягом останніх десяти років, показав зниження кількісного та якісного рівня останнього, що обумовлено рядом причин.

Так, причиною кількісного скорочення людського капіталу є відємний природний рух населення та трудова міграція. Щодо показників робочої сили, то скорочення чисельності останньої має ті ж причини, що показник чисельності населення.

Що стосується зниження освітніх показників розвитку людського капіталу, то основними причинами є:

- обмеження доступності високоякісної освіти для малозабезпечених верств населення;
- зростання нерівності між школами, що обумовлює різницю в

якісних показниках результатів навчання;

- знецінення значення вищої освіти;
- кризовий стан економіка країни, що обумовлює зниження попиту на робочу силу (у тому числі кваліфіковану);
- високий рівень безробіття;
- низька зацікавленість керівників підприємств у фінансуванні підвищення освітнього рівня персоналу;
- нерозумінням значущості та ролі професіоналізму працівників у забезпеченні економічного зростання та розвитку підприємства.

На нашу думку, вищезазначені причини негативно впливають розвиток людського капіталу України та потребують негайного вирішення не тільки на рівні керівників підприємств, а й на загальнодержавному рівні, як одного з пріоритетів розвитку держави.

Одним з найважливіших показників, що допомагає виявити рівень розвитку людського капіталу, є міжнародний індекс людського розвитку.

Міжнародний індекс людського капіталу – це комплексний показник, який дозволяє виміряти та оцінити рівень здоров'я, освіти та життя населення країни та оцінити майбутній обсяг людського ресурсу. Показник дозволяє прогнозувати здобутки майбутніх поколінь, а саме розрахувати розвиток та накопичення новонароджених дітей через 18 років, з урахуванням ризиків, пов'язаних із недоліками системи охорони здоров'я і освіти країни місця проживання останніх.

Індекс людського капіталу з'явився у «Проекті розвитку людського капіталу», що було ініційовано Світовим банком у межах концепції людського розвитку. Відповідний проект спрямований на здійснення інвестиції у розвиток людського капіталу з метою забезпечення соціальної справедливості, подолання соціальної нерівності та зростання економіки [46].

Концепція людського розвитку ООН була розроблена з метою сприяння людському розвитку на міжнародному рівні. Щодо індексу людського розвитку ООН, то методологія розрахунку ґрунтується на мінімальному наборі показників, за якими можна зробити достовірний порівняльний аналіз рівня розвитку людей у всіх країнах світу.

Набір показників періодично переглядався та вдосконалювався до моменту, як Мегнад Десаї та Амартья Сен винайшли індекс розвитку людського потенціалу (індекс людського розвитку – ІЛР), а ООН включила його у свою доповідь 1990 року [29].

Індекс людського капіталу дає оцінку основних етапів розвитку людини з точки зору впливу на продуктивність наступних поколінь за трьома компонентами:

- показник довголіття;
- показники освіченості;
- стан здоров'я [46].

Довголіття – це здатність людини прожити довге і здорове життя. Однак, не існує прямого зв'язку між довголіттям і рівнем здоров'я населення. Необхідно зазначити, що населення країн, які мають високий відсоток «практично здорових» повинно, за інших рівних умов, володіти відносним довголіттям, але за умови, що для цього ж населення підвищення показника смертності, як правило пов'язане з поширенням хронічних захворювань [47]. Збільшенню довголіття сприяє усуненню екзогенних причин смерті, серед яких інфекційні захворювання, голод, насильство.

Освіченість є показником набуття здібностей, обміну інформацією та накопичення знань. Відповідні знання необхідні індивіду для повноцінної участі в житті сучасного суспільства. У сучасних умовах розвитку, освіта набуває особливої цінності, що збільшується прямопропорційно розвитку науково-технічного прогресу та зміцненню ролі інформаційних технологій.

Рівень життя – це доступ до матеріальних ресурсів, необхідних для гідного існування, ведення здорового способу життя, забезпечення територіальної та соціальної мобільності, обмін інформацією й участь у житті суспільства.

Індекс людського розвитку вимірює досягнення країни за трьома основними напрямками, для яких оцінюються спеціальні індекси:

- індекс очікуваної тривалості життя;
- індекс освіти;
- індекс валового національного доходу.

Індекс очікуваної тривалості життя – показник здоров'я та довголіття, вимірюваний показником середньої очікуваної тривалості життя при народженні.

Індекс освіти – показник доступу до освіти, вимірюваний середньою очікуваною тривалістю навчання дітей шкільного віку та середньою тривалістю навчання дорослого населення.

Індекс валового національного доходу – показник гідного рівня життя, вимірюваний величиною валового національного доходу (ВНД) на душу населення в доларах США за паритетом купівельної спроможності (ПКС).

Описані вище індекси стандартизуються у вигляді числових значень від 0 до 1, далі розраховують середнє геометричне, що є сукупним показником Індeksu людського розвитку країн у діапазоні від 0 до 1. У

подальшому держави ранжуються на основі цього показника.

За даними щорічного статистичного звіту ООН «Human Development Report» в 2021 році Індекс розвитку людського потенціалу в Україні склав 0,773 та країна посіла 77 місце серед 191 країн у світовому рейтингу [55].

Із 2013 року до 2019 року значення індексу людського розвитку в Україні збільшилося на 5,6 %. Протягом 2019-2021 рр відбулось незначне зниження відповідного показника. Динаміка індексу людського розвитку в Україні у 2013-2021 рр преставлена на рис. 66.

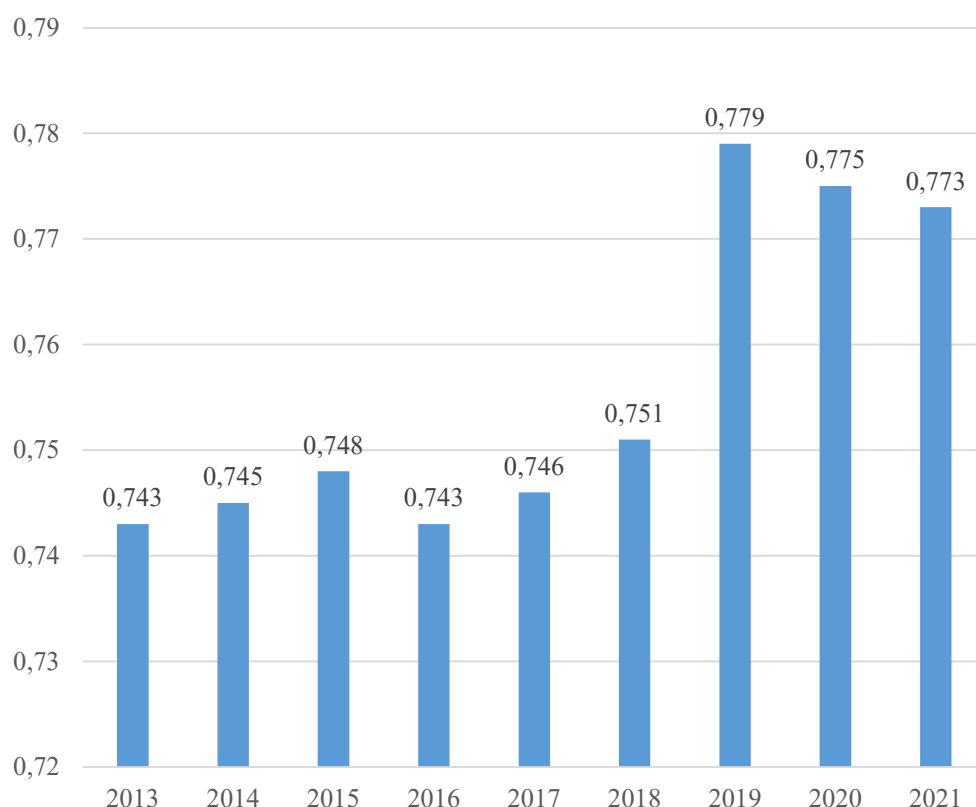

Рис. 66. Індекс людського розвитку в Україні, 2013–2021 рр
*Джерело: систематизовано авторами на основі [48-55]

Проведений аналіз людського капіталу за індексом людського розвитку у 2013-2021 роках продемонстрував, що відповідний показник для України досі залишається нижче середнього рівня у межах Європи та Центральної Азії, що обумовлює потребу в цілеспрямованих інвестиціях в охорону здоров'я, освіту та соціальний захист.

Протягом 2014-2019 років, позиції України за світовими індикаторами людського розвитку дещо погіршилася (за винятком покращення у 2019 році). Доречно вімітити, що 96 позиція нашої країни у 2019 році не відповідає рівню, досягнутому у 2014 році (61 місце) за рейтингом процвітання.

Тенденція зростання індексу людського розвитку за останні роки в країні пояснюється покращенням таких складових індексу як середня очікувана тривалість життя при народженні та очікувана кількість років навчання.

Таким чином, індекс розвитку населення України поступово зростає, що обумовлено високою освіченістю населення країни. Негативний вплив на значення показника має рівень життя в Україні, який залишається надзвичайно низьким, про що свідчать значення показника валового національного доходу на одну особу порівняно з іншими країнами. Ще однією причиною зниження відповідного показника у 2020-2021 роках є пандемія Covid-19.

Необхідно зазначити, що пріоритетною метою будь-якої країни світу є створення максимально сприятливих умов для формування використання та відтворення люського капіталу, так як людина є носієм людського потенціалу і найважливішим стратегічним ресурсом.

Саме тому, одним із важливих напрямів діяльності сучасної держави є інвестування у розвиток людського капіталу, оскільки його належне формування та нагромадження дають можливість збільшити ефективність усіх сфер розвитку національного виробництва та забезпечити національну економіку необхідною кількістю кваліфікованих працівників.

Таким чином, інвестиції в людський капітал набувають все більшого значення у нагромадженні та збільшенні національного багатства. Як було зазначено раніше, формування останнього не можливе без інвестицій, а тому, розвиток людського капіталу країни пов'язаний з видатками на охорону здоров'я, освіти, духовний та фізичний розвиток, соціальний захист та соціальне забезпечення.

Видатки держави є основним джерелом інвестицій у людський капітал, тому доречно проаналізувати видатки держави на фінансування охорону здоров'я, освіти, духовний та фізичний розвиток, а також соціальний захист, як основних сфер формування, збереження та використання людського капіталу України.

Обсяги видатків державного бюджету у перераховані вище сфери розвитку населення представлені у табл. 56.

Видатки державного бюджету України на розвиток людського капіталу у 2017-2021 рр, млн грн

Видатки	2017	2018	2019	2020	2021
Охорона здоров'я	102 392,40	115 852,00	128384,6	175 789,70	204 121,80
Духовний та фізичний розвиток	24 342,30	28 993,10	31550,1	31 710,90	43 358,40
Освіта	177 915,80	210 032,30	238 758,70	252 283,70	312 917,90
Соціальний захист та забезпечення	285 761,70	309 363,60	321 786,70	346 720,50	367 346,60

Слід зазначити, що сума витрат з державного бюджету на формування та розвиток людського капіталу протягом останніх п'яти мали чітку тенденцію до зростання. Так, обсяги фінансування охорони здоров'я, протягом 2017-2021 рр., збільшились на 101 729,4 млн грн.

Фінансування сфери духовного та фізичного розвитку населення зросло у 2021 році на 19016,10 млн грн у порівнянні з 2017 роком.

Значно зросло фінансування освіти протягом досліджуваного періоду. Якщо у 2017 році вдатки бюджету склали 177915,8 млн грн, то у 2021 році відповідний показник складав 312917,9 млн грн, тобто збільшення показника відбулося майже вдвічі. Зросли видатки бюджетів і на соціальний захист населення. Відповідний показник зріс на 81584 млн грн.

Графічне відображення показників динаміки фінансування охорони здоров'я, освіти, духовного та фізичного розвитку, соціального захист та соціального забезпечення з державного бюджету України у на рис. 67.

Проведений аналіз показав, що показник розвитку людського капіталу в Україні має середнє значення в рейтингу країн, але позитивним є той факт, що останній поступово збільшується, хоча через пандемію COVID-19 та зниження чисельності населення відповідний показник став нижче ніж у 2019 році. Позитивною тенденцією розвитку людського капіталу країни є зростаючі інвестиції у його розвиток.

Таким чином, формування людського капіталу країни є одним з пріоритетних напрямків розвитку національної економіки, оскільки людина є специфічним економічним ресурсом, який стимулює темпи економічного та інноваційне зростання нашої держави.

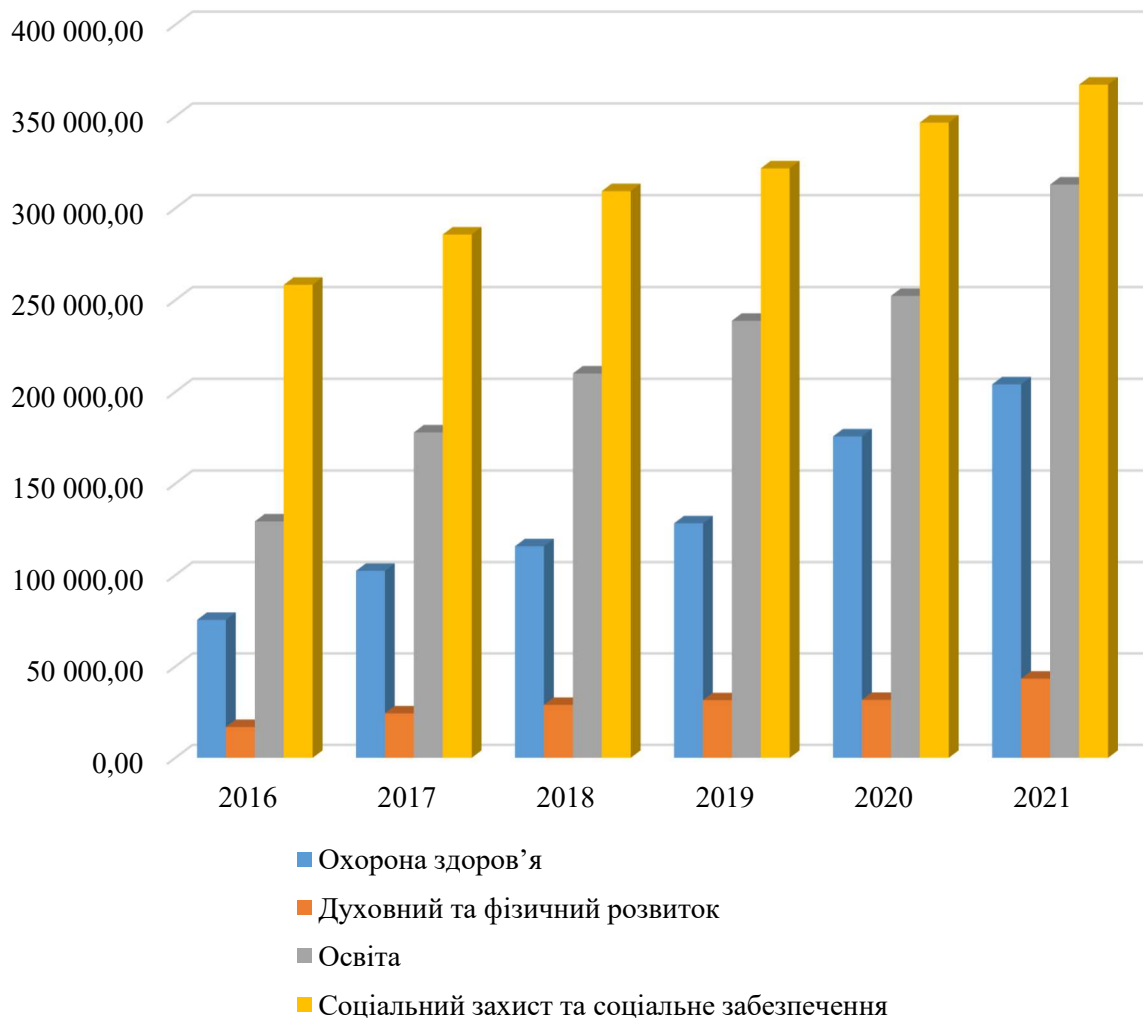

Рис. 67. Динаміка видатків на фінансування сфер розвитку людського капіталу України у 2016-2021 рр, млн грн
*Джерело: систематизовано авторами на основі [56]

Аналіз існуючого стану та показників формування людського капіталу України показав наступні тенденції:

- протягом останніх десяти років знизилась чисельність населення, що обумовлено негативними показниками природного приросту та збільшенням показників трудової міграції;
- рівень народжуваності не досягає необхідного рівня для забезпечення відтворення населення;
- відбулося скорочення показників робочої сили у досліджуваному періоді, яке прямо пропорційне до показників скорочення населення;
- зменшились показники працездатного населення, що вплинуло на людський капітал країни;
- зросли показники трудової міграції, що свідчить про втрату

інтелектуального капіталу країни;

– відбувається погіршення стану здоров'я населення та зниження якості освіти, що призводить до нестачі кваліфікованого людського капіталу в усіх галузях економіки;

– знизилась чисельність учнів, слухачів та студентів за останні роки, що свідчить про зниження показників навчання, при цьому рівень освіченості населення залишається достатньо високим;

– показники динаміки за Індексом людського капіталу Україна мають тенденцію збільшення, хоча у 2020-2021 рр відповідний показник зменшився через пандемію COVID-19;

– зросли показники фінансування у всіх сферах розвитку людського капіталу.

Результати проведеного аналізу продемонстрували об'єктивну необхідність щодо розробки дієвих заходів щодо формування основних компонентів людського капіталу на всіх рівнях його розвитку. У якості таких заходів доречно запропонувати:

– визначення орієнтирів розвитку людського капіталу з урахуванням ключових показників, потрібних для подальшого ефективного функціонування усіх сфер національної економіки;

– впровадження програми розвитку людського капіталу з урахуванням складників, ієрархій та сучасного стану розвитку людей на загальнодержавному та регіональному рівнях розвитку;

– поглиблення участі держави та бізнесу у підготовці фахівців потрібного профілю за рахунок фінансування напрямів навчання, необхідних для задоволення майбутніх потреб ринку праці;

– збільшення державного фінансування на охорону здоров'я, фізичний та психологічний розвиток, освіту та соціальний захист як ключові елементи людського капіталу;

– стимулювати розвиток підприємств всіх форм власності, як базису використання людського капіталу та інструменту, що сприяє зменшенню трудової міграції за кордон;

– створення та впровадження державних програм лояльності для підприємств, що створюють додаткові робочі місця в інноваційних секторах економіки;

– залучення організацій та підприємств до навчальних процесів шляхом надання бази практики для студентів різних напрямків спеціалізації;

– впровадження пільгових умов для працівників, які навчаються

шляхом внесення змін у трудове законодавство, які б передбачали виділення додаткового часу та коштів для їх навчання;

– стимулювання населення до самонавчання та підвищення кваліфікації.

Слід зазначити, що аналіз теоретичних та практичних аспектів формування людського капіталу виявив недостатню ефективність механізмів його функціонування та розвитку, оскільки людський капітал має розглядатися з позицій основного ресурсу та рушійного механізму розвитку національної економіки, що реалізуються у процесах створення благ з метою досягнення цілей держави. Останній є структуроутворюючим компонентом капіталу держави та формується на всіх етапах розвитку людини. Суперечливі тенденції розвитку останніх літ вимагають вдосконалення політики держави щодо впровадження ефективних заходів формування високорозвиненого й продуктивного людського капіталу, що відповідатиме вимогам розвитку інноваційного суспільства.

Список використаних джерел

1. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів та сучасність). *Економіка і прогнозування*. 2005. № 2. С. 64–78.
2. Ліщук, В. В. Місце концепції іноземного капіталу у теорії капіталу. *Ефективна економіка* № 12, 2013, URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2812>
3. Помінова І.І. Інтелектуальний капітал: теоретико-методологічний аспект. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2013. № 3 (59). С. 243–248.
4. Колеснікова В.О. Еволюція сутності економічної категорії «капітал»: історичний і сучасний аспекти. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2010. № 5. С. 55–61
5. Панченко Є.О. Еволюція поглядів та сутність поняття інтелектуального капіталу. *Молодий вчений*. 2014. № 7 (10). С. 59–62.
6. Marshall A. Principles of economics. London: Macmillan, 1965. 759 p.
7. Schultz Theodore W. Investment in Human Capital. *The American Economic Review*. Vol.51. №1 (Mar., 1961). P. 1-17.
8. Becker I.G. Investment in Human Capital. *The Journal of Political Economy*, 1962. P. 14-27.
9. Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. N.Y.,

1964

10. Мочерний С.В. Економічний словник-довідник. К. : Феміна, 1995. 368 с.

11. Грішнова О.А. Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України: сутність взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 34–40

12. Голікова Н.В. Людський капітал як фактор зростання та розвитку економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. К. : Ін-т екон. прогнозів. НАН України, 2004. 24 с.

13. Гинда С. М. Людський капітал: сутність, особливості аналізування та оцінювання. *Економіка і суспільство*. 2017. № 12. С. 73–78. URL : http://economyandsociety.in.ua/journal/12_ukr/12.pdf

14. Гуменюк Ю. П. Людський капітал та вплив його глобального переливу на соціально-економічний розвиток. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 682. С. 270–279. URL : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7832/1/39.pdf>

15. Островерхов В. Еволюція наукових поглядів дослідження людського капіталу. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2016. Вип. 21. С. 63-66. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/rarpsu_2016_21_12.

16. Антонюк В.П. Головні напрями зміцнення соціально-економічних основ формування людського капіталу. *Україна: аспекти праці*. 2006. № 2. С. 39-47.

17. Головінов О.М. Людський капітал у системі виробничих відносин : монографія. Донецьк : Дон ДУЕТ, 2004. 161 с

18. Лукьянченко Н.Д. Инвестиционная поддержка качества персонала предприятия. Донецк : ООО «Лебедь», 2003. 178 с

19. Артеменко Л. Б. Людський капітал: наукові підходи та стан формування в Україні. *Галицький економічний вісник*. 2016. Т. 50. № 1. С. 22-31.

20. Бондарчук Н.В. Теоретичний зміст людського капіталу та його складові. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2018. Вип. 14(1). С. 10-18.

21. Точиліна Ю.Ю. Інвестування в людський капітал як запорука розвитку національної економіки. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 42. С. 45-49.

22. Ящук Т.А. Сутність концепції людського капіталу. *Сталий розвиток економіки*. 2013. № 4(21). С. 71–75.

23. Точиліна Ю. Ю. Роль людського капіталу в інноваційному розвитку національної економіки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Випуск 26, частина 2. С.88-91

24. Illoong Kwon, Specificity of Human Capital and Promotions [Text]. University at Albany, Stanford University, 2010.
25. Шевченко Д. В. Інвестиції в людський капітал як фактор підвищення конкурентних переваг економіки. *Інноваційна економіка*. 2021. № 5-6. С. 51-56 DOI: 10.37332/2309-1533.2021.5-6.7
26. Волошина С.В. Економічний механізм управління процесом ефективності формування людського капіталу підприємства. *Економіка Криму*. 2008. № 24. С. 99-103.
27. Точиліна Ю.Ю. Структура людського капіталу та особливості його формування. *Економічний простір*, (160), 7-11. URL : <https://doi.org/10.32782/2224-6282/160-1>
28. Васильченко В.С. Управління трудовим потенціалом: навч. посіб. / В.С. Васильченко, А.М. Гриненко, О.А. Грішнова, Л.П. Керб. К.: КНЕУ, 2005. URL : <http://buklib.net/books/21930/>
29. Рябчук О. Г. Особливості розвитку людського капіталу як основного фактора зростання економіки України. *Економічний вісник. Серія : Фінанси, облік, оподаткування*. 2020. Вип. 4. С. 182-192. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ehsfat_2020_4_20.
30. Коляденко Д. Л. Людський капітал – фактор інституціональної трансформації в АПК. *Ефективна економіка*. 2017. № 5. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5620>
31. Інвестування в людський капітал у системі чинників забезпечення гідної праці : монографія / за наук. ред. О.А. Грішнкової. Київ : КНЕУ, 2015. 222 с.
32. Сахненко О. І. Основні види інвестицій в людський капітал. *Ефективна економіка* № 10, 2015. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5223>
33. Крисанова Т. Н. Загальна модель аналізу вигід і витрат при інвестиціях в людський капітал. Харків: Фенікс, 2001. 298 с.
34. Краєвський В. М. Інвестиції в людський капітал – передумова економічного зростання країни. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 5. С. 7-9. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2011_5_4.
35. Каменська О.О. Проблемы формування людського капіталу промислового підприємства. *Збірник наукових праць ДонНАБА*. Випуск № 4. 2016 (5), с.31-39
36. 9. Ефективність інвестицій у людський капітал на вітчизняних підприємствах. *Україна: Аспекти праці*. 2009. № 5. С. 11–17.
37. Перерва П.Г., Кучинський В.А. Розвиток ринкового потенціалу підприємств на основі ефективного формування і використання людського капіталу. *Economic journal Odessa polytechnic university*. №3(9), 2019.

38. Козюк В.В., Шкодич Ю.А. Показники оцінки соціально-економічної ефективності інвестування у людський капітал підприємства. *Економіка та суспільство*. Випуск 35. 2022. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-35-47>
39. Захарова О.В. Розвиток класифікації показників оцінки ефективності інвестицій у людський капітал. *Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму*. 2010. № 1 (3). Том 2, с. 123-131
40. Белінська Я. Особливості оцінки людського капіталу. Белінська Яніна, Шараєнко Ольга. Нарощування фінансово-економічного потенціалу суб'єктів економічних відносин як основа поступального розвитку територіально-господарських систем : монографія. Тернопіль : ФОП Паляниця В.А., 2021. С. 168–174.
41. Кучарчікова А., Мічіак М., Хітка М. Оцінка ефективності інвестицій у людський капітал у підприємстві електронного бізнесу в контексті сталого розвитку. Базель. 2018. 23 с.
42. Кравченко Н.В., Ковальчук Т.М. Соціальні інвестиції: сутність і роль у формуванні ресурсно-компетенційної бази підприємства. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. №15. URL : [http:// global national.in.ua/issue 15 2017](http://globalnational.in.ua/issue152017)
43. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
44. Грішнова О. А. Освіта як чинник розвитку і економічного зростання України. *Демографія та соціальна економіка*. 2004. № 1-2. С. 93-101
45. Гітіс Т.П., Євсейчик А.В, Спірато А.С., Андрійчук М.Є. Рівень освіти в Україні: дослідження динаміки у контексті забезпечення якості робочої сили. *Економічний вісник Донбасу*. 2020. № 3 (61). С. 222-228. DOI: 10.12958/1817-3772-2020-3(61)-222-228
46. Іртищева, І. О. Україна у глобальному рейтингу людського розвитку. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Том 5. № 2. С. 128–134. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2020-2-16>
47. Riley J.C. The Risk of Being Sick: Morbidity Trends in Four Countries, *Population and Development Review*. 1990. 16 (3). P. 403-432.
48. Human Development Report 2013. URL : <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2013encompletepdf.pdf>.
49. Human Development Report 2014. URL : <https://hdr.undp.org/system/files/documents//human-development-report-2014.human-development-report-2014>.
50. Human Development Report 2015. URL : https://hdr.undp.org/system/files/documents/2015humandevlopmentreportpdf_1.pdf

51. Human Development Report 2016. URL : <https://hdr.undp.org/system/files/documents//2016humandevlopmentreportpdf.pdf>.
52. Human Development Report 2018. URL : <https://hdr.undp.org/system/files/documents//2018humandevlopmentstatisticalupdatepdf.pdf>.
53. Human Development Report 2019. URL :: <https://hdr.undp.org/system/files/documents//hdr2019pdf.pdf>.
54. Human Development Report 2020. URL : <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf>.
55. Human Development Report. URL :: https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf.
56. Веб-сайт Фінансовий портал Міністерства фінансів України. URL : <http://index.minfin.com.ua>.

Для нотаток

Наукове видання

**ЗАХИСТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ
ТА УПРАВЛІННЯ ЇЇ РОЗВИТКОМ**

Колективна монографія

**Альошина Тетяна Валеріївна
Верхоглядова Наталія Ігорівна
Калініченко Зоя Дмитрівна
Коваленко-Марченкова Євгенія Вікторівна
Кокоріна Вікторія Ігорівна
Кононова Ірина Володимирівна
Кубецька Ольга Миколаївна
Остапенко Тетяна Миколаївна
Протопопова Наталія Андріївна
Разумова Ганна Вікторівна
Сидоров Олександр Анатолійович
Усенко Олена Юріївна
Фісуненко Надія Олександрівна
Хамініч Світлана Юріївна**

Редактори, оригінал-макет:

Є. В. Коваленко-Марченкова, А. В. Самотуга

Редактор *Н. В. Леонова*

Підп. до друку 03.02.2023. Формат 60x84/16. Гарнітура – Times.
Друк трафаретний (RISO), цифровий. Папір офісний. Ум.-друк. арк. 21,93.
Обл.-вид. арк. 23,50. Тираж 40 прим. Зам. № 02/23-м.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49000, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, rrv_vonr@dduvs.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6054 від 28.02.2018